

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA ORTA MAXSUS
TALIM VAZIRLIGI
MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI

M.R. BORIEVA, Z.N.TOJIEVA, S.S. ZOKIROV

AHOLI GEOGRAFIYASI VA DEMOGRAFIYA ASOSLARI

(o'quv qo'llanma)

«TAFAKKUR»
Toshkent - 2011

Самтараб Аху сазатини
махсиб китоби

28.03.2013

Ташкенттеги миллий
университетининг
буки

u-

60.7

B99

Bo'rieva M.R., Tojjeva Z.N., Zokirov S.S.

Aholi geografiyasi va demografiya asoslari/Mas'ul muharrir:
geografiya fanlari doktori, professor Soliev A.S. — Toshkent.:
«Tafakkur» 2011 y. - 160 bet.

BBK: 60.7k73

UDK: 314.12:91 (075)

Taqrizchilar:

Nazarov M. I. g. f. n., dotsent

Abdalova Z. T. g. f. n., dotsent

Mas'ul muharrir:

Soliev A. S.

g.f.d., professor

Mazkur o'quv qo'llanma, aholi geografiyasi va demografiya fanlari dasturi asosida tayyorlangan bo'lib, unda aholi geografiyasi va demografiya fanlarining predmeti, vazifalari, fan sifatida shakllanish tarixi, aholi soni va takror barpo bo'lishi, tarkibi, asosiy demografik jarayonlar, shahar aholisi va shaharlar geografiyasi, qishloq aholisi va qishloqlar geografiyasi hamda dunyoning demografik holati bilan bog'liq global muammolar yoritib berilgan.

Qo'llanma universitetlar va pedagogik oliy o'quv yurtlarining geografiya fakultetlari talabalari, magistrantlar, ilmiy izlanuvchilar va aholishunos mutaxassislariga mo'ljallangan.

ISBN 978-9943-24-035-3

© M.R.Bo'rieva, Z.N.Tojjeva, S.S.Zokirov, 2011 y.

© «Tafakkur» nashriyoti

SOZ BOSHI

Geograf mutaxassis tayyorlashda "Aholi geografiyasi va demografiya asoslari" o'quv kursi muhim o'rimii egallaydi. Ayniqsa iqtisodiy va ijtimoiy geografiya yo'nalishida mazkur o'quv kursi ahamiyatidir. Ma'lum davlat yoki hududni iqtisodiy nuqtai nazardan talqin etish, unda istiqomat etayotgan aholi soni, o'sish dinamikasi, yosh-jinsiy va oilaviy tarkibi, zichligi, shaharlar, qishloqlar va halq xo'jahgi sohalari bo'yicha taqsimlanishini o'rganishdan boshlanadi. Zero aholi jamiyat rivojlanishida asosiy ishlab chiqaruvchi kuch va iste'molchidir.

Ayniqsa insoniyat taraqqiyotining hozirgi davrida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, ekologik muammolar, hatto ulkan tabiiy hodisalarning vujudga kelishida inson faoliyati bilan bog'Hq antropogen omillar asosiy omil bo'lib kehnoda.

Zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning asosiy vazifalaridan biri aholi ishlab chiqarish faohyatining hududiy hususiyatlari, ularga ta'sir etuvchi ijtimoiy, iqtisodiy va demografik omillar ta'sirini, hamda aholi prognozini o'rganishdir. Ushbu muammo tabiat, xo'jalik va aholini o'rganish borasida olib boriladigan mukammal geografik tadqiqotlarning ajralmas, muhim qismidir.

Aholi geografiyasi dunyo va uning alohida hududlarida aholi soni va tarkibi, takror barpo bo'lishi qonuniyatlari, migratsiyasi, joylashuvi, aholi maskanlari va ularning shakllanishi, turlari hamda urbanizatsiya jarayonlari haqida bilim beradi.

Aholi geografiyasi tadqiqotlarida asosiy e'tibor aholining takror barpo bo'hsh jarayoni, mehnat resurslari va ulardan foydalanish, aholi zichligi va joylashuvi, aholi migratsiyasining intensivligi, yo'nalishi, tarkibi, aholining turmush tarzi, madaniyati, mehnat malakalaridagi hududiy farqlarini va hususiyatlarini o'rganishga qaratiladi.

Demografik tarkib va aholi takror barpo bo'lishidagi hududiy jihatlarni o'rganishda hududning demografik holatini tadqiq etish muhim ahamiyatga ega. Bunday tadqiqotlarda geografiyaning asosiy vazifasi ma'lum davrdagi hudud aholisining soni, tarkibi, tug'ilish, o'lim, nikoh, ajrim kabi demografik jarayonlarga kompleks va hududiy sharoitlarning ta'sirini o'rganish, hamda aholi takror barpo bo'lish jarayonini hududning rivojlanishiga ta'sirini aniqlab berishdan iborat.

Aholi geografiyasi hududiy-demografik farqlarni o'rganar ekan, demografiya fani bilan uzviy aloqada bo'ladi.

Aholi takror barpo bo'lishi qonuniyatlarini o'rganish va aholi prognozini ishlab chiqish geograf mutaxassisidan ma'lum demografik bilimlarni bilishni taqozo etadi. Mazkur o'quv kursida talaba demografik vaziyat va demografik tahlil, aholi takror barpo bo'lishi jarayonidagi asosiy omil - tug'ilish va uning ko'rsatkichlari, hududiy xususiyatlari, aholi o'limi va uning sabablari, hayot davomiyligining hududiy jihatlari, dunyo davlatlarining demografik muammolari, demografik o'tish kontsepsiyalari, demografik siyosat va uni o'tkazish usullari haqida ta'lim oladi.

Shuningdek, ushbu o'quv qo'llanmada aholining jins-yosh va oilaviy, etnik-irqiy tarkibi, mehnat resurslari va aholi bandligi, shaharlar va shahar aholisi, qishloqlar va qishloq aholisi geografiyasi ham yoritilgan.

Havola etilayotgan "Aholi geografiyasi va demografiya asoslari" o'quv qo'llanmasining asosiy vazifasi o'quvchiga dunyo aholisi rivojlanishining hozirgi zamon xususiyatlari va qonuniyatlarini ochib berish, aholi va aholi maskanlari dinamikasi, tarkibi, mehnat resurslari va ulardan foydalanish, aholi prognozini geografik xususiyatlarini yoritish va aholini geografik o'rganish uslublarini ko'rsatishdan iboratdir.

Mazkur o'quv qo'llanma O'zbekiston Milliy universiteti geografiya fakulteti o'qituvchilari: M.R. Bo'rieva (I, II, III boblar va IV bobning 1§), Z. Tojiyeva (Vbob), S. Zokirov (IV bobning 2§, 3§, 4§, 5§ lari) lar tomonidan tayyorlangan.

I BOB. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari o'quv kursiga kirish

1.1. Aholi geografiyasi va demografiya asoslarining predmeti, vazifalari

Geografik ta'lim tizimida aholi haqidagi bilimlar muhim o'rinni egallaydi. Yer kurrasi, uning alohida hududlarini, davlatlarni geografik tahlil etish uch qismdan iborat bo'lib, ular o'rganilayotgan hududning tabiati, aholisi va xo'jaligini tashkil etadi.

Aholi deganda malum hududda yashovchi kishilar guruhi tushuniladi. Mazkur guruhlar zaminida jamiyat shakllanadi. Yer kurrasida insoniyat paydo bo'lganidan to hozirga qadar bir qancha davrlar o'tdi. Ana shu davrlarda inson, jamiyat o'z mavjudligini saqlash va rivojlanish uchun muntazam harakat qilib keldi. Ushbu jarayonda aholi tabiiy resurslardan foydalanib, moddiy ehtiyoji uchun zarur vositalarni yaratdi, xo'jahk tizimini barpo etdi, rivojlantirdi. Ana shunga monand yer kurrasida aholi va aholi maskanlarining soni ham ko'payib bordi. Demak jamiyatni rivojlanishida uch asosiy omil - ahoh, tabiiy resurslar va xo'jalik rivojlanishining o'zaro bog'liqligi va undagi hududiy munosabatlar geografiya famning asosiy ob'ekti hisoblanadi. Geografiya fani esa o'z navbatida o'rganish predmeti, maqsadi va mohiyatiga qarab bir nechta qismlarga bo'linadi. Ularga shartli ravishda **tabiiy** (tabiiy geografiya, umumiy yerbilimi, landshaftshunoslik, paleogeografiya, geomorfologiya, iqlimshunoslik, gidrologiya, biogeografiya, tuproqshunoslik), **sotsial** (umumiy sotsial-iqtisodiy geografiya, ahoh va mehnat resurslari geografiyasi, siyosiy geografiya, sanoat, qishloqxo'jaligi, transport, xizmat ko'rsatish, madaniyat vaboshqalargeografiyasi), **tabiiy-sotsial** (ijtknoiy ekologiya, geoekologiya, tarixiy, tibbiy, rekreatsion geografiya, okeanlar geografiyasi, resursshunoslik va tabiatdan foydalanish) va **geografiyaga Mvosita dahldor fanlar** (kartografiya, geografiya tarixi, toponimika, metageografiya)¹ qismlarini kiritish mumkin.

Ahoh geografiyasi geografiya fanlari tasnifidagi sotsial qismiga kiruvchi o'z ob'ekti va predmetiga ega bo'lgan alohida fandir. Ahoh geografiyasining o'rganish ob'ekti ahoh va aholi soni, dinamikasi, tarkibi va takror barpo bo'hshidagi geografik farqlar; aholining hududiy

¹B.C. IKeKyJiHH. BBe/ieHHe B l'eorpa<i>HK>. CanKT-nerep6ypr, 1989, c. 19-33

taqsimlanishi va joylashuvi; madaniyati, turmush tarzidagi hududiy jihatlari; aholi migratsiyasining tarkibi va yo'nalishlari; mehnat resurslari va ulardan foydalanishning geografik farqlari; aholi manzilgohlari va ularning hududiy tizimini o'rganish tashkil etadi.¹ Demak aholi geografiyasi tadqiqotlari uning o'rganish ob'ektiga monand, ikki qismga bo'linadi. Ularning birinchisi dunyo va uning kontinentlari, davlatlar va ularning ma'muriy-hududiy birliklari bo'yicha aholni o'rganish; ikkinchisi esa aholi manzilgohlari va ularning joylashuvi tizimining hududiy farqlarini tahlil etish. Aholi geografiyasi aholi va aholi manzilgohlarini o'rganar ekan quyidagi yo'nalishlar asosida tadqiqotlar olib boradi:

1. Aholi soni dinamikasi, ijtimoiy, iqtisodiy, oilaviy va hududiy tarkibi, takror barpo bo'lishidagi farqlar va ularning sabablarini o'rganish.

2. Aholi hududiy tarkibidagi mehnat resurslari va bu resurslardan foydalanishdagi geografik farqlarni o'rganish. Aholi bu yo'nalishda ishlab chiqaruvchi kuch sifatida qaraladi va geografiyaning xo'jalik bilan va boshqa iqtisodiy fanlar bilan o'zaro aloqasiga tayanadi.

3. Aholining hududiy taqsimlanishi va migratsiyasini o'rganish. Aholi zichligi va undagi farqlarni tahlil qilish, migratsiyani ayniqsa, aholining qo'chib ketilishini, mamlakatlar miqyosida aholi joylanishidagi o'zgarishlar, migratsiya tufayli alohida hududlardagi aholi tarkibi va sonidagi o'zgarishlarni o'rganish shular sirasiga kiradi.

4. Aholi manzilgohlari va ularning hududiy tizimini o'rganish. Bu yo'nalish shahar va qishloq aholi manzilgohlari, ularning rivojlanish va joylanish xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlanadi. Aholi manzilgohlari joylanishini geografik o'rganishda aholi geografiyasi va xo'jalik geografiyasi o'rtasidagi aloqa juda mustahkam bo'lishi kerak.

5. Aholining madaniyati va turmush sharoitidagi geografik farqlar va bu farqlar sabablarini o'rganish. Mazkur bo'limda aholi geografiyasi birinchi sotsiologiya va etnografiya, ikkinchidan aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasi, ayniqsa tibbiyot bilan yaqin hamkorlik qiladi. Xalqlar geografiyasi ularning madaniyati va turmush sharoitidagi milliy xususiyatlar bilan birgalikda o'rganilsa maqsadga muvofiqdir.

6. Aholi geografiyasining tarixini o'rganish. Ushbu bo'limda tarixiy geografiyaning qismi hisoblangan o'tgan tarixiy davrlarni olib o'rganadi.

E. J. IIIyBaioB. TeopadiHfl HacejieroM. JleHiompafi 1977, c. 8-9; B.A. KamvraoB. Teorpa^iM Hacejietam M., 1999, c. 7; AeMorpad»rgecKHH aHiTHKJioneOTreecKHH cnoBapb. M., 1985, c. 87.

Aholi geografiyasi alohida fan sifatida nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qator vazifalarni bajaradi:

- Nazariy vazifalari: aholi geografiyasining nazariy masalalarini takomillashtirib borish (ahoh takror barpo bo'lishi jarayonlari va qonuniyatlarini o'rganish, tabiat bilan uzviy bog'liqligini tadqiq etish, ahoh joylashuvi va jamiy-at rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o'rganish)

- Amaliy vazifalari: dunyo va uning hududlari, chet davlatlar, mamlakatimiz aholisi soni, tarikibi, takror barpo bo'lishi, hududiy joylashuvi, migratsiyasi, shahar va qisMoqlarning rivojlanish muammolari bilan mutahassislar, davlat tashkilotlari va kitobxonlarni tanishtirish; aholini hisobga olish, mehnat resurslari balanslarini tuzish; ahoh prognozini tuzish; migratsiya jarayonlarini tadqiq etish, aholiga xizmat ko'rsatish, bolalar muassasalari joylashuvi va qurishini ilmiy asosda boshqa tavsiyalar tayyorlash va h.k.

Aholi geografiyasining eng muhim vazifalaridan biri uni o'rganishda, shu sohada mutahassislar tayorlashda jahon miqyosidagi dasturlarga amal qilish, ilmiy, tarixiy, mantiqiy yondashishdir. Shuningdek, O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan qishloq va shaharlarda xalq xo'jaligi tarmoqlarini to'g'ri, ilmiy joylashtirish; aholiga xizmat ko'rsatishni takomillashtirish; Respublika demografik vaziyatidan kelib chiqqan holda, mehnat resurslaridan mumkin qadar to'g'ri va oqilona foydalanish; yangi avlod uchun kerakli ishlab chiqarish muassasalarini to'g'ri joylashtirish; (bunda respublikaning har bir hududi geografik va demografik xususiyatlarini nazarda tutmoq lozim) ham ahoh geografiyasining muhim vazifalariga kiradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, XXI asr boshida, respublikaning mustaqil iqtisodiy taraqqiyoti davrida aholi migratsiyasida mehnat resurslari tarkibi, shakllanishi va joylashuvida, oila tarkibida keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ushbu jarayonlarni ularning sabablari, muammolari, kutilayotgan oqibatlarini hududlar bo'yicha mukammal o'rganish, davriy o'tkaziladigan aholi ro'yxatlarida faol qatnashish aholi geografiyasining ham asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Ana shulardan kelib chiqqan holda bugungi kunda aholi geografiyasi quyidagi aniq vazifalarni bajarishi lozim:

1. Ma'lumki, XX asrning oxirgi choragi va XXI asr boshlariga kehb yer kurrasining qator hududlarida ekologik nomutunosiblik muammosi kuchayib bormoqda. Bu muammoning kehb chiqishi bir tomondan ilmiy-texnik rivojlanishning avj olishi, tabiiy resurslardan ayovsiz foydalanish natijasida suv, havo va tuproq tarkibining buzilishi bo'lsa,

ikkinchi tomondan 1960 - 1970 yillarda kuzatilgan "demografik inqilob" natijasida dunyo aholisi sonining keskin ko'payib borishi bilan bog'liqdir. Bugungi kunga kelib ekologik nomutunosiblik jarayonj geografiyasi kenganyib, jahondagi juda ko'p davlatlarda, shu jumladan O'zbekistonda ham aholi salomatligi, tabiiy resurslardan foydalanish borasida muammolar kuchaymoqda. Ushbu muammolarni ijobiy hal etish, respublikaning har bir viloyati, tumanlarida, ayniqsa xozirgi ekologik holat, uning kelajakda sodir bo'lishi kutiliyotgan oqibatlarini o'rganish, tegishli chora-tadbirlar ishlab chiqish bo'yicha mukammal ilmiy tadqiqotlar o'tkazib borishni taqozo etadi. Bunday tadqiqotlarni o'tkazish barcha aholi o'rganuvchi fanlar qatori aholi geografiyasining ham dolzarb vazifasidir.

2. Sobiq SSSRning parchalanishi va bozor iqtisodiyotining shakllanishi tufayli respublika iqtisodiyotida qator tuzilmaviy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu esa o'z navbatida mehnat resurslari bandligiga va tarkibiga ham ta'sir etdi. Bular aholi geografiyasi oldida mehnat resurslarining moddiy ishlab ehiqarishda bandligini o'rganish bilan bir qatorda ularning aholiga xizmat ko'rsatish sohasida bandligini, shuningdek o'lkada, rekreatsiya, savdo, yarmarka, bozor, din, ma'lumothlik, mutahassilar tayyorlash geografiyasini o'rganishdek muhim vazifalar qo'yadi.

3. Hozirgi kunga kelib O'zbekistonda aholi migratsiyasi jadallashdi. Qishloqdan shaharga tomon migratsion oqim kuchaydi. Ayniqsa mehnat yoshidagi aholi, yoshlar Rossiya, Koreya, Turkiya, AQSh, Angliya kabi davlatlarga ishlab kelish, o'qish uchun ketmoqdalar. Shuningdek aholini respublikaning shahar joylariga, asosan Toshkent shahriga kehb (savdo-sotiq, qurilish, maishiy xizmat sohalarida) ishlash holatlari keng tus olmoqda. Shunisi e'tiborUki, bugungi kunda ham tashqi, ham ichki migratsiyada ayollar ishtiroki kuchaymoqda. Yuqorida qayd etilgan jarayonlar aholi ko'chib ketgan va ko'chib kelgan hududlarda aholi va mehnat resurslari, oila-qishloq tarkibiga, aholi takror barpo bo'lish jarayonlariga, aholi punktlari shakllanishiga, transport hamda aholiga hizmat ko'rsatish, umuman moddiy va nomoddiy ishlab chiqarig tizimiga o'ziga hos ta'sir ko'rsatadi, muammolar tug'diradi. Aholi migratsiyasini juda kichik tuman doirasidan ilmiy, amaliy tahlil etish, o'rganish ularni omillari, muammolarini aniqlash ham ahoh geografiyasining hozirgi davrdagi muhim vazifalaridandir. Yuqorida qayd etilgan vazifalarni bajarishga aholi geografiyasi iqtisodiy geografiya, tabiiy geografiya, demografiya, iqtisod, etnogeografiya, tibbiyot, sotsiologiya kabi fanlar natijalaridan, usullaridan foydalanib, ular bilan uzviy bog'Uq holda tadqiqot olib borishi lozim.

Aholi geografiyasi o'z tadqiqotlarida tizim-tarkibiy, geografik, iqtisodiy, sotsiologik va tarkibiy yondashuvga asoslanadi, statistik, demografik, matematik, kartografik uslublardan foydalanadi.

1.2. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari fanining boshqa fanlar Man aloqasi

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, sayyoramiz aholisi milodning boshlarida 252 million kishini tashkil etgan, xolos. 1000 yilda dunyo aholisining soni 305 millionga, 1500 yilda - 440 millionga yetgan. XIX asrning oxirlarida aholi soni 1 milliarddan oshib ketdi. Keyingi bir asr davomida, ya'ni XX asr va XXI asrning boshlarida dunyo aholisi juda tez sur'at bilan ko'payib bordi. 1900-1950 yillarda kurrai zamin aholisi har yili o'rtacha 0,90 foizdan ko'paygan bo'lsa, 1950-2000 yillarda bu ko'rsatkich 1,75 foizni tashkil etdi. Hozirgi davrda (2011 y.) dunyo aholisi 7,0 milliardni tashkil etmoqda. Aholi soni dinamikasidagi bunday o'zgarish qator iqtisodiy, ijtimoiy va demografik omillar bilan bog'liq albatta. Ulardan asosiylari aholi turmush tarzidagi, ijtimoiy ishlab chiqarishdagi ijobiy o'zgarishlar, o'lim hollarining kamayishi va aholi o'rtacha umr ko'rish muddatining oshib borishidir.

Qayd etilganidek, dunyoni alohida hududlarida aholining ko'payib borishi va uning omillari, muammolari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning yechimi ko'pchilik aholishunos olimlar e'tiborini tortdi. Aholining sotsial-iqtisodiy va demografik muammolari bo'yicha qator tadqiqotlar olib borildi. Natijada aholi muammolari bilan shug'ullanuvchi fanlar tez sur'atda ko'paydi. Ularga falsafa, tarix, sotsiologiya, huquqshunoslik, psixologiya, etnografiya, tibbiyot, biologiya, demografiya, ekologiya, iqtisodiy geografiya va aholi geografiyasi kabi fanlar kiradi. Mazkur fanlar tadqiqotlari natijalari asosida aholi haqidagi bilimlar tizimi shakllanadi. Darhaqiqat, aholi qator fanlarning o'rganish ob'ekti hisoblanadi. Sababi, aholi - bu hayotning ishlab chiqarish va takror barpo bo'lish jarayonlarida, tabiiy tarixiy ravishda shakllanuvchi va uzluksiz yangilanib turuvchi insonlar birligi, kishilik jamiyatining moddiy asosidir¹.

Jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida aholi insonlarning alohida tarixiy birligi sifatida namoyon bo'ladi (qadimgi dunyo aholisi,

¹JleMorpa^HieckHH SHUHjaoneflmecKHH cji sapb. M., 1985. C.268.

quldorb'k, feodalizm tuzum ahobsi va h.k.). Bu hoi ahobning ijtimoiy jihatlaani yaqqol ifodalaydi.

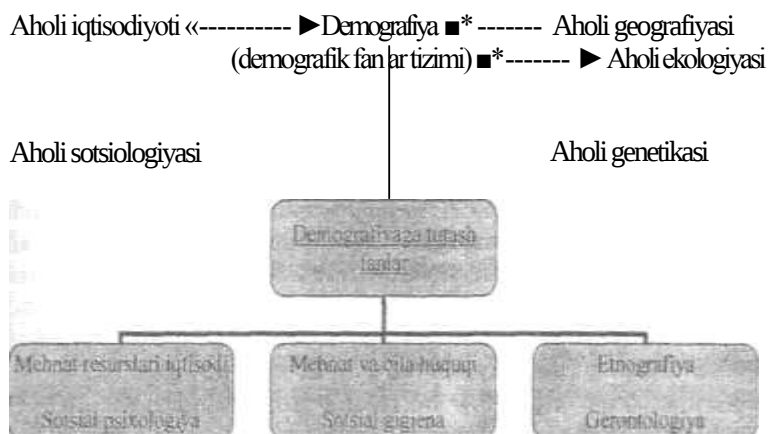
Aholining yana bir umumiy jihati **makon** bilan tavsiflanadi. Insonlar o'z hayotlarida ma'lum bir hududiy, ijtimoiy birlik bilan bog'langandir. Masalan, hududiy birligi - materiklarning aholisi (Shimoliy Amerika, aholisi, Osiyo aholisi, Yevropa aholisi va h.k.), davlatlar aholisi (AQSh aholisi, Rossiya aholisi, O'zbekiston aholisi va h.k.)da ifodalanadi. Ma'lum bir davlat aholisini o'rganganda esa, hududiy birlik yana ham mukammallashadi. Masalan, O'zbekiston aholisi uning viloyatlari va tumanlari ahohsi, shahar va qishloq aholisi birhgida ifodalanadi.

Aholining ijtimoiy birligi esa, ijtimoiy guruhlarda (qabila-urug', etnik, diniy, siyosiy va h.k.) o'z aksini topadi. Shuningdek, ijtimoiy birlik haqida so'z borganda, tarixiy davrlar - vaqt birligi ham muhimdir. Masalan, IX-X asrlarda Amir Temur davri aholisi, Buxoro amirligi, Xiva xonhgi aholisi va h.k. Demak ijtimoiy - vaqt va makon hududiy tadqiqotlarda aholini har qanday vaqt va hudud bo'yicha ajratish imkonini beradi.

Ma'lumki, aholi geografiyasining asosiy ob'ekti - aholi va aholi manzilgohlari, ya'ni maskanlaridir. Ana shu nuqtai nazardan aholi geografiyasi ahohshunoslik fanlari tizimida o'z o'rniga egadir.

Aholini o'rganishda tadqiqot ob'ekti aholi bo'lgan barcha fanlar o'zaro bog'hq holda bir-birining tadqiqot natijalariga asoslanib faoliyat ko'rsatadilar. Faqat geograf yoki demograf, iqtisodchi yoki sotsiolog "Nima uchun sayyoramizda yoki uning alohida hududlrda aholi ko'payib yoki kamayib bormoqda?", "Kelajakda Yer yuzida aholi ko'payishi jarayonida qanday o'zgarishlar kutilmoqda?", "Aholining qishloqdan shaharga bo'lgan migratsion oqimini qanday izohlash mumkin?" degan savollarga o'zi javob bera oladimi? Agar u o'z ilmiy yondashuv natijalari asosida javob bersa ham, javob bir yoqlama bo'lib qoladi. Bunday muammolarni mukammal hal etishda ahohshunoslik fanlari tizimiga kiruvchi barcha fanlar tadqiqotlari natijalari va ular asosida shakllangan ahohshunoslik bilimlar tizimi zarurdir. Mazkur tizimni quyidagi sxema ko'rinishida ifodalash mumkin¹.

Aholishunoslik haqida ilmiy bilimlar tizimi j
Aholining umumiy nazariyasi. ^

Keltirilgan chizmada aholi geografiyasi bevosita aholining umumiy nazariyasi, demografiya va u orqali barcha demografiyaga tutash fanlar bilan aloqadorligini kuzatish mumkin. Malum bir hudud yoki davlat aholisi soni, tarkibi va takror barpo bo'Hshini, aholi maskanlarining (shahar va qishloqlar) shakllanishining hududiy xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganar ekan, aholi geografiyasi aholishunoslik bilimlari tizimidagi barcha fanlar tadqiqot natijalaridan foydalanadi. O'z navbatida tizimdagi qayd etilgan fanlar aholi geografiyasi tadqiqot natijalariga ham asoslanadi.

Aholi geografiyasi aholi soni dinamikasi, tarkibi (demografik, sotsial, etnik va diniy), takror barpo bo'lishi jarayonlarini o'rganganda aholishunoslik fanlari tizimida namoyon bo'ladi. Qayd etilgan jarayonlarga geografik omillar ta'sirini - hududiy jihatlarini tadqiq etganda, aholi maskanlari - shaharlar va qishloqlar shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganganda geografik fanlar tizimida ko'proq namoyon bo'ladi. Aholi geografiyasi hududlar aholisining joylashuvi, aholi maskanlarining shakllanish xususiyatlarini o'rganar ekan tabiiy va iqtisodiy geografiya tadqiqotlaridan foydalanadi,

Demografiya va etnografiya — aholi geografiyasi bilan chambarchas va har tomonlama bogʻliq boʻlgan fanlar hisoblanadi. Chunki bu fanlar ham bevosita ahoh geografiyasi singari aholini oʻrganadi. Lekin bular aholini har qaysisi oʻz nuqtai nazaridan kehb chiqqan holda tadqiq etadilar. Masalan, demografiya aholi soni, takror barpo boʻlish

Ma'lumki aholi soni, zichligi, shaharlar kontsentrasiyateining oshib borishi, tog'-kon sanoati, suv transporti kabi tarmoqlarning rivojlanish jarayonlari atrof-muhitga ta'sir etib, ekologik muvozanatni buzishiga va bir qator ekologik muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Mazkur muammolarni hududiy jihatlarini ilmiy tadqiq etishda aholi geografiyasi - **ekologiya** fani natijalariga murojaat etadi.

Aholi maskanlari shakllanishini muntazam kuzatib borish, tahlil etish juda murakkab jarayon. Lekin tadqiqot natijalari o'rganilayotgan hududdagi aholi maskanlari turlarini (tipologiya), ularning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashda juda zarurdir. Aholi geografiyasida aholi maskanlari majmuasi mazkur hududning o'zaro mustahkam bog'liqlikda shakllangan maskanlar tizimi sifatida tadqiq etiladi. Bunday tizimning yaqqol ko'rinishiga shaharlar aglomerasiyasi misol bo'la oladi. Aholi geografiyasi tadqiqotlarida aholi maskanlarining shakh, faoliyati va tizimi o'zaro bog'liq holda tahlil etiladi. Aholi joylashuvi esa ma'lum bir hudud uchun umumiy, hamda alohida uning shahar va qishloq hududlari uchun o'rganiladi. Bunday tadqiqotlar ilmiy manbalarda "geourbanistika" va "georuralistika" deb nomlanadi.

Aholi geografiyasi tadqiqotlarida uning kartografiya bilan aloqasi alohida o'rin tutadi. Kartografiya fani doirasida aholishunoslik masalalarini tadqiq etish ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli rejalarini tuzishda, hozirgi ma'jud voqe'likni ifodalovchi demografik jarayonlarni tasvirli, xilma-xil ko'rinishda hududiy rivojlarnishini ko'rsatib berishda ahamiyati yuqoridir. Qolaversa, kartografiya fani usullarini qo'llash aholi geografiyasi fanining mazmun-mohiyatini yanada boyitadi. Demografik jarayonlar rivoji turii mamlakat va rayonlarda bir-biridan keskin farq qiladi. Chunonchi, aholi tarqalishi va uning natijasi bo'lmish aholi manzilgohlari joylashishi ham bir tekisda emas. Bunday geodemografik o'ziga xosliklarni hududiy baholashda kartografiyaning roli juda yuqoridir. Kartografiya aholi rivojlanishi va tarkibi, joylanishidagi farqlarni hududiy nuqtai-nazardan yaqqol, ko'rinarli tarzda ifodalab beradi. Ayniqsa, kartografik usul aholi bir vaqtda ham hududiy ham davriy jihatdan tadqiq qilishga imkon beradi. Oqibatda, turh hududiy tahlil usullaridan foydalanish orqah, u yoki bu rayon, mintaqah rivojlanish xususiyatlarini geografik taqqoslash uchun sharoit yaratiladi.

Aholi to'g'risidagi to'hq ma'lumotlar mavzuli kartalar orqali beriladi. Aholi joylanishi, mehnat resurslari va ularning boshqa makon bo'yicha tavsifi mavzuh kartalarda tavsirlanishi orqah xalq xo'jahining kelajak va joriy rejalarini ishlab chiqish hamda qayta ishlashda ilmiy-amahy ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda demografik tadqiqotlarda kartografik usuldan foydalanish natijasida umum ilmiy, mayda masshtabh kartalar

tuzish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa demografik kartalar yaratish usullarini tobora takomillashtirish zarurligidan dalolat beradi.

Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishda, aholiga xizmat ko'rsatish sohalarini, shart-sharoitini yaratishda, davlat xo'jalik tashkilotlari rejalarini tuzishda aholini hududiy o'rganish, ya'ni aholi geografiyasini o'rganish zarurligini ko'rsatib berdi. Shuningdek, xo'jalikni kelajakdagi rejalarini ilmiy asosda tuzishda tabiat, ishlab chiqarish kuchlari hududiy xususiyatlari, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari to'g'risidagi to'liq ma'lumotlar talab etiladi. Bunday ma'lumotlar majmualari kartalar va mavzuli kartalarda aniq ifodalanadi.

Aholi kartalarida o'rganilayotgan muhim masalalardan biri, aholi zichligi va joylanishidir. Agarda, ilgari aholining joylanishi kartada faqat ma'lum bir vaqt holatini ifodalagan bo'lsa, endilikda esa aholi joylanishi va zichligini davriy o'zgarishini makonda ko'rsatib bermoqda,

Aholi mavzuli kartalari ichida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan, aholi va mehnat resurslari to'g'risidagi to'liq ma'lumotlarni mujassamlashtirgan, asosiy demografik xususiyatlarni, aholi harakati va tarkibini qamrab olgan ba'zi, atlaslarni keltirib o'tish o'rinli.

Aholi geografiyasida hududning o'zlashtirganlik darajasi aholi zichligi kartasidan foydalanish orqali o'rganiladi. Bunda kartogramma usulidan foydalanish orqali o'rtacha zichlik ko'rsatkichni har bir hududda yaqqol ko'rsatib beriladi. Aholi tarqalishini zichlik ko'rsatkichini kartada tasvirlash hamma aholi qatlami uchun qilinadi. Bunda qishloq-shahar aholi manzilgohlari alohida ajratib beriladi.

Aholining tarqalishi kartada yirik regionlar doirasida bo'lib ko'rsatilgan. Agar har bir mintaqada aholi kartasi tuzilib tahlil etiladigan bo'lsa, yanada yaqqolroq va tola ma'lumotlar aks etib boshlaydi. Chunki, davlatlarning, aholi kartasida o'sha hudud geografik xususiyatlari, ya'ni aholi bilan tabiiy muhit ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit o'rtasidagi bog'liqlik hisobga olinadi.

Aholi geografiyasi fani yuzasidan qilinayotgan karta turlarini aholi sharoitlik fanlari tizimi belgilaydi. Aholi geografiyasi tuzilishidan kelib chiqib, aholi kartasi bir bo'lim bo'lsa, demografik xususiyatlari, sotsial-iqtisodiy kartalar (oilalar, bandlik) va etnografik xususiyatlari alohida-alohida bo'limlari tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan yuqorida aholi joylanishi kartasi birinchilaridan bolib tahlil etildi.

Aholi soni va tarkibi, aholi manzilgohlarining iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishida roli katta bo'lsa, ular kartografiyada eng muhim ko'rsatkichlar bolib xizmat qiladi. Chunki, aholi manzilgohlari funktsiyasi aholining xalq xo'jaligi tarmoqlarida bandligi bilan belgilanadi va kartada o'z aksini topadi.

Aholi geografiyasining muhim o'rganish predmetlaridan yana bin aholining yosh-jinsiy va oilaviy tarkibidir. Ma'lumki, aholining yosh tarkibi aholi takror barpo bo'lish xususiyatlariga bog'hqdir. Aholining takror barpo bo'lishi esa tug'ilish, o'lim, nikoh, ajrim kabi demografik jarayonlar asosida sodir bo'ladi. Shuningdek, aholining oilaviy tarkibi ham oilaning jamiatda tutgan o'rni, davlat tomonidan qo'llab-quwatlanishi, demografik rivojlanish xususiyatlariga, urf-odat va qadriyatlarga bog'hqdir. Aholi geografiyasi hududning demografik va oilaviy tarkibini aholi takror barpo bo'lishi va migratsiyasiga bo'lgan talab va ehtiyojlarni o'rganishda falsafa, psixologiya, etnodemografiya, mehnat va oilaviy huquq, demografiya, sotsiologiya kabi fanlar bilan uzviy aloqada bo'ladi.

Aholi geografiyasining muhim tarmoqlaridan biri aholi salomatligi va tibbiyot geografiyasidir. Mazkur tarmoq tadqiqotlarida aholi geografiyasi, ekologiya, sotsial gigiena, sotsial psixologiya fanlari tadqiqotlariga murojaat etadi.

Ma'lumki, davlat, shahar va qishloq hududlari, aholisi, aholi maskanlarining o'z shakllanishi xususiyatlari va tarixi bordir. Bu borada aholi geografiyasi tarix fani tadqiqotlaridan foydalanadi.

Aholi geografiyasi o'z tadqiqot ob'ekti va predmetlari doirasida ish olib borar ekan, asosan statistik ma'lumotlar, sotsiologik-demografik tadqiqot natijalari demografik koeffitsientlar va ilmiy manbalarga asoslanadi. Bu borada statistika va matematika fanlari bilimlariga tayanadi.

1.3. Demografiya fani va uni aholi geografiyasi tadqiqotlarida tutgan o'rni

Demografiya - aholini, avlodlar almashuvi jarayonlari va uning qonuniyatlarini o'rganuvchi fan bo'lib, aholishunoslik fanlari tizimida asosiy o'rinni egallaydi. "Demografiya" - ikki yunon so'zining qo'shilishidan iborat bo'lib, "demos" - halq, aholi, "grafiya" - tasvirlash, yozish, o'rganish, ya'ni "halq haqida yozmoq", yoki "aholini sharhlash" ma'nosini anglatadi. Biroq, demografiya fani faqat sharhlash bilan chegaralanib qolmay, bal'ki uning o'rganish doirasi bir muncha keng vachuqdir.

Demografiyada asosiy kuzatuv birligi - inson hisoblanadi. Inson hayoti davomida uning fiziologik va psixologik xususiyatlari, malumotlilik darajasi, oilaviy holati, kasbi-kori, malakasi, ijtimoiy guruhi, yashash joyi, til bilish kabi imkoniyatlari o'zgarib boradi. Ana shu alohida inson hayotida ro'y bergan o'zgarishlar yig'indisi umuman aholi hayotida ijtimoiy-iqtisodiy va demografik o'zgarishlarga olib

keladi. Nikohga kirish natijasida oilalar soni oshib boradi, yolg'izlar, bo'ydoqlar soni kamayadi. Nikohning bekor etilishi, ya'ni ajralish jarayoni esa aholi tarkibida noto'liq oilalar va bevalar salmog'ining ko'payishiga sabab bo'ladi. Inson dunyoga kelar ekan malum davr yashaydi. Ana shu davr mobaynida u ulg'ayib boradi. Go'daklik davridan bolalikka, o'smirlik, yoshlik va o'rta yoshlik, yetuklik, qariyalik davrlariga o'tadi. Har bir o'quv yili tugashi bilan aholi tarkibida ma'lumotlilar soni oshib boradi. Ana shu tarzda shaxs hayotidagi o'zgarishlar aholi guruhidagi o'zgarishlarga olib keladi. Insonlarning bir hududdan ikkinchi bir hududga ko'chib o'tishi - migratsiya, ushbu hududlar aholi soniga va tarkibiga ta'sir etadi.

Aholi soni tug'ilish va o'lim hisobiga doimo o'zgarib boradi. Tug'ilish jarayoni aholi sonini ko'payishiga olib kelsa, o'lim uning kamayib ketishiga sabab bo'ladi. Tug'ilish va o'lim jarayonlari asosida aholi tabiiy o'sishi sodir bo'ladi. Agar tug'ilganlar o'lganlar sonidan yuqori bo'lsa, aholi ko'payib boradi, aksincha, o'lganlar soni tug'ilganlar sonidan ko'p bo'lsa, aholi soni kamayib boradi. Ma'lumki, jamiyatda har doim qandaydir sabablarga ko'ra aholining bir qismini hayotdan ko'z yumadi, ya'ni vafot etadi. Yana bir qism aholi esa, dunyoga keladi. Jamiyatdagi o'lgan aholi o'rni yangi tug'ilganlar hisobiga to'lib boradi, avlodlar almashadi. Ana shu jarayon aholi takror barpo bo'lishining asosini tashkil etadi.

Biror bir hududda, malum davrdagi aholi tarkibi, o'tgan davrdagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi, keying! davrdagi aholi takror barpo bo'lishining zaminini hisoblanadi. Demak, aholi takror barpo bo'lishi jamiyat taraqqiyoti davomidagi doimiy, murakkab jarayondir.

Aholining takror barpo bo'lishi natijasida aholi soni va uning yosh-jinsiy tarkibi muntazam o'zgarib turadi. Yangi tug'ilgan bolalar jinsi aholi jinsiy tarkibiga malum o'zgarishlar olib keladi. O'lganlar soni esa aholi yosh tarkibiga ta'sir etadi. Aholi yosh va jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar jamiyatda malum sotsial muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Moliyaviy takror barpo bo'lish jarayoni esa, o'z navbatida qator ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Shu bois aholining takror barpo bo'lish jarayoni jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida o'ziga xos xususiyatlarga, qonuniyatlarga egadir. Demografiyaning asosiy predmeti aholining takror bo'lish qonuniyatlarining tahlili hisoblanadi.

Aholini o'rganar ekan, demografiya alohida tan sifatida, uning miqdoriy va sifatii xususiyatlarining mukammal tahlili etadi. Aholining miqdoriy xususiyatlari malum millat, hudud aholisi sonining o'zgarib (ko'payishi yoki kamayishi) borishida ifodalanadi. Aholining sifatii xususiyatlari esa, malum millat yoki hudud aholisining salomatlik va

ma'lumotlilik darajasida, o'rtacha umr ko'rish muddati, bandligi kabi jihatlarida ifodalaniladi.

Har ikkala jarayon, ya'ni, aholining miqdoriy va sifatiy rivojlanishi bir-biriiga chambairnas bog'liq holda sodir bo'ladi. Masalan, aholi salomatligini yuqori darajada bo'lishi, aholi o'rtasida o'limning kamayishi, o'rtacha umr ko'rish muddatining uzayishiga olib keladi. Natijada aholi soni ko'payib boradi. Shuningdek tug'ilishning juda yuqori darajada bo'lishi, ko'p hollarda ona va bola organizmning zaiflashib borishiga va o'lim hollari ko'payishiga olib keladi.

Jamiat taraqqiyotining eng dastlabki bosqichidan to hozirgi davrga qadar har bir hudud aholisi ham miqdor, ham sifat jihatdan muntazai o'zgarib kелgandır. Demografiya aholining miqdoriy va sifatiy o'zgarishlarini aholining takror barpo bo'kshining asosiy omillari sifatida o'rganadi.

Aholining takror barpo bo'lishi, keng ma'noda tabiiy o'sish, o'lim, migratsiya aholining hududlar bo'ylab harakati, bir ijtimoiy guruhdan ikkinchi ijtimoiy guruhga o'tishi, ma'lumot olishi, mehnat faohyatining boshlanishi va h.k. natijasida aholi tarkibini yangilab rurishini bildiradi.

Demografiya asosiy e'tiborini tabiiy avlodlar almashuvi - ya'ni, tug'ilish va o'lim asosida aholining takror barpo bo'lish jarayoniga qaratadi. Ushbu jarayonni jamiyat taraqqiyotining turh bosqichlaridagi qonuniyatlarini, turh millat, hudud va davlatlardagi xususiyatlari, omillarini o'rganadi, muammolarini aniqlaydi va istiqbolini belgilab beradi. Bu vazifalarni bajarish uchun demografiya jamiyat taraqqiyoti bosqichlari, tarixiy shart-sharoitlarini atroflaricha o'rganishi lozim.

Demak, demografiya, aholining takror barpo bo'lishi qonuniyatlari haqidagi fan bo'lib, bu jarayonni ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlarga bog'liq holda o'rganadi, omillarini, muammolarini aniqlab, istiqbolini belgilab beradi.

Har bir fanning vazifasi tabiat va jamiyatning ma'lum qismidagi rivojlanish qonunlarini o'rganishdir. Lekin shu bilan bir qatorda har bir fanning o'ziga xos amaliy ahamiatga ega bol'gan vazifalari ham mavjud. Demografiya ham alohida fan sifatida o'z vazifalariga egadir. Ushbu vazifalarni uch guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir¹.

1. Demografik jarayonlar va ularning omillarini o'rganish.
2. Demografik prognozlarni ishlilab chiqish.
3. Demografik siyosat chora-tadbirlarini ishlilab chiqish.

Demografik jarayonlarga tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish va oila Mradi. Demografik jarayonlar tarkibida tug'ilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Chunki, o'rganilayotgan mayjud aholi awalo tug'ilish jarayoni natijasida dunyoga kelgan. Demografiya tug'ilishni alohida, aholi takror barpo bo'lishining demografik zamini sifatida o'rganadi, unga ta'sir etuvchi barcha ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy omillarni tahlil etadi. Shuningdek, o'lim jarayoni ham aholi takror barpo bo'lishining asosiy elementi sifatida demografiya fanining e'tiborida turadi. Aholining takror barpo bo'lishida birinchi navbatda oila tashkil topishi ahamiyatlidir. Chunki dunyoda tug'ilayotgan insonlarning aksariyati oiladi, oila muhitida dunyoga keladi, shaxs sifatida shakllanib o'zining demografik faoliyatini (oilalar qurish, farzandlar ko'rish) boshlaydi.

Oila shakllanishi esa, o'z o'rnida nikoh va ajralish jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. Demografiya nikoh evolyusiyasi va uning aholiga takror barpo bo'lishidagi o'rnini ham o'rganadi.

Ajralish, ya'ni nikohni bekor etilishi ham aholi takror barpo bo'lishiga ta'sir etuvchi demografik jarayon hisoblanadi. Demografiya ushbu jarayonni o'rganar ekan, unga ta'sir etuvchi qator sabab va oqibatlarini atroflicha tahlil etadi.

Demografiya aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi - migratsiyasini ham o'rganadi. Lekin bu jarayonni o'rganishda, aholi geografiyasidan farqli ravishda, asosiy e'tiborini migratsiya jarayonining hududiy xususiyatlariga emas, balki ushbu jarayon natijasida ro'y beradigan hududning demografik holatidagi o'zgarishlarga qaratadi.

Demografiyada oilalar asosiy ijtimoiy - demografik guruh sifatida o'rganiladi. Oilalar jamiyat taraqqiyoti davomidagi o'rnini, evolyusiyasi, aholining takror barpo bo'lishidagi asosiy faoliyati va uning o'zgarib borish omillari va oqibatlari o'rganilib, kelajak rivojlanishining asosiy yo'nalishlari aniqlanadi.

Malumki, aholi, tug'ilish va o'lim jarayoni natijasida mayjud bo'lgan avlodlar almashuvini yig'indisidir. Inson mavjudligini ta'minlovchi barcha demografik jarayonlar - tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish, uning hayotidagi malum davrida, ya'ni malum yoshda ro'y beradi.

Shuning uchun, yosh - demografik jarayonlarni o'rganishda asosiy mezon hisoblanadi. Insonning demografik va ijtimoiy holatida, o'z hayoti davomida yosh va jins asosiy ko'rsatkichdir. Aholining jinsiy tarkibi ham demografik holatga ta'sir etuvchi asosiy, demografik taxlil lozim bo'lgan mezonlardandir.

Demografik prognozlar ishlab chiqishda demografiya fani, birinchi navbatda o'rganilaniyotgan hudud yoki ijtimoiy guruh aholisining demografik maylini (demografik jarayonlarga bo'lgan munosabati) atroflicha tahlil etadi va ayni shu asosda demografik jarayonlarda kelajakda kutilayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib beradi.

Demografik siyosat mazmuni va tadbirlarini ishlab chiqish juda niasuliyatli va murakkab jarayondir. Ushbu yumushni bajarishda demografiya o'rganilayotgan davlat yoki alohida hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish qoninuyatlariru, demografik holatini mukammal o'rganishi lozim.

Demak aholi geografiyasi va demografiya o'rganish ob'ektlari va • predmetlari nuqtai nazaridan o'zaro juda yaqin tutash fanlardir. Ular o'z tadqiqotlarida bir hi! manbalarga asoslanadilar, o'z yo'nalishlari, maqsadlari bo'yicha tadqiqot ohb boradilar va hulosa chiqaradilar. Masalan, demografiya malum hudud aholisi soni va tadqiqotidagi malum vaqtda sodir bo'lgan o'zgarishlami demografik jaraj'onlarga asosan izohlaydi, aholi geografiyasi esa uning geografik omillari hamda hududiy xususiyatlariga e'tibor qaratadi.

Aholi migratsiyasini ham har ikkala fan mukammal o'rganadi. Demografik tadqiqotlarda aholi migratsiyasi demografik jarayonlarga ta'sir etuvchi omil sifatida tahhl etilsa, aholi geografiyasi esa migratsiya oqimining yo'nalishlari, hududiy xususiyatlari mehnat resurslari shakllanishda ishlab chiqarishni tashkil etishdagi o'rni va ahamiyati kabi jihatlarini tadqiq etadi.

Aholi geografiyasi va demografiya fanlarining eng muhim predmetlaridan biri aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish, o'lim, nikoh, ajrahsh kabi demografik jarayonlar asosida avlodlar almashuvini; oila tashkil topishi va uzluksiz davom etishini ta'minlovchi jarayon sifatida taxlil etadi. Shuningdek, aholi soni dinamikasi va tarkibining shakllanishida ham aholi takror barpo bo'hshini asosiy omil sifatida ■ - o'rganadi. Aholi geografiyasi esa aholi takror barpo bo'lishidagi hududiy farqlarni o'rganadi. Aholi geografiyasi har bir hudud aholisi soni dinamikasi, yosh-jinsiy va oilaviy tarkibi, takror barpo bo'lishi, mehnat resurslarining hududiy shaldlamshini o'rganganda bevosita demografik ko'rsatkichlarga, demografik tadqiqot natijalariga asoslanadi. Ana shu bois geograf mutaxassislar asosiy demografik tushunchalar, ko'rsatkichlar, uslublar haqida batafsil bilimga ega bo'lislari zarur.

1.4. Aholi geografiyasi va demografiya fanlarining shatdlanish va rivojlanish tarixi.

Aholini o'rganish, u haqida bihmlar to'plash juda qadimiy tarixga egadir. Antik davrga oid qo'lyozmalarda dunyodagi turli davlatlar tabiati, aholisi, xo'jaligi, shaharlari, aholining turmush tarzi, urf-odatlar haqida sayohatchilar, savdogarlar, elchilar hikoyalari asosida to'plangan ma'lumotlar uchraydi. Bunday qimmatli tarixiy asarlarga I asrda Strabon

tomonidan (17 kitob) yaratilgan "Geografiya", II asrdagi Ptolimeyning "Geografiya" kitobi misol bo'la oladi. Yer kurrasida aholi soni va ularning yashash maskanlari ko'payib borishi bilan aholi haqidagi bilimlar, ularni o'rganuvchi fanlar ham ko'payib bordi. Fanlarning dastlabki tasnifi eramizdan oldingi 384-322 yillarda Aristotel tomonidan yaratilgan bo'lib, unda mantiq, fizika, biologiya, falsafa, etika, sotsiologiya, siyosat, tarix, poeziya kabi fanlar o'rin olgan edi. Undan keyingi davrlarda fanlar differentsiyatsi kuchayib, uning tasnifi yana ham mukammallashdi, bir qancha fan majmualari shakllandi. Akademik B. M. Kedrov tasnifiga ko'ra, fanlar falsafa fanlari, matematika fanlari, tibbiy va texnik fanlar, hamda ijtimoiy fanlar majmuasiga ajratildi¹. Mazkur fanlar tasnifida aholini o'rganish asosan ijtimoiy fanlar majmuasidan o'rin olgan.

Aholi geografiyasi ijtimoiy fanlar majmuasiga kiruvchi iqtisodiy geografiya bag'rida shakllandi. XVIII asrgacha geograflar aholini o'lkashunoslik doirasida o'rgangandilar. Keyinchalik aholi geografiyasi tadqiqotlari takomillashib, rivojlanib borgach u (sotsial) ijtimoiy geografiya predmetiga aylandi.

Aholi geografiyasining alohida fan sifatida shakllanishi XIX asr ohirlaridan boshlandi. Ushbu davrda geografiya tarkibidan "Antropogeografiya" maktabi ajrahb chiqdi. Uning asoschisi nemis geografi F.Ratsel edi. U o'zining "Antropogeografiya" asarida antropogeograflarning asosiy vazifasi "shaxs va xalqning ruhi hamda jismiga tabiat ta'sirini o'rganishdir" deb belgilaydi. Ular nafaqat insoniyat, hatto davlatlarni rivojlanishi ham tabiat qonunlari asosida sodir bo'ladi, degan g'oyani ilgari suradilar.

Aholi geografiyasini shakllanishida fiantsuz geografi Vidal de la Blash tomonidan yaratilgan "inson geografiyasi" maktabi ham ahamiyatlidir². Mazkur maktab vakillari antropogeograflardan farqU o'laroq aholi va tabiatning o'zaro munosabatlarini, hodisalarini o'rganishda tabiiy omillar bilan bir qatorda iqtisodiy, tarixiy va psixologik omillarni ham o'rganish lozirnligini ta'kidlaydilar. Ana shu maktab asosida aholi geografiyasinnng shaharlar geografiyasi, qishloqlar geografiyasi, migratsiya geografiyasi kabi tarmoqlari shakllandi.

Aholi geografiyasi bugungi kunda o'z o'rganish predmetiga, vazifalariga ega alohida fan sifatida rivojlandi. Qator rivojlangan davlatlar oliy o'quv yurtlarida aholi geografiyasi turli yo'nalishlarda (demografiyaning geografik aspekti, shaharlar geografiyasi, migratsiya geografiyasi, aholi geografiyasi matematik modellar va h.k.) o'qitiladi.

¹. B.C./KeKVMHH. BBefleHHe B reorpa4>mo. JlemtHrpaa. 1989, c.32.

². E.JT.HtyBajioB. Feorpa(J)Ha Hacaieww. M., 1977, c. 3-5

Jahon geograflari, aholishunos mutaxassisleri tomonidan ilmiy asarlar, darslik va o'quv qo'llanmalar yaratilgan. Anglo-amerika mutaxassisleri D. Forrester rahbarligida "Geografiya gorodov", "Dinamika razvitiyagoroda", B. Dj. Garker, D. Xarved, S. Gamilton, P. Xagget va boshqalar "Model v geografii", frantsuz geograflari tomonidan "Ocherki po geografii gorodov" shular jumlasidandir.

Aholini o'rganish uchun rus olimlari tomonidan ham XIX asrning ohirgi choragi va XX asr boshlarida aholi geografiyasiga oid qator tadqiqotlar o'tkazilgan. 1883 - 1885 yillarda P. P. Semenov-Tyan-shanskiy rahbarligida besh tomlik "Geograficheskostatisticheskiy slovar" chop etilgan bo'lib, unda Rossiyada o'sha paytda mavjud bo'lgan barcha shaharlar va qishloq maskanlari ta'riflangan. XIX asrning ohirgi choragida L. I. Mechnikov tomonidan yozilgan "Sivilizasiya i velikie istoricheskie reki (1889 g)" kitobi ham ahoh geografiyasi bo'yicha bajarilgan ahamiyatli ishlardan hisoblandi. Unda muahf jamiyat rivojlanishini va madaniyatni taqsimlanishida suv yo'liarining muhim o'rin tutishini ifodalaydi. Kitobda insoniyat jamiyatini shakllanishida Nil, Tigr, Yefrat, Xind va Ganga, Xuanxe va Yansze daryolari tabiatning kompleks ta'sirining tahlil etgan.

Iqlimshunos A. I. Voeykov 1897 yilda Rossiyada o'tkazilgan ahoh ro'yhati asosida Rossiyaning Yevropa qismi va G'arbiy Sibirda qishloqlar shakllanishini hududiy tahlil etan. XX asrning 40-yillaridan boshlab aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning mustaqil tarmog'i sifatida rivojlana boshladi. Bu borada R. M. Kabo va N. N. Baranskiylar tadqiqotlari alohida o'rin egallaydi. N. N. Baranskiy geografik tadqiqotlarda ishlab chiqarishning asosini tashkil etgan, ham ishlab chiqaruvchi kuch ham iste'molchi sifatida namoyon bo'lgan ahohni o'rganish lozimligini qayd etgan.

Shaharlar va qishloqlar aholi maskanlarini o'rganish bo'yicha Yu. G. Saushkin, O. A. Konstantinov, V. V. Pokishishevskiy, V. G. Davidovich, I. M. Maergoyz, B.S. Xorev, S.A. Kovalev, N.I. Lyalinovlar qator tadqiqotlar ohb bordilar.

Aholi manzilgohlari, shaharlarini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab asarlar rus geograflari tomonidan ham yaratilgan. Ammo, aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyadan mustaqil fan sifatida ajralib chiqishi 1940 yillarga to'g'ri keladi. Bunda R. M. Kabo va N. N. BaransMylarning xizmatini alohida ko'rsatish joizdir.

Aholi geografiyasi rivojlanishining dastlabki yillarda shahar va shahar ahoh manziigohlariga e'tibor kuchaytirildi. O. A. Konstantinov, V. V. Pokishevskiy, Yu. G. Saushkin, keyinroq V. G. Davidovich va boshqalar shaharlarni o'rganishga muhim xissa qo'shganlar. Har

tomonlama qishloq aholisi joylashishiga ta'rifni N.I.Lyalikov tomonidan 40-yillar ohirida birinchi marta berildi. Keyinchalik, bu yo'nalishga S.A.Kovalev o'zining juda katta mehnatlari bilan kirib keldi. Uning qishloq aholi manzilgohlarini tipologiyalashtirish, qishloq aholisi joylashuvida o'ziga xos metodikalari, qishloq aholi manzilgohlari tizimidagi qator yo'nahshlari shular jumlasidandir.

Aholi migrasiyasini o'rganish V.V. Pokshishievskiy tomonidan boshlangan bo'lib, hozirgacha aholi geografiyasida muhim bir yo'nahsh, bo'lim sifatida alohida mavqeini egallab kelmoqda. V. V. Pokshishievskiy aholi geografiyasi fanini o'rganish predmetini quyidagicha shaklda talqin etadi: "Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning muhim bir tarmog'i bo'lib, aholi va aholi manzilgohlari joylashishi hamda tarkibini o'rganadi". Umuman olganda bugungi kunda aholi geografiyasi fanining o'rganish predmeti aholi va aholi manzilgohlari joylanishi, tarkibi va dinamik o'zgarishlarining makon va zamondagi hududiy xususiyatlarini o'rganishdan iborat. Bundan kelib chiqqan holda aholi geografiyasi ikkita asosiy bir-biri bilan chambarchas bog'liq yo'nalishlarga ajraladi: 1. aholini tadqiq etish; 2. aholi manzilgohlari, lining to'ri va tizimlarini tadqiq etish (shahar, qishloq). Har ikkalasida ham aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning tarkibiy qismi sifatida tadqiqot olib boradi.

Ma'lumki, iqtisodiy geografiyaning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning hududiy joylanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganishdir. Aholi esa har qanday jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir.

Taraqqiyot jarayonida aholining shaxsiy iste'moli bilan birga aholining o'zi ham takror barpo etiladi, ya'ni kishilar avlodlari tarbiyalanadi, voyaga yetkaziladi. Shuning uchun ham aholini geografik jihatdan o'rganayotganda uchta narsaga e'tibor berilishi lozim:

1. Aholi moddiy boylik ishlab chiqaruvchi kuch, barcha moddiy ne'matlarning yaratuvchisi;
2. Aholi ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulotlarni malum qismini iste'molchisi;
3. Aholi butun ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining asosiy qismi bo'lib, o'zi ham takror barpo bo'lishi zarur.

Har qanday iqtisodiy geografik muammolarni hal qilishda aholiga xos bo'lgan ushbu xususiyatlarni o'rganish zarur. Iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i hisoblangan aholi geografiyasi uning boshqa sanoat geografiyasi, transport geografiyasi, qishloq xo'jaligi geografiyasi tarmoqlari orasida alohida o'rin egallaydi. Qolaversa,

iqtisodiy geografiya o'z ichiga aholi geografiyasini kiritar ekan endi u xo'jalik geografiyasidan "jamiyat geografiyasiga" yoki "sotsial-iqtisodiy geografiyaga" aylandi. Aholi geografiyasining muhim tushunchalaridan biri bu aholining hududiy tarkibi va aholining funktsional guruhlariga bo'linishidir. Aholi hammamizga malum bo'lgan quyidagi uchta funktsional guruhga ajratiladi:

1. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida ishlovchilar (sanoat, qishloq xojaligi, transportda).
2. Xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lganlar (savdo, maorif, sog'hqni saqlash, kommunal xo'jalik, shahar transporti va hokazo).
3. Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etmaydiganlar (bolalar, uy bekaları, qariyalar va h.k.)

Bulardan tashqari aholining migratsiyasi bilan bog'liq bo'lgan bir qancha qonuniyatlar ham bor. Yuqorida keltirilgan aholi geografiyasining tadqiqot yo'nalishlari aholi geografiyasi predmetini aniq shakllantirishga asos bo'ldi. Aholi geografiyasining predmeti qator geograf olimlar tomonidan belgilangan. S. A. Kovalev, N. Kovalskayalar aholi geografiyasi - aholning tarkibi, dinamikasi va joylashuvdagi regional tafovutlarni vujudga keltirgan omillarni, aholi va aholi manzilgohlarining hududiy tizimlarini hamda ularning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. Shuningdek, aholi geografiyasi aholining dunyo bo'ylab va uning alohida mintaqalari, ayrim davlatlari hamda rayonlar bo'yicha almashuvini ham o'rganadi¹, deb qaraydilar.

Hozirgi davrga kelib qator geograflar aholi geografiyani iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning shoxchasi, tarmog'i deb hisoblamoqdalar. Uning predmeti qilib aholi tarkibi va takror barpo bo'lishidagi geografik farqlar, aholining hududiy tarqalishi va joylashuvi, aholi madaniyati turli tizimdagi geografik farqlar, mehnat resurslarini hududiy guruhlari va ulardan foydalanishdagi geografik farqlar; aholi maskanlari va ularning hududiy tizimi² kabilar ko'rsatilgan. Hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimda aholi, aholi manzilgohlari, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari, sotsial blok tarkibiga kiritilgan holda iqtisodiy blok elementlari bilan birgalikda umumiy tizimni tashkil etadi. Demak, aholi geografiyasini ijtimoiy-iqtisodiy geografiyaning muhim bir tarmog'i sifatida qarash o'rinlidir. Har qanday hududiy-ijtimoiy-iqtisodiy tizimda aholi muhim rol o'ynaydi. Sababi biron bir hududdagi ishlab chiqarish insonsiz rivojlanmaydi yoki yaratilgan mahsulot uning iste'molisiz o'z yakunini topmaydi.

¹C.A. KoBMeB, R. KoBancKaa. reorpa(J)Ha HacejieHHfl. M., 1971. ².
E.JI. HlyBajioB, Teorpa(J)Ha Hace-ieHHH. M., 1977, c. 8-9

O'zbekiston hududida ham aholi va aholi manzilgohlari haqida ma'lumotlar qadimiy qo'lyozma manbalarda mavjuddir.

Aholi geografiyasining yo'nalishiga oid tadqiqotlar O'zbekistonda XX asning ikkinchi yarimidan boshlab takomillashib bordi. N.Ginzburg, G.Kovalev, O. Ota-Mirzaev, A. Soliev, X. Saiimov, A. A. Qayumov, Z.Rayimjonov, I.Safarov, S.Zokirov, M.Nazarov kabi olimlar ohb borgan tadqiqotlar shular jumlasidandir. Qayd etilgan tadqiqotlarda respublikada shaharlar geografiyasi va shakllanishi omilari, urbanizatsiya jarayoni, qishloqjoylarda aholi manzilgohlaririi shakllanish hususiyatlari, joylashuvi, mehnat resurslari geografiyasi bilan bog'liq muammolar o'rganilgan.

Alioii geografiyasining muhim predmeti bo'lgan aholiniig takror barpo bo'lishi, uning demografik omilari va hududiy jihatlarini o'rganish, aholi migratsiyasi bo'yicha R.A.Ubaydullaeva, M.Qoraxonov, I.Mullajonov, MR Bo'rieva, L.P.Maksakova, R.B.Murtazina, Z. Tojjeva va boshqa aholishunos olimlar tomonidan o'tkazilgan ilmiy izlamshlar natijalari ham qimmatlidir.

Bugungi kunda O'zbekistonda aholi geografiyasi tadqiqot yo'nalishlari bo'yicha tumanlar, viloyatlar doirasida mukammal tadqiqotlar ohb boriimoqda. Oliy o'quv yurtlarida geografiya va boshqa aholishunoslik fanlari tizimiga kimvchi yo'nahshlarda mutaxassislar tayyorlashda aholi geografiyasi va demografiya bo'limlariga oid kursiar o'tkazilmoqda.

Demografiya ham alohida fan sifatida o'z shakllanish va rivojlanish tarixiga egadir. Mazkur fanning tarixi aholi haqidagi ma'lumotlar, ya'ni demografik bilirlarning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir.

DEMOGRAFIK BILIMLAR - aholi soni, yosh-jinsiy va ijtimoiy tarkibi, tug'ilishi, o'lim hollari, nikoh va ajralish jarayonlari, migratsiya hamda oilaning demografik holatiga oid ma'lumotlardan tashkil topadi. Bunday ma'lumotlar jamiyatning, ayniqsa davlatning tashkil topishi bilan bog'liq bo'lib, juda qadimiy tarixga egadir. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, aholi ayniqsa erkaklar xo'jaliklar, oilalar soniga oid demografik ma'lumotlar eramizdan oldingi davrlardan boshlab mavjud ekan. Bularga eramizdan oldingi VI-III asriardan boshlab Osiyo va Afrika davlatlari, Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy, Yaportiya hamda qadimgi Rim va Gretsiyada o'tkazilgan aholi ro'yhatlari orqali to'plangan ma'lumotlar misol bo'la oladi.

Demografik bilimlar tarixini o'z mazmuniga ko'ra, jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqicbiaridan to bugunga qadar uch davrga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Birinchi davr. XVI asrga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ushbu davrda davlatcbilik rivojlanishi bilan bog'liq holda aholining soni, ayniqsa

enkaklar soni, xo'jaliklar haqida ma'lumotlar to'plangan. Ba'zi davlatlarda esa aholi ro'yhati ham o'tkazilib turilgan. Lekin bu davrda demografik bilimlarga oid ma'lumotlar dunyom'ng hamma hududlarida ham to'planiib borilmagan. Ilmiy manbaalarga demografik bilimlarga oid ma'lumotlar juda kam uchraydi.

Ikkinchi davr. XVI-XVIII asrlarni o'z ichiga oladi. Demografik bilimlar rivojlanishida bu davr alohida ahamiyatga egadir. Chunki bu davrda demografik bilimlarga ehtiyoj kuchaydi. Aholi hayotida katta ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar yuz berdi. Feodalistik munosabatlar o'rnini asta-sekin kapitalistik munosabatlar egallay boshladi. XVI-XVII asrdagi Buyuk Geografik Kashfiyotlar, halqaro savdoning rivojlanishi, kapitalistik turmush tarzining shakllanishi natijasida turli davlatlar aholisi, ularning urf-odatlariga qiziqish kuchaydi. Ayniqsa, Yevropa davlatlarida aholi soni, harakatiga oid qator tadqiqotlar olib borildi. Bularga florensiyalik siyosatshunos va tarixchi N.Makiavelli, frantsiyalik J. Boden, italiyalik D. Botero, angliyalik D. Graunt, V. Petti, rossiyalik M.V.Lomonosovlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda dunyo aholisi, uning ba'zi hududlari, davlatlar aholisi haqida ancha mukammal ma'lumotlar to'plangan.

Uchinchi davr. XIX asrdan keying vaqtni o'z ichiga olib, bunda dunyodagi deyarli barcha davlatlar va ularning hududlari bo'ylab muntazam demografik ma'lumotlar to'planib borilgan. XVIII asrning ikkinchi yarimida Angliyada boshlangan sanoat to'ntarilishi XIX asrga kehb, AQSh, Frantsiya, Germaniya, Rossiya, Italiya, Yaponiya kabi davlatlarni qamrab oldi. Natijada feodal jamiyatga qaraganda ishlab chiqarish kuchlari ancha rivojlandi, texnika bilan ta'minlangan, ixtisoslashtirilgan industriyaga ega bo'lgan sanoat kapitalizmi vujudga keldi. Uning rivojlanib borishi jamiyat taraqqiyotida ulkan o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Bu holat Yevropa mamlakatlarida yaqqol ko'zga tashlandi. Natijada demografik jarayondar ham rivojlanib, ular haqidagi bilimlar doirasi yanada kengaydi. Demografik tadqiqotlar o'tkazilishi har bir davlat uchun zaruriy ilmiy yo'nalishga aylandi. Ushbu davrda yirik demograf olimlar yetishib chiqdi. Ular jumlasiga E.-Rosset, R.Pressa, U.Laplas, A.Ketle, A.Giyyar, D.Mendeleev, S.Novoselskiy, V.Bunyakovskiy, G.Syundberg, V.R.Smulevich, D.I.Valentey, Ya.N.Guzevatey, A.E.Boyarskiy, A.Ya.Kvasha, O'zbekistonda esa Ye.S.Timm, A.A.Shoroxova, M.Q.Qoraxonov, I.R.Mullajonov va boshqalarni kiritish mumkin. Shu bilan birga bu davrda dunyo miqyosida hamda uning barcha davlatlarida demografik tadqiqotlar olib boruvchi muttaxislar tayyorlovchi yirik ohy va *ilmiy* maskanlar taslikil topdi va rivojlandi.

Demografiya fanining paydo bo'lish tarixi haqida ilmiy manbalarda batafsil ma'lumotlar mavjud. Bunday manbalarga D.K. Shelestovning "Demografiya: istoriya i sovremennost", V.Borisovning "Demografiya" nomli kitoblari, hamda, "Demograficheskiy ensiklopedicheskiy slovar" larni misol qilib keltirish joizdir. Bu manbaalarda qayd etilishicha demografiya fanining paydo bo'lishi, asosan XVII asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Ana shu davrda Angliyada vabo va boshqa yuqumli kasalliklar tarqalib, aholi o'rtasida o'lim hollari nihoyatda ko'payib ketdi. Shu bois Londonda har hafta o'lim haqida byulletenlar, ya'ni maxsus ma'lumotlar chop etilib, aholiga tarqatilar edi.

O'z salomatliklarini saqlash maqsadida mazkur ma'lumotlarni juda ko'p fuqarolar o'qirdilar. Angliyalik savdogar olim J.Graunt London shahrida tug'ilish va o'lim haqidagi 80 yillik ma'lumotlarni o'rganib chiqdi va 1662 yili o'zining 90 betdan iborat "Olim haqidagi byulletenlar asosida olib borilgan va mundarijada ilova etilgan tabiiy va siyosiy kuzatishlar natijalari. Ko'rsatilgan shaharning boshqaruvi, dini, savdosi, havosi, o'sishi va boshqa o'zgarishlar hususida London fuqarosi Djon Grauntning asari" kitobini yozdi. Kitob juda uzun nomlangan bolib, o'z oldiga keng qamrovli ijtimoiy hodisalarni o'rganishni maqsad qilib qo'ygan edi. Kitobda muallif Londonda o'lum va o'limning yosh guruhkri bo'yicha holatini atroflicha o'rgangan. Tug'lishning shahar va qishloqlar o'rtasidagi farqlari, aholi migratsiyasi tahlil etilgan. Shuningdek, J.Graunt birinchi bo'lib, o'limning matematik jadvalini ishlab chiqqan. Ushbu asar o'z zamonasida ziyolilar tomonidan juda ijobiy baholandi. Uch yil mobaynida asar to'rt marta qayta chop etildi. Kitob qirol Karl II ga juda ma'qul keldi va muallif J.Grauntni qirollik jamiyatiga qabul qildi.

L.Grauntning bu kichik hajmli kitobchasi bir emas uch fanning rivojlanishiga zamin yaratdi. Bu fanlar demografiya, statistika va sotsiologiya fanlari edi. J.Graunt olib borgan tadqiqotlarning davomchisi sifatida fanda "Siyosiy arifmetika" yo'nalishi paydo bo'ldi. Mazkur fan jamiyatdagi hodisa va jarayonlarni miqdoriy qonuniyatlarini o'rganardi.

XVIII-XIX asrlarda jamiyat hayotidagi demografik jarayonlarni o'rganishga qiziqish kuchaydi. Taniqli iqtisodchilar, tarixchilar, siyosatjunoslar, astronomlar, shifokorlar, matematiklar tomonidan demografik jarayonlarni o'rganishga doir qator tadqiqotlar olib borildi. Nihoyat XIX asrda A.Giyyar yangi vujudga kelgan fanga nom berdi. Uning 1855yilda Parijda "Inson statistikasi elementlari, yoki qiyosiy demografiya" deb nomlangan kitobi chop etildi. Bu asarda demografiyaning mustaqil fan sifatida maqsadi yoritilgan. A. Giyyar asarida demografiyaga ko'p jarayonlarni o'z ichiga oluvchi insonlarning tabiiy va ijtimoiy tarixi va ularning umumiy harakati jismoniy, fuqarolik

va ahloqiy holatini matematik tarzda o'rganuvchi fan deb ta'rif berilgan. 1851-1922 yillarda yashab ijod etgan olim Jan Bertilon (A. Giyyarning nabirasi) tomonidan ham demografiyaning fan sifatidagi o'rganuvchi predmetiga baho beriladi. Olim 1881 yilda yozilgan "Frantsiya aholisi harakalimng statistikasi" nomli asarida "Demografiya jamoa hayotmi o'rganish bilan shug'ullandi. lining maqsadi jamiyatning rivojlanishi, qayta tiklanishi va niboyat inqirozga uchrab, barham topishining sabablarini o'rganish, U halqning ham jismoniy, ham ahloqiy tuzulishni ko'rib chiqadi: odamlar qanday va nima uchun nikoh quradilar, qay miqdorda ko'payadilar va nihoyat insonlar necha yoshda, qanday vaziyatda, qaysi sabablarga ko'ra, o'lishlarining sabablarini yoritadi" - deb yozadi. Demografiyani predmetiga oid A.Giyyar va J.Bertilonlarning hulosalaridan ko'rinib turibdiki, demografiya juda keng muammoiarni o'z ichiga oladi. Ana shunday qarashlar XX asrning 70 yillariga qadar mavjud edi. Keyinchahk demografiyaning o'rganish doirasi bir oz torayib, aniqlanib bordi. Nihoyat demografiya aholining tabiiy harakatini, ya'ni lining takror barpo bo'lishini atroflicha o'rganadigan fan, degan hulosagakeiindi.

XX asrning keyingi 30 yilida dunyoda demografiya alohida fan sifatida judarivojlandi. AQSh, Yaponiya, Frantsiya, Angliya, Rossiya kabi davlatlar oliygohlarida "Demografiya" kafedralari tashkil topib, shu soha bo'yicha demograf olimlar tayyorlash ham yo'lga qo'yildi. O'zbekistonda ham ushbu yo'nahshda mutaxassislar tayyorlashga katta e'tibor qaratildi. Xususan, 2000-2010 yillarda, O'zbekiston Milliy Universiteti geografiya fakulteti qoshida Markaziy Osiyoda yagona bo'lgan "Demografiya" kafedrasi faohyat yuritdi.

O'zbekistonda ham demografik tadqiqotlar rivojlanishi o'z tarixiga egadir. Respublikada fan, madaniyat va davlatdMhk rivojlanishi juda qadimiy tarixga ega. Yuqorida demografik bilimlar to'plash, asosan davlatchilik bilan bog'liq ekanligi haqida fikr yuritildi. Demak, O'zbekistonda ham, demogafik bilimlar juda qadimdan mavjud bo'lgan. Bular haqida qadimiy qo'iyozmalar, arxeologik yodgorliklar, qator ilmiy manbalar guvohlik beradi. Lekin o'lkada maqsadii demografik tadqiqotla o'tkazish asosan 1960 yillardan boshlandi. Ana shu davrdan to hozirgi kunga qadar respublikada juda katta ahamiyatga ega bo'lgan demogafik tadqiqotlar olib borilgan hamda shu sohada yirik mutaxassislar tayyorlangan. Demografiya sohasida erishilgan yutuqlar ustoz olim M. Q. Qoraxonov nomi bilan bog'liqdir. Olim nafaqat O'zbekistonda, balki Markazaiy Osiyoda yirik demografik tadqiqotlar olib bordi. Ushbu hududning XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab, demografik tarixini tikladi. Ahoh o'sishi, tug'ihshi, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik

jarayonlar xususiyatlarini o'rgandi. Ular bilan bog'liq omillar, muammolarni aniqlab berdi. O'rta Osiyo tarkibiga kiruvchi respublikalarda aholi o'sishi bashoratini yaratishga rahbarlik qildi. Qoraxonov o'lkamiz aholisining miqdoriy rivojlanishi bilan bir qatorda uning sifatiy rivojlanishi sohasida ham yirik tadqiqot ishlarini ohb bordi. Ustoz rahbarligida O'zbekistonda aholi ma'lumotlilik bosqichlari bo'yicha bashorat ham ishlab ehiqiigan. Oiimning olib borgan tadqiqotlari asosida monografiya, risolalar va 200 dan ortiq ilmiy maqolalari chop etilgan. Ustoz o'z *ilmiy* faoliyatini 1960 yillardan boshlab, hayotining ohirgi damlarigacha Q'zbekiston Milliy Univeisitetining geografiya fakultetida olib bordi. Dastlab respublikada demografiyani o'rganuvchi ilmiy guruh tuzdi. 1972 yilda ana shu guruh O'rta Osiy respublikalari demografik holati va muammolarini o'rganuvchi yirik "Aholishunoslik ilmiy-tadqiqot laboratoriyasi" ga aylandi. Ushbu laboratoriyada O'rta Osiyo Demografiasini o'rganishga doir chuqur, tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan tadqiqotlar olib borildi. Shu bilan birga, M.Q. Qoraxonov rahnamologida aholi muammolarini o'rganuvchi yirik ilmiy maktab yaratildi. Ustoz maktabida shakllangan mutaxassislar bugungi kunda uning ishini davom ettirib, jamiyat taraqqiyaga molik tadqiqotlar ohb bormoqdalar.

O'lkamiz demografik tarixini va aholi muammolarini o'rganishda R.J.Mullajonov, R.A.Ubaydullaeva, E.A.Ahmedov, O.B.Ota- Mirzaev, L.P.Maksakova, A.S.Soliev, N.S Aliqoriev, X.Salimov, M.R.Bo'rieva, A.A.Qayumov, O.E.Ergashev, I.Safarov, O.Saydaxmedov, R.B.Murtazina, Z.X.Rayimjonov, R.J.Ortiqboev, Z.Tojjeva kabi olimlar olib borgan tadqiqotlar ham ustoz Murtazo Qoraxonovich Qoraxonov boshlagan ilmiy izlanishlarni davomi sifatida O'zbekistonda olib borilgan demografik tadqiqotlar tarixida alohida ahamiyatlidir.

II. BOB. Aholi soni va takror barpo bo'lishi

2.1. Aholini hisobga olish

Jamiyat taraqqiyoti davomida aholi soni va tarkibi muntazam o'zgarib kelgan. Yuqorida qayd etilganidek insonlar tug'iladi, ularning malum qismi hayotdan ko'z yumadi, nikohga kirib oila quradi, nikohlar bekor etiladi. Shuningdek insonlar bir hududdan ikkinchi hududga ko'chadilar, bir ijtimoiy guruhdan boshqa ijtimoiy guruhga o'tadilar. Masalan, O'zbekistonda 2007 yil 608,9 mingta chaqaloq tug'ildi, 137,4 ming kishi hayotdan ko'z yumdi, 254,2 ming kishi nikoh, 18,2 ming ajrimlar qayd etildi, 69,1 ming o'quvchilar oliy o'quv yurtlariga qabul qilindilar. Ya'ni o'quvchilik guruhidan talabalik guruhiga o'tdilar. Respublikada 1926 yili 4,6 million aholi bo'lib, ularning 22 foizi shaharlarda, 78 foizi qishloq hududlarida istiqomat etganlar. 2008 yilda esa O'zbekiston aholisining soni 27,1 millionga yetdi va ularning 35,8 foizi shahar, 64,2 foizi esa qishloq aholisiga mansubhgi haqida ma'lumotlar mavjud. Aholi soni uning ijtinoiy-iqtisodiy va demografik tarkibi davrlar, hududlar bo'yicha doimo o'zgarib turadi. Ushbu jarayon dunyoning barcha davlatlari, xalqlari va hududlarida sodir bo'ladi va ular xaqida muntazam ma'lumotlar to'plab, hisobga olinib boriladi.

Aholi soni va tarkibida sodir bo'lgan barcha o'zgarishlar iqtisodiyotning rivojlanishiga, umuman jamiyatning rivojlanishiga bevosita ta'sir etadi. Har bir hududning, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida aholi sonining ortib yoki kamayib borishi, aholining umumiy tarkibida mehnat yoshidagi aholi gumhining salmog'i, ularning demografik va sifatiiy shakllanib borishi, shuningdek bolalar va mehnat yoshidan yuqori bo'lgan qariyalar *salmog'i* ham juda muhimdir. Har bir davlat aholisining soni va yosh-jinsiiy tarkibidagi mutanosiblik, uning rivojlanish istiqboli dasturlarini ishlab chiqishda asosiiy omil, zamin hisoblanadi. Ana shu nuqtai nazardan dunyo va uning alohida hududlari, davlatlari, xalqlari bo'yicha aholi soni va tarkibini yuqorida qayd etilganidek juda qadimdan boshlab hisobga olib kelinadi. Aholi soni va tarkibini hisobga olish uslublari, dasturlari, texnikalari jamiyat rivojlanishiga monand doimo rivojlanib, takomillashib keldi. Aholini hisobga olishda, uning umumiiy soni, yosh-jinsiiy tarkibi bilan bir qatorda oilaviiy tarkibi, tug'ilish, o'lim, nikoh va ajrim kabi demografik jarayonlar, aholi migratsiiyasi haqida ham ma'lumotlar to'planib boriladi.

Aholini hisobga olishda to'piangan ma'lumotlarni aniqligi, to'la qamrovi va muntazamligi juda muhimdir. Masalan, O'zbekiston aholisi

soni tarkibi haqida ma'lumotlar to'planganida, tug'ilgan chaqaloqlardan boshlab barcha yoshdagi aholi soni, eng kichik mahalla, qishloq, tuman, viloyat va shaharlar aholisi, ularning ijtimoiy-demografik tarkibi haqida ma'lumotlar aniq va har bir yil, davr uchun muntazam hisoblab borilishi lozim. Jahondagi barcha davlatlarda aholining ijtimoiy-iqtisodiy va demografik holatlari hisobga olinib, ma'lumotlar muntazam to'planib boriladi.

Hozirgi davrda aholini hisobga olishning asosiy to'rt turi mavjuddir: aholi ro'yxati o'tkazish; demografik jarayonlarning doimiy ro'yxatga olish; tanlama va sotsiologik-demografik tadqiqotlar; aholining turli ro'yxatlari va registrlari. Aholini hisobga olishda eng asosiy va aniq manba - umumiy aholi ro'yxati o'tkazishdir. **Aholi ro'yxati-ma'lum davrda, ma'lum davlat yoki hududning har bir aholisi bo'yicha ijtimoiy-iqtisodiy va demografik ma'lumotlar to'plashdir**¹. Aholi ro'yxati o'tkazish jarayonida dunyo va uning alohida hududlari aholisi soni va tarkibi bo'yicha ilmiy asoslangan holda aniq ma'lumotlar olinadi. Jamiyat taraqqiyoti davomida aholini ro'yxatga olish juda qadimdan boshlangan. Chunonchi, miloddan avvalgi yillarda Misr, Mesopotamiya, Hindiston va Xitoyda aholi ro'yxatlari o'tkazilganligi haqida ma'lumotlar bor.² Shuningdek, miloddan avvalgi to'rtinchi asrda Yunoniston va Rimda ham aholi ro'yxatlari o'tkazilganligi malum. Qadimgi Rimda dastlabki aholi ro'yxati imperator Servi Tull davrida o'tkazilgan. Eramizdan oldingi 435 yildan boshlab esa, Rimda aholi muntazam ro'yxatga olib borilgan va bu ro'yxatlar "senzi" deb nomlangan. O'tkazilgan ro'yxatlarda har bir Rim fuqarosi sensor (ro'yxatga oluvchiga) o'zi va oila a'zolarining yoshi hamda mol-mulki haqida ma'lumotlar bergan.

Miloddan avvalgi 510 yildan boshlab Rimda har besh yilda aholi ro'yxatga olingan. Shuningdek, Yaponiya, Bobilda ham juda qadimdan aholi ro'yxatlar o'tkazilgan bo'lib, undan maqsad, aholidan soliq yig'ish, boj olish, hamda harbiy maqsad uchun aholi sonini, asosan, erkaklar sonini bilish bo'lgan. Shuning uchun ham aholi ro'yxatida faqat erkaklar ishtirok etganlar. Chunki, o'sha paytlarda jamiyatda ham, oilada ham erkaklarning iqtisodiy o'rni yuqori bo'lgan. Soliq top'lashda faqat erkaklar, ya'ni oila boshliqlari ishtirok etganlar.

O'rta asrlarda o'tkazilgan aholi ro'yxatlarida esa, asosiy e'tibor xo'jaliklarga qaratiladi. Xo'jaliklar haqida maxsus kadastr kitoblarida ma'lumotlar to'plab boriladi. Bu davrda aholi muntazam ro'yxatga olinmagan. Faqat alohida sharoitlarda ba'zan yoppasiga tarqalgan

¹ „HeMorpa4>HieckJift H 3HUHiaione,zmecKHH aioiiapb. M, 1985. C. 314 ².
Qayd etilgan manba,

epidemiyalardan yoki urushlardan keyin qancha aholi qolganini bilish uchun aholi ro'yxatlari o'tkazilgan.

XVII asrning o'rtalaridan boshlab Yevropada milliy davlatlarning paydo bo'lishi va ishlab chiqarish munosabatlari rivojlanishi bilan aholi haqida mukammalroq ma'lumotlarga talab ortib boradi va qator aholi ro'yxatlari o'tkaziladi. O'sha kezlardagi aholi ro'yxati o'tkazish tarixini, uning mazmuni va mohiyatiga bog'liq holda uch davrga ajratish mumkin.

Birinchi davr XVII asrning oxiri, XIX asrning boshlarini o'z ichiga oladi va ushbu davrda aholi ro'yxati o'tkazishni tashkil etish hamda dasturini tuzishga asos solinadi. Dasturda aholi ro'yxati qonun qoidalarini ishlab chiqilgan unga ko'ra aholi ro'yxati yangi tug'ilgan chaqaloqdan boshlab eng katta guruhgacha qamrab olinishi lozim bo'lgan. Mazkur dastur asosida aholi ro'yxati 1790 yildan AQSh da, 1801 yili Fransiya, Daniya, Norvegiya hamda Angliyada o'tkaziladi. Lekin, bu aholi ro'yxatlari ham oddiy dasturga asoslangan bo'lib, ularni o'tkazish juda uzoq cho'ziladi. Masalan, birinchi Amerika aholi ro'yxati 18 oyga cho'zilgan. Bu davrda aholi soni va tarkibida qator o'zgarishlar bo'lishi tabiiy albatta.

Ikkinchi davr XIX asrning yarmi va XX asrning birinchi yarmini o'z ichiga oladi. Bu davrda statistika fan sifatida taraqqiy etadi. Qator davlatlarda statistika tashkilotlari tuziladi. Aholini ro'yxatga olish dasturlari ilmiy asosda ishlab chiqiladi. Mukammal aholi ro'yxati maxsus dastur asosida bir kunda o'tkazilib va barcha (erkak va ayol) aholini qamrab olishi kerak. Ana shunday aholi ro'yxatlari ikkinchi davrda Yevropa va Amerikaning barcha davlatlarida, Osiyo va Afrikaning ba'zi davlatlarida o'tkaziladi. 1870-1879 yillarda dunyoda 48 ta, 1890 yillarda esa 57 ta davlatida shu tartibda aholi ro'yxati o'tkazildi. XIX asr oxirida dunyo aholisining 21 foizi ro'yxatga olingan bo'lsa, XX asr boshlarida bu ko'rsatkich 54 foizni tashkil etdi¹.

Uchinchi davr XX asrning o'rtalaridan boshlanib, hozirgacha bo'lgan davm o'z ichiga oladi. Unda aholini ro'yxatga olish dasturi yana mukammallashadi, geografiyasi kengaydi. Osiyo va Afrikada mustaqillikka erishgan qator davlatlarda aholi ro'yxatlari o'tkazildi. 1970 yillarda Arabiston yarim oroldagi davlatlarda va Afg'onistonda dastlabki aholi ro'yxatlari o'tkazildi. 1965-1974 yillarda esa dunyodagi 179 davlatda aholi ro'yxatga o'ndi. XX asrda aholi ro'yxatini ilmiy manba sifatida, tahlil etish takomillashdi².

¹. HeMopac<|>tw acocjiapn. TouiKeHT, 2001, 18 6er.

². Faayjiob A.H.rTepenHcn HaceneHHe CCCP n KanHTajiHcnraecKHx cpaH M., 1936; BoapcKHii A.3.nepenecH HaeejieHHS b KanirajiHCTHraecKHx cTpaHax. M., 1938; YpjiaHHc B.H. Hcropii aMepHKaHCKHXijeH30B 1970 r. M., 1976; BcecoKWHaa nepemcb Haejierow 1979 r., M., Ba SouiKaJiap.

Hozirgi paytda dunyoda deyarli barcha davlatlarda aholini ilmiy asoslangari dasturlar asosida, juda keng mavzularni qamrab olgan holda, har 5-10 yilda ro'yxatga olish yo'lga qo'yilgan. Aholi ro'yxatida, aholi haqida asosan demografik (*jinsi*, tug'ilgan yili yoki yoshi, oilaviy holati, nikohga kirgan yoshi farzandlari soni), iqtisodiy (bandligi, iqtisodiy faoliyati, xo'jaligi, daromadi), im'lumotlilik darajasi (savodxonligi, maktabgaborishi, malumot turlari, ilmiy darajasi) etnik holati (millati, tili, qaysi tillami bilishi, ba'zan diniy mansubligi) va boshqa malumotlar to'planadi. Olingan ma'lumotlar texnik vositalar yordamida, har bir yo'nalishlar bo'jicha alohida o'rganilib, statistik yilnomalarda chop etiladi. Ana shunday aholi ro'yxatlari O'zbekiston hududida ham 1897,1926, 1939,1959,1979 va 1989 yillarda o'tkazilgan. Bu aholi ro'yxatlari yordamida o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik holatiga oid qimmatli ma'lumotlar to'plangan.

Aholi ro'yxatlari aholining faqat miqdoriy ko'rsatkichlarini emas, balki uning sifatii ko'rsatkichlarini, yuqorida qayd erilganidek, ma'lumoti oilaviy va *ijtimoiy holati*, iqtisodiy imkoniyatlarini ham qamrab oladi. Ana shu nuqtai nazardan aholi ro'yxati va ana shu ro'yxat o'tkazilgan davrning aholi soni va tarkibini, joylashuvi, migratsiyasini, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik holati, turmush tarzini aniq ifodalovchi tarixiy manbadir.

Demografik jarayonlarni **doimiy ro'yxatga olib borish** aholini hisobga olishning muhim turlaridan bo'lib, bu jarayon asosan ruqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari tomonidan bajariladi, Bu tashkilotlar tug'ilish, o'lim, nikoh va ajrimlar holatlarini doimiy ravishda qayd etib, ro'yxatga olib boradilar. O'zbekistonda ruqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYo) organlari tuman, viloyat, shaharlar doirasida tashkil etilgan va ularda tug'ilganlar, o'lganlar, qayd etilgan nikohlar, ajrimlar, ularning aniq sanalari va shaxslari haqida to'la ma'lumotlar doimiy qayd etilib boriladi. Umuman demografik jarayonlarni ro'yxatga olish dasturidagi savollarni ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga jarayonlar manzili, sodir bo'lgan va qayd etilgan vaqti, ikkinchi guruhga esa jarayon o'tgan shaxslar haqidagi savollarni kiritiladi. Masalan tug'ilishni ro'yxatga olishda-chaqaloqni otasi, onasining millati, yoshi, ish joyi kabi ma'lumotlar ham qayd etiladi.

Nikoh jarayonini ro'yxatga olishda ham nikohga kiruvchilarning millati, yoshi va ijtimoiy holati haqida ma'lumotlar ko'rsatiladi. Ushbu ma'lumotlar asosida juda ko'p ko'rsatkichli jadvallar tayyorlanadi. Ana shunday jadvalarga tug'ilganlarni onasining millati, yoshi, otasining millati, yoshi boyicha taqsimlanishi, vafot etganlarning hududlar, millatlar,

yosh gurahlari bo'yicha, nikoh, ajrimlarni ham ana shu, holatlar bo'yicha taqsimlamshini misol qilish mumkin.

Ahoh migratsiyasi davlatlarning maxsus militsiya organlarida muntazam hisobga ohb boriladi. Ularda migratsiyada ishtirok etgan shaxsni demografik va ijtimoiy holatini ifodalovchi ma'lumotlar bilan birga, kelish va ketish sabablari manzillari haqida ham ma'lumotlar qayd etiladi. Aholini doimiy ro'yxatga olishda 7ishonchli va tola ma'lumotlar bo'lishi muhimdir. Chunki ushbu ma'lumotlar asosida har bir hududniiig demografik holati, rivojlanishi o'rganiladi, qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolar yechimi ishlab chiqiladi. Shuning uchun har bir demografik jarayonni o'z vaqtida qayd etilishi maxsus qonunlar orqali nazorat etiladi.

Aholi ro'yxati va aholi ni doimiy hisobga olish, har birini to'ldirib aholi haqida tola malumot olishga imkon beradi. Lekin ularni farq etuvchi tomonlari ham mavjuddir. Aholi ro'yxati ma'lum muddatlarda (aksariyat holatlar-10 yilda) maxsus tashkilotlar, mutaxassislar tomonidan va bir vaqtda o'tkaziladi. Aholini doimiy hisobga olishda esa, qonun bo'yicha belgilangan muddatda aholining o'zi tegishli tashkilotlarga kelib, demografik jarayonlarni qayd ettiradilar. . Aholi soni va tarkibidagi o'zgarishlarni muntazam aniqlab borishda aholi ro'yxati ma'lumotlari asosdir. Ma'lum yilda aholi ro'yxati o'tkazilib aholi soni va tarkibi haqida aniq malumot olinadi. Undan keyingi yildagi aholi soni va tarkibini aniqlash uchun shu yilda tug'ilganlar va ko'chib kelganlar sonini ro'yxatda aniqlangan aholi soniga qo'shib, vafot etganlar va ko'chib ketganlar sonini esa ayirib tashlanadi. Ana shunday uslub bilan navbatdagi aholi ro'yxati o'tkazilgunga qadar har yil uchun aholi soni va tarkibi haqida ma'lumotlar aniqlanadi.

Tanlama sotsiologik-demografik tadqiqotlar ham aholini o'rganishda muhim manbaa bo'lib xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotlarda demografik jarayonlar va ularga ta'sir etuvchi omiliar, xususiyatlari haqida aholi ro'yxati va aholini doimiy hisobga ohsh orqali olib bo'lmaydigan ma'lumotlar to'planadi. Shuningdek, mazkur tadqiqotlarda demografik prognozlar uchun juda muhim bo'lgan demografik mayl (aholining demografik jarayonlarga bo'lgan munosabatlari) uning avlodlar bo'yicha xususiyatlarini ham o'rganish mumkin. Maxsus demografik tadqiqotlar sosiologik uslubda, so'rovnomalar, suhbatlar yordamida olib boriladi.

Tug'ilish, o'lish, nikohga kirish, ajralish (nikohning bekor qilinishi), aholi migratsiyasi kabi demografik jarayonlarni sosiologik uslub yordamida o'rganish sosiologik-demografik tadqiqot deyiladi. Bunday tadqiqotlarda demografik jarayonlarning turli avlodlarda, ijtimoiy

guruhlarda, millatlarda va hududlarda xususiyatlari va unga ta'sir etuvchi omillari mukammal o'rganiladi. Buning uchun o'rganilayotgan demografik jarayonlar va ularning omillarini aniqlashga oid savollardan maxsus so'roq varaqasi (anketa) tuziladi. Ular aholi o'rtasida suxbat o'tkazish, bevosita savol-javob yoki aholining o'ziga tarqatish yo'li bilan to'ldiriladi. Sotsiologik uslub bilan o'tkazilgan bunday tadqiqotlar demografik jarayonlarni o'rganishda, ularning xususiyatlarini to'g'ri aks ettirishda juda qulay hisoblanadi. Demografik jarayonlarni bevosita savol-javob, suhbat usuli yordamida o'rgananda statistik ma'lumotlar ifodalay olmagan jihatlarni ham yoritiladi. Sotsiologik uslub, ayniqsa, O'zbekiston kabi qadimda demografik jarayonlari muntazam statistik ro'yxatga olib boriilmagan hududlar uchun yana ham qimmatlidir. Chunki keksa avlodlar o'rtasida maxsus sotsiologik-demografik tadqiqotlar o'tkazib, qadimda demografik jarayonlar qanday bo'lganligi va ularga ta'sir etgan omillar haqida ma'lumotlar to'plab, birmuneha aniq tasavvurga ega bo'lish mumkin.

O'zbekistonda demografik jarayonlarni sotsiologik-demografik tadqiqotlar yordamida o'rganish 1928-1930 yillardan boshlangan. 1960-1970 yillardan boshlab esa mukamallashib, rivojlanib bordi¹. Ushbu tadqiqotlar yordamida respublika shahar va qishloq tumanlarida tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish kabi jarayonlar va ularga aholining bolgan munosabatlarini avlodlar bo'yicha alohida o'rganilgan, omillari, xususiyatlari aniqlangan.

Aholini hisobga olishda yana bir muhim manba aholining alohida guruhlari haqidagi ma'lumotlar bo'lib, ular turli tashkilotlar tomonidan to'planadi. Masalan, saylovchilar ro'yxati (O'zbekistonda 18 va undan yuqori yoshdagilar saylash huquqiga ega bo'lib, ularning yoshi, jinsi, ijtimoiy holati haqidagi ma'lumotlar har bir shahar, qishloq saylov okruglar tomonidan to'planadi) harbiy xizmatga loyiq aholi (erkaklarning ma'lum yoshdagilari harbiy ro'yxatga olinadi) reproduktiv yosh (15-49) dagi ayollar (maxsus tibbiy muassasalar ro'yxatida turadi) ro'yhatlari. Shuningdek mahalla, qishloq fuqarolikkengashlarida oilalar va oila a'zolarining soni, xo'jaliklar haqida ham ma'lumotlar yig'ib boriladi.

Aholini hisobga olish, uning kategoriyalari, ya'ni belgilari orqali amalga oshiriladi (kategoriya-grekcha so'z bo'lib, aytib berish, belgi, degan ma'noni bildiradi). Aholi belgilari ularning mazkur hududda, yoki bir ma'muriy birlikda doimiy yoki vaqtincha yashashlarida ifodalanadi. Ushbu belgilar asosida aholi uch kategoriyaga ajratiladi: doimiy yashovchi aholi, mavjud

¹M.P. BypHesa y36eKHcroH#a oraa ,neMorpa<}>n«CH. TouiKeHT, 1997 ft, 133-139 6erjiap

(nalichnoe) aholi va yuridik aholi¹. Aholini o'rganishda qayd etilgan uch kategoriya barcha hududlar va davlatlar uchun umumiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

Doimiy aholi - malum aholi maskani yoki hududda ushbu vaqtda vashovchi asosiy aholini ifodalovchi insonlar yig'indisidir. Doimiy aholini ifodalovchi mezon vaqtlar davomida o'zgargan va davlatlar bo'yicha farq qiladi. Masalan, O'zbekistonda 1979 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxatida aholi ro'yxati o'tkazilgan 16 yanvar kech soat 12 dan 17 yanvar kech soat 12 ga qadar ushbu hududda doimiy vashovchi aholi hamda, 6 oy muddatga ushbu hududdan vaqtincha ketganlar, hamda 6 oy muddatga mazkur hududga kelganlar doimiy aholi tarkibiga kiritilgan.

Mavjud (nalichnoe) aholi - aholi ro'yxati ya'ni aholini hisobga ohsh davrida ushbu aholi maskani yoki hududida bo'lgan barcha insonlar yig'indisidir. Mavjud aholida uning faqat jismoniy mavjudhgi emas, balki shu hududda (ishda, mehmonda, o'qishda) bo'lgan aholi ham kiritiladi.

Yuridik aholi-ushbu ahol maskanida maxsus ro'yxatdan o'tgan kishilar yig'indisidir. Yuridik aholini ifodalovchi asosiy mezon uning shu hududda yashashini ifodalovchi, ma'muriy qayd etilgan xujjatdir.

Aholini ro'yxatga olish jarayonida doimiy va mavjud aholi kategoriyalari hisobga olinadi. Shuningdek ahol ro'yxati davomida har bir aholi yashash joylaridagi doimiy ahol, vaqtincha ketganlar va vaqtincha kelganlar hisobga olinadi. Doimiy yashovchi va vaqtincha ketganlar yig'indisi doimiy aholini, doimiy yashovchi ahol va vaqtincha kelganlar yig'indisi mavjud aholini ifodalaydi.

Umuman doimiy va mavjud ahol sonida katta farq bo'lmaydi. Ushbu farq ahol maskanlarining ijtimoiy-iqtisodiy faohyatiari bilan bog'hq. Aksariyat hollarda yirik shaharlarda, aholning dam ohsh hududlarida mavjud ahol soni doimiy ahol sonidan ko'proq bo'ladi. Ba'zi qishloq hududlarida esa aksincha-doimiy ahol soni mavjud ahol sonidan yuqoridir. Masalan, O'zbekiston shaharlaridaistiqlomat etayotgan doimiy ahol soni 2003 yili 9340,7 ming kishini, mavjud ahol soni esa 9410,7 ming kishini tashkil etgan. •

2.2. Aholning takror barpo bo'lishi

Aholning takror barpo bo'hshi jamiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy jarayon bo'hb, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir. Inson dunyoga kehb yashaydi, balog'at yoshiga yetib, farzand ko'radi,

¹ fleMorpacJjHHecKHft 3HUHKaoneanHecKHH onoBapi.. M., 1985, CTP.182.

nasi qoldiradi. Bu uzviy jarayon tufayli jamiyatda avlodlar almashadi, aholi takror va takror barpo bo'laveradi. Aholining takror barpo bo'lishi jamiyatning mavjudligini, aholi sonini o'sib borishini ta'minlovchi jarayondir. Lekin, u bevosita ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan bog'liq holdasodirbo'ladi.

Insonlar o'z hayotlari davomida boshqa insonlarni dunyoga kelishiga omil bo'ladi, Aholini takror barpo bo'lish jarayoni ijthnoiy muhit uchun ham muhim omil sanaladi. Ayni vaqtda insonlar o'z hayotlari uchun zarur narsalarni (oziq-ovqat, turar-joy va kiyim-kechak va h.k.) yaratib, ishlab chiqarishni rivojlantiradilar. Bu jarayonda insonning bihm, ilm darajasi, malakasi, hayotga, uzoq umr ko'rishga bo'lgan intiiishi, harakati kuchayib boradi. Demak dunyoga kelgan inson jamiyatda yashashi bilan uning sifatiiy xususiiyatlari ham rivojlanadi.

Mutaxassislar aholi takror barpo bo'lishini ahohning uch asosiiy: tabiiy, hududiiy (migratsiya) va sosial harakatlari yig'indisi sifatida tahlil etadilar.

Aholining takror barpo bo'lishida uning tabiiy harakati, ya'ni tug'ilish va o'lim asosiiy omil hisoblanadi. Tug'ihshning yuqori bo'Ushi aholi takror barpo bo'lishi jarayonini kuchaytiradi va aholi sonini ko'payib borishiga olib keladi. Avlodlarning almashinuvi, ularning uzoq yashashi esa o'lim jarayoniga bog'liqdir. O'z navbatida inson hayotida o'hmning sodir bo'Ushi qator endogen va ekzogen omillar, hamda jamiyatdagi sosial muhit bilan bog'liqdir. Inson hamisha uzoq umr ko'rishga intiladi. Har bir jamiyatda insonning uzoq umr ko'rishii, avlodlar salomathgi uchun ijtimoiy-iqtisodiiy imkoniiyatlar yaratiladi. Natijada msomarning uzoq umr ko'rishiga: o'lim hollarini esa sotsial chora tadbirlar bilan boshqarishga erishiladi.

Avlodlarni uzoq-umr ko'rishii, tashqi muhit bilan uzoq muloqotda bo'lishii uning demografik mayliga ham ta'sir ko'rsatadi. Aholi tez sur'at bilan kamayib borishiga ham omil bo'ladi. Natijada avlodlar o'rtasida tug'ilishni, ya'ni nasi qoldirishni boshqarish hollari keng tarqala boshlaydi. Demak, ahohning takror barpo bo'lishii uning tabiiy harakatiga bog'liq. Aholi tabiiy harakati esa o'z navbatidagi sosial muhit ta'sirida o'zgarib boradi.

Malum hudud va davlat aholisining takror barpo bo'lishida aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi, ya'ni hududiiy harakati ham ahamiiyatliidir. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rasatishicha aholi takror barpo bo'hshining asosi bo'lgan tug'ilish, shahar turmush tarzi ta'sirida kamayib borgan. Aksincha, qishoq turmush tarzi ta'siri tug'ihshni nisbatan yuqori darajada saqlanib qohshga ohb kelgan. Aholining shahardan qishloqqa, yoki qishloqdan shaharga kelib yashashi bevosita uning

reproduktiv mayliga ta'sir etib, tug'ilishni kamayishi yoki ko'tarilishiga olib keladi. Xuddi shunday aholining sosial harakati uning ma'lumotlilik darajasini oshib borishi, ilm malaka talab etgan xizmat doirasida faoliyat ko'rsatishi, tibbiy bilimlardan ko'proq xabardor bo'lishi, uning uzoq umr ko'rishiga, nasi qoldirish-farzandlar ko'rishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Insoniyatning paydo bo'lishi va jamiyatning rivojlanishi davomida aholi takror barpo bo'lisbini boshqarish tizimida katta o'zgarishlar kuzatilgan. Aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish va o'lim jarayonlarini boshqarish orqali malum maqsadga yo'naltiriladi. Aholining tabiiy harakati, aholi tabiiy o'sishi ko'rsatkichlari orqali ifodalanadi. Aholi tabiiy o'sishining absolyut va nisbiy ko'rsatkichlari mavjuddir. Ahoh tabiiy o'sishining absolyut kd!rsatkichi tug'ilganlar va o'lganlar sonidagi farqda ifodalanadi:

$$P_{tab}=N-M$$

N-malum davrdagi tug'ilganlar soni;

M-malum davrdagi o'lganlar soni;

Masalan O'zbekiston respublikasida ahoM tabiiy o'sishini 2007 yil uchun yuqorida keltrilgan formula yordamida aniqlaymiz

N₂₀₀₇ - 608,9 ming

M₂₀₀₇ -137,4 ming

AP₂₀₀₇ =608,9-137,4=471,5 ming.

Demak, O'zbekiston aholisi 2007 yilda tabiiy harakat asosida 471,5 mingga ko'paygan. Aholining absolyut tabiiy o'sishi 471,5 ming Mshini tashkil etgan.

Ahoh tabiiy o'sishini dunyo hududlari, davlatlar, alohida viloyat, tumanlar bo'yicha taqqoslashda uning nisbiy ko'rsatkichidan foydalaniladi. Absolyut ko'rsatkich asosida, hududlami taqqoslab bo'lmaydi, chunki har bir hudud aholisining soni turlicha bo'lib, ulardagi tug'ilganlar, o'lganlar soni ham ahoh umumiy soniga bog'liq bo'ladi. Aholi tabiiy o'sishining nisbiy ko'rsatkichi ahoh tabiiy o'sish koeffisenti (K) orqah aniqlanadi.

$$K = \frac{P_{ub}}{APDT} * 1000$$

APDT

P_{ub} - ahoh tabiiy o'sishining absolyut miqdoridagi ifodasi PD - malum davrdagi aholinig o'rtacha soni¹ T - davr, sana ifodasi.

Mazkur formula yordamida O'zbekistonda

. O'rtacha aholi sonini aniqlash o'rganilayotgan yil va keyingi yil ikkigabo'linadi.Fa aholisi qo'shilib,

⁷⁺¹²

2007 yilda aholi tabiiy o'sishi koeffisientini aniqlaymiz. 2007 yil o'zbekistonda aholini tabiiy o'sishi ($P^{\wedge}$) 471,5 ming kishini, aholining o'rtacha soni esa ($R^{\wedge}$) 26867 ming kishini tashkil etgan.

$$K_{2007}^{\wedge} = \frac{P^{\wedge}}{R^{\wedge}} = 17,5 \quad K^{\wedge} - 17,5 < W$$

Demak, 2007 yil O'zbekistonda har 1000 kishi hisobiga tabiiy o'sish koeffisienti 17,5 kishiga teng bo'lgan.

Aholining tabiiy harakati qator oinillar ta'sirida sodir bo'ladi. Ushbu omillar shartli uch guruhga ajratiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: ishlab chiqarish munosabatlarining xususiyatlari, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, aholining rurmush tarzi, ma'lumotlilik va madaniyat darajasi, ayollarning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni, bandligi, din, urf odat va qadriyatlar.

Tabiiy-biologik omillar: tabiiy sharoit, tabiiy ofatlar, erkak va ayol organizmining tashqi muhitga moslashish darajasi, iqlim va uning jinsiy yetuklikka, farzand ko'rish davriga, turli epidemiya va kasalliklarga ta'siri.

Demografik omillar: aholining yosh-jinsiy tarkibi, nikoh va ajralish jarayonlari. Agar aholi tarkibida yoshlar salmog'i yuqori va jinsiy mutanosiblik bo'lsa, nikoliga kirish, ya'ni oilalar paydo bo'lishi uchun demografik imkoniyat mavjuddir. Bu hoi o'z navbatida tug'ilishga ijobiy ta'sir etadi. Aksincha, aholi tarkibida qariyalar salmog'i yuqori bo'lsa, rug'ilish kamayib, o'lim hollari ko'payadi.

Aholining takror barpo bo'lishi, ya'ni avlodlar almashinish jarayoni jamiyat taraqqiyotining turli bosqicMarida, davlatlarda, millatlarda o'ziga xos xususiyatga egadir. Ana shu xususiyatlarni aniq bilish uchun aholi takror barpo bo'lishini ifodalovchi maxsus ko'rsatkichlar, ya'ni koeffisientlardan foydalaniladi.

Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffisienti. Har bir ayolning reproduktiv, ya'ni farzand ko'rish davrida (15-49 yosh) o'rganilayotgan davrdagi tug'ilish darajasi saqlangan holda, nechta qiz farzand ko'rishi mumkinligini aniqlab beradi. Ushbu koeffisient quyidagi formula orqali ifodalanadi.²

$$R = SZUf_x$$

R - aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffisienti ifodast S - tug'ilganiarning umumiy sonida qiz bolalar salmog'i (0,488) .Eif/* ~ ayoliar yosh guruhlar bo'yicha tug'ilish koeffisienti yig'indisi.

¹.Demografik jarayonlarni 1000 aholiga nisbatan aniqlaganda olingan natija yoniga quyidagi belgi - " %o "qo'yiladi yo'lc "promille" so'zi yoziladi. "Promille" - mingdan bir uluslii degan ma'noni anglatadi.

².Nemis statistik demografi R.Kuchinskiy tomonidan qo'llanilgan.

Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffisientida o'lim hisobga olinmaydi.

Aholi takror barpo bolishining netto koeffisienti. Bu koeffisient, aholi takror barpo bo'lishining sof koeffisienti bo'lib, u avlodlar almashinuv darajasini aniq ifodalaydi, chunki bu ko'rsatkichda tug'ilgan qiz bolalari onasini yoshiga yetgunga qadar yashab borganlari hisobga olinadi. Boshqacha qilib aytganda aholi takror barpo bo'lishining netto koeffisientida o'lim ehtimoli hisobga olinadi va netto koeffisienti formulasi quyidagicha ifodalanadi.

$$R_0 = \frac{R}{L_x}$$

R_0 - netto koeffisienti ifodasi

R - brutto koeffisient

L_x - ona yoshigacha yashagan qizlar

Agar $R_0 > 1$ aholi soni muntazam ko'payib boradi, $R_0 < 1$ bo'lsa esa aksincha kamayadi.

Jamiyat taraqqiyoti davomida aholi takror barpo bo'lish turlari muntazam o'zgarib kelgan. Hozirgi davrga (XXI asr boshi) kelib mutaxassislar tomonidan aholi takror barpo bo'lishini asosan 2 turi mavjudligi ta'kidlanmoqda.

1 tur-aholi takror barpo bo'lishining qisqargan turi. Bu turdagi avlodlar almashinuvi jarayonida aholi soni ko'paymaydi, chunki tug'ilganlarga nisbatan o'lganlar soni yuqori bo'ladi.

2 tur- aholi takror barpo bo'lishining kengaygan turi, bunda aksincha tug'ilganlar soni o'lganlar sonidan yuqori bo'ladi va natijada keyingi avlod vakillarining soni oldingi avlod vakillari sonidan ko'p bo'ladi. Bunday holda aholi muntazam ko'payib boraveradi.

Tug'ilish, o'lim va aholi tabiiy o'sishi past bo'lgan huddlarda aholi takror barpo bo'lishining 1 turi kuzatiladi. Hozirgi davrga kelib aholi takror barpo bo'lishining 1 turi Yevropa, Shimoliy Amerika davlatlarida kuzatilmoqda. Aholi takror barpo bo'lishining 1 turida har bir oiladagi farzandlarning o'rtacha soni 2,5 tadan kamdir. Ilmiy manbalarda har bir oila o'rtacha 2 tadan farzand ko'rsa o'z ota-onalari o'rnini to'ldiradilar. Agar oilada 3 tadan farzand bo'lsa uchinchi bola turli sabablar (baxtsiz hodisalar, kasalliklar) bilan hayotdan ko'z yumgan bolalar va farzandsiz oilalarni "qoplaydi", ya'ni o'rnini bosadi. Shuning uchun ham aholi sonini bir me'yorda saqlanishi uchun oiladagi farzandlar soni o'rtacha 2,5 bolani (demak oilalarning yarmi 2 bolah yarmi esa 3 bolah) tashkil etishi lozimdir. Agar oilada farzandlar soni 2,5 dan kamayib borsa, aholi soni kamayadi va demografik inqiroz sodir bo'ladi. Oiladagi farzandlar soni tug'ilishning yig'indi koeffisienti (har bir 15-49 yoshdagi ayolga to'g'ri kelgan bolalar soni) yordamida aniqroq

ifodalanadi. 2009 yilda tug'ilishning yig'indi koeffisienti dunyo bo'yicha 2,6 ni, Afrika qita'sida 4,6, Amerikada 2,2, Osiyoda 2,3, Yevropada 1,5 va Avstraliya va Okeaniyada 2,5 ni tashkil etgan.

Yuqorida qayd etilganidek Yevropa davlatlarida oiladagi farzandlar soni demografik mezondan (2,5 ta bola) ancha past bo'lib, ular "demografik inqiroz" holatidadurlar. Yevropa bo'yicha 2009 yilda tug'ilishning umumiy koeffisienti (1000 aholiga nisbatan tug'ilganlar soni) ham 11 promilleni, o'limning umumiy koeffisienti (1000 aholigi nisbatan o'lganlar soni) ham 11 promilleni tashkil etib, aholining tabiiy o'sishi 0,0 ga teng bo'lgan. Qator davlatlarda esa o'lganlar soni tug'ilganlardan yuqori bo'lib, aholi sonini kamayishi, ya'ni aholining qisqargan takror barpo bo'lishi kuzatilmoqda. Bunday davlatlarga Shimoliy Yevropadagi Latviya, Litva, G'arbiy Yevropadagi Germaniya, Sharqiy Yevropadagi Belarussiya, Bolgariya, Vengriya, Moldaviya, Ruminiya, Rossiya, Ukraina, Janubiy Yevropadagi Xorvatiya, Serbiya kabi davlatlar kiradi. Bugungi kunda demografik krizisning eng yuqori holati Rossiya davlatida kuzatilmoqda. 2009 yil Rossiya tug'ilish 12; o'lim 15; aholining tabiiy o'sishi -0,3 promilleni tashkil etgan.

Demografik inqirozga yuz tutgan, aholi takror barpo bo'lishining 1 tun kuzatilayotgan davlatlarda demografik siyosat "depopyasiya" ya'ni aholi sonini kamayib ketish jarayonini to'xtatishga qaratilgan lozimdir. Bunday siyosatning asosiy maqsadi oilada ikkinchi, uchinchi farzandlarni ko'rish, davlat, jamiyat tashkilotlari tomonidan ham iqtisodiy, ham ma'naviy qo'llab quvatlashga qaratiladi. Aholi takror barpo bo'lishining 2 turi, aholining tug'ilishi, tabiiy o'sishi juda yuqori, o'limning esa nisbatan kam bo'lgan holatlarida kuzatiladi. Bunday holat Afrika qit'asidagi deyarli barcha davlatlarda, Avstraliya va Okeaniyada, Osiyodagi ba'zi davlatlarda kuzatilmoqda. Aholi takror barpo bo'lishi 2 turi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlar G'arbiy Afrikadagi Niger davlatida (tug'ilishning yig'indi koeffisienti-7,4; tug'ilish-53; o'lim-14 va tabiiy o'sish 39 promille) Sharqiy Afrikadagi deyarli barcha davlatlarda (tug'ilish 30-47 promille; o'lim 3-18 promille, tabiiy o'sish 10-34 promille) kuzatiladi.

Aholi takror barpo bo'lishining 2 turi kuzatilayotgan qator davlatlarda aholining haddan oshib ko'payib borishi, ya'ni "demografik portlash" jarayonini oldini olish muammosi mavjuddir. Ushbu muammoni bartaraf etishda tug'ilishni nazorat etish uslubidan foydalaniladi. Davlat siyosati oilani demografik nuqtai nazaridan rejalashtirishga qaratiladi. Bunday siyosat Xitoy, Xindiston va qator rivojlanayotgan davlatlarda olib borilmoqda.

2.3. Aholi migratsiyasi

Aholi migratsiyasi (lotincha migration "ko'chish")-yashash joyini doimiy yoki vaqtincha o'zgartirish maqsadida ko'chishdir. Bugungi kunda yer shari aholisining, uning hududlari bo'ylab joylashuvi, zichligi aholining tabiiy o'sishi bilan bir qatorda, migratsion harakatining ham natijasidir. Insonlar, yashash, ishlash, o'qish, va rekreatsiya maqsadlarida doimo hududlar bo'ylab harakat qiladilar. Ularning hududiy harakatlari maqsadlariga binoan turli muddatlarga belgilanadi. Aholining malum qismi asosan o'qish, ishlash maqsadida o'zlariga yaqin shaharlarga yoki qishloqlarga yashash joyini o'zgartirmagan holda, bir kunda borib qaytadilar. Aholining bunday harakatini mutaxassislar "mayatniksimon migratsiya"deb o'rganadilar va haqiqiy migratsion harakatga qo'shmaydilar. Aholi migratsiyasida aksariyat mutaxassislar aholi yashash joyini o'zgartirish jarayoniga asoslanadilar. O'zbekistonda o'tkazilgan aholi ro'yxatlarida respublikada ko'chib kelib, ikki yildan kam yashagan aholi migrant hisoblangan.

Aholini bir hududdan ikkinchi hududga ko'chib kelib, yashash muddatiga qarab **doimiy** (ko'chib ketgan aholi, oldingi yashagan hududiga qaytmaydi) va vaqtincha migratsiya turlari ajratiladi. Vaqtincha migratsiyada aholi o'qish, armiya xizmati, shartnoma asosida ishlash uchun ma'lum muddatga yashash joyini o'zgartiradi.

Migratsiyaning asosiy belgilaridan biri ma'muriy chegarani kesib o'tish (davlat, viloyat, aholi maskanlari va h.k.). Ana shu asosda migratsiya tashqi (emigratsiya va inmigratsiya) va ichki migratsiyaga ajratiladi.

Tashqi migratsiya-bir davlatdan ikkinchi davlatga, bir qit'adan ikkinchi qit'aga aholining ko'chishidir. Bu jarayonda davlatlar ahohsi qayta taqsimlanadi va ularda aholining kamayishi va ko'payishi kuzatiladi.

Ichki migratsiya-bir davlatning ichida aholining hududlar bo'ylab ko'chishidir. Bunday migratsiyada ma'lum davlat ichida shaharva qishloq, tumanlar bo'ylab aholining qayta taqsimlanishi sodir bo'ladi. Lekin davlat aholisining umumiy soni o'zgarmaydi.

Asrlikdan qaytgan aholi repatriantlar (lotincha - patria "vatan", re "orqaga") deb ataladi.

Migratsiya hududlar bo'yicha shahar ahohsi migratsiyasi, qishloq aholisi migratsiyasi, oqimlar bo'yicha "shahardan-shaharga", "qishloqdan-shaharga", "shahardan-qishloqqa", "qishloqdan-qishloqqa" kabi turlarga ajratiladi.

Ilmiy manbalarda aholining bir joydan ikkinchi joyga bo'lgan harakatini ya'ni ko'chishini ifodalashda "aholining migratsion harakati",

"aholining mexanik harakati", "emigratsiya", "immigratsiya", "reimmigratsiya" tushunchakridan foydalanadi. "Aholining migratsion harakati", "aholining mexanik harakati", tushunchalari asosan bir jarayonni-aholining ko'chishini ifodalaydi. Emigratsiya-aholini malum davlatdan ko'chib ketish jarayoni bo'lib, ularni, ya'ni ko'chib ketganlarni emigrantlar deyiladi. Immigratsiya - malum davlatga aholining ko'chib kelish jarayoni bo'lib, ko'chib kelganlarni immigranlar deyiladi. Aholini ko'chib ketgan davlatga yana qaytib kelishi reimmigratsiya jarayoni hisoblanadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, "emigrant" va "immigrant" tushunchalari uchun alohida yagona ta'rif mavjud emas. Bu tushunchalar bo'yicha har bir davlatning o'z mezonlari bordin. Masalan, Bolgariyada "immigrant" shu davlatga joylashish maqsadida boshqa davlatdan kelganlar; "emigrant" esa Bolgariyani butunlay tashlab boshqa davlatga kelganlar; Polshada-oldin xorijda, ya'ni boshqa davlatda yashab, keyinchalik shu davlatga doimiy grajdanlik uchun kelganlar- "immigrantlar" deb; Polshadan butunlay ketganlar esa "emigrantlar" deb ataladi. Rossiyaga ishlash yoki o'qish maqsadida 1,5 yildan ko'p muhlatga boshqa davlatga ketganlar "emigrantlar" deb ataladi. AQShda-qonuniy asosda boshqa davlatlardan doimiy yashash maqsadida AQShga kelganlar "immigranlar" deb ataladi, "emigrantlarga" esa ta'rif yo'q.

Aholi migratsiyasi ko'plab omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Ularga birinchi navbatda iqtisodiy-ijtimoiy (ishlash, ish qidirish, o'qish bihm olish, turmushga chiqish, uylanish, siyosiy) siyosiy, milliy, diniy, harbiy, ekologik omillarni kuitish mumkin.

Migratsiya jarayonining sodir bo'lishida ixtiyoriy yoki majburiy usullar mavjuddir. Insoniyat tarixida bir qancha majburiy migratsiyalar bo'lgan. Bularga Afrikadan negrlarni Amerikaga ommaviy qit'aga etib majburan haydab ketishi, Rossiyada Ural zavodlariga ishchilarni majburan olib ketinishi, bizning mamlakatimizda qatag'on yillarida qancha erkaklarni Sibirga majburan mardikorlikga yuborishni kabilarni misol qilsa bo'ladi. Ixtiyoriy migratsiyaga esa aholini o'z ixtiyori bilan o'qish, ish, oila qurish va rekreatsion maqsadlarda o'z hududlaridan boshqa hududlarga borishi tushuniladi.

XXI boshlarida dunyo hududlarida halqaro migratsion jarayon kuchaydi. Mutaxassislar xalqaro migratsiyada ishtirok etayotgan aholini asosan olti guruhga ajratganlar:

1. Oilaviy va boshqa sabablarga ko'ra, doimiy yashash maqsadida bir davlatdan ikkinchi davlatga ketgan immigranlar.
2. Migrant-mehnatkashlar.
3. Nolegal immigranlar.

4. Qochoqlar.

5. Talabalar, stajer-tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar va o'qituvchilar.

6. Turli maqsadda ko'chib yuruvchilar-turistlar, dam oluvchilar, anjumanlarga qatnashuvchilar va h.k.

Hozirgi xalqaro migratsiyada asosiy o'rinni mehnat migratsiyasi egallamoqda. Chunki hozirgi davrda insonning yashashi uchun iqtisodiy omilning ahamiyati kuchaydi.

E'lonlarda va uning alohida hududlarida jamiyat taraqqiyotining malum bir tarixiy davrlarida va turli ijtimoiy guruhlardagi migratsion harakatni o'rganishda migratsiya ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ayniqsa migratsiya jarayonini demografik nuqtai nazardan o'rganilganda uning ko'rsatkichlari atroflicha tahlil etiladi.

Migratsiya ko'rsatkichlari:

1. Migratsiyaning absolyut va nisbiy son ma'lumotlari.

2. Migratsion harakatning intensivligi yoki koeffisienti (malum hududda, har 100 yoki 1000 kishiga to'g'ri keluvchi migrantlar soni).

3. Migratsiya saldosi (bir yil davomida ko'chib kelgan ahol bilan, ko'chib ketgan aholining ayirmasiga).

Migratsiya saldosi manfiy yoki musbat bo'ladi va u absolyut (masalan yiliga 3000 kishi)da nisbiy ko'rsatkichlarda (100 va 1000 kishi bisobiga) ifodalanadi. Masalan, O'zbekistonga 2007 yilda 151172 kishi kelgan, va shu yili 214310 kishi O'zbekistondan ketgan. 2007 yil Respublikadagi migratsiya o'sish (migratsiya saldosi) topish uchun yuqorida ayd etilganidek, kelganlar sonidan ketganlar sonini ayiramiz: $151172 - 214310 = -63138$. Demak O'zbekistonda 2007 yil kelganlardan ketganlar soni yuqori bo'lgani uchun migratsion o'sish - 63138 Mshini tashkil etdi. Ushbu yil migratsiya saldosi manfiy xususiyatga ega bo'lgan. Agar ketganlar sonidan kelganlar soni ko'p bo'lsa migratsiya saldosi musbat xususiyatga ega bo'lar edi. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar migratsiyaning absolyut ko'rsatkichlarini ifodalaydi.

Migratsiyaning nisbiy ko'rsatkichlari malum davrda, malum hududga kelganlar va ketganlarni shu hudud aholisining 1000 tasi yoki 100 tasiga nisbatida ifodalanadi. Nisbiy ko'rsatkichlarni kelganlar va ketganlar intensivligi koeffisienti orqali hisoblanadi.

Ketganlar M_i intensivligi koeffisienti quyidagi formulada o'z ifodasini topgan:

M_i — ketgandar soni; R — o'rganilayotgan davrdagi aholining o'xtacha soni; S - konstanta, 1000 aholi (promille). 2007 yil O'zbekistonda ketganlar intensivligi koeffisientini aniqlaymiz:

Demak, 2007 yil Respublikadan 1000 aholiga nisbatan 7,97 ta kishi ketgan, yoki ketganlar intensivligi koeffisienti 7,97 promillega teng. Kelganlar intensivligi koeffisienti:

$$K = -f^L \cdot C$$

M_j - kelgandar soni; R - o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni; $K_{2007} = 26867997 \cdot 10^{-7} Q = 5,62$. 2007 yil O'zbekistonga kelganlar intensivligi koeffisienti 5,62 %o ga teng bo'lgan, yoki har 1000 kishiga nisbatan o'rtacha 5,62 ta kishi kelgan. Demak, O'zbekistonda 2007 yili aholining migratsion o'sishi (5,62 - 7,97) - 2,35 kishini tashkil etgan. Yoki migratsion o'sish koeffisienti - 2,35 %o ga teng bo'lgan.

Aholi migratsiyasi insoniyat traqquiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan jarayondir. Uning ijtimoiy-ivtisodiy faoliyati asosida daryo vodiylari, o'tloqlar, inson yashash uchun tabiiy resurslar mavjud hududlar o'zlashtirilgan, dehqonchilik, chorvachilik rivojlangan, industrial markazlar, resurs shahar, aholi maskanlari barpo etilgan, yer kurrasidagi ko'plab yerlar o'zlashtirilgan. Shuningdek, aholi migratsiyasining o'ziga xos oqibatlari ham mavjuddir. Ba'zi holatlarda aholini markaz shaharlariga haddan ortiq kehshi natijasida ishchi kuchi ortiqchaligi, aholini uy-joy, kiyim-kechak, oziq-ovqat, transport va boshqa hayotiy vositalar bilan ta'minlashda ma'lum muammolar vujudga keladi.

Aholi migratsiyasi hududlarning demografik tarkibiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki migratsiya natijasida aholi ko'chib ketgan hududning ham, ko'chib kelgan hududning ham demografik holati o'zgaradi. Migratsiyaning rohi AQSh, Kanada, Fransiya, Avstraliya kabi davlatlarda o'rtacha 25 foizni tashkil etgan. Boshqacha so'z bilan aytilsa, yuqorida qayd etilgan davlatlarda aholi o'sishining to'rtidan bir qismini immigrantlar hisobiga to'g'ri kelgan.

Migrantlar oqimi yo'nalgan hududlarda migratsiya saldosi ijobiy, ya'ni ko'chib kelganlar soni, ko'chib ketganlar sonidan ortiq bo'ladi. Natijada bunday hududlarda aholi soni o'sib boradi. Aksariyat holatda migratsiyada yoshlar ishtirok etganlari bois migratsion oqim yo'nalgan hudud aholisi tarkibida yoshlar salmog'i ortib boradi. Bu hoi o'z navbatida nikoh jarayoniga, oilalar miqdorining oshib borishiga, tug'ilish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aholi ko'chib ketayotgan hududlarda esa yoshlar salmog'i, jami aholi tarkibida kamayib boradi, mehnat yoshidan katta

¹ ^eMorpactareecKuft sHUHJUioneftHieckHft caoBapb. M., 1985, c. 207 - 208.

bo'lgan aholi salmog'i esa ortib borib, hududning demografik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Aholining bir ijtimoiy-iqtisodiy muhitdan ikkinchi muhitga o'tishi uning demografik mayliga ham (nikohga kirish va oila qurishga, oiladagi farzandlar soniga, oila mustahkamligiga munosabati va h.k.) bevosita ta'sir etadi. Shuningdek, aholi migratsiyasi mehnat resurslari shakllanishida ham muhim omillardan hisoblanadi.

Migrantlar oqimi aholining jinsiy tarkibida o'z aksini topadi. Mehnat resurslari ortib boradi. Natijada qator muammolar yuzaga keladi yoki aksincha mehnat resurslarining kamayib ketish hollari ham yuzaga kelishi mumkinki, bu ham muammolarga sabab bo'ladi.

Insoniyat tarixida uning ko'chib yurishi, ya'ni migratsion harakati juda qadimiy jarayondir. Lekin jamiyat taraqqiyotining alohida davrlarida, shu davrning ishlab chiqarish usuli, munosabatlariga mos holda aholi migratsiyasi o'z turlari maqsad, vazifalari va oqibatlari bilan farq qilgan. Dastlabki mehnat taqsimoti davrida chorvador qabilalarning shakllanishi bilan ko'plab yaylov hududlar o'zlashtirildi, chorvachilik rivojlandi. Chorvador qabilalar cho'llardan o'tib, Shimoliy Afrika, Arabiston hududlarini, keyinchalik esa O'rta va Markaziy Osiyo yaylovlarini egalladilar. Dehqonchilikni rivojlanishi bilan esa aholi malum hududlarda o'troqlashib bordi, qishloqlar shakllandi. Hunarmandchilikni rivojlanishi esa shaharlar paydo bo'lishiga omil bo'ldi. 4-7 asrlarda yer sharida xalqlarning buyuk ko'chish jarayoni sodir bo'ldi. Buning asosiy sababi qabilalararo urushlar, o'z hududlarini kengaytirish, qabilalarning yangi hududlar uchun olib borgan kurashlaridir. Ushbu ommaviy migratsiyada asosan, g'arbiy, german, slovyan va boshqa Yevropa qabilalari ishtirok etganlar. 2 asrning oxiri va 3 asrning boshlarida Yevropaning Shimoliy Harbiy hududlarida qora dengiz sohillariga got qabularining migratsiyasi, Ural orti hududlaridan gun qabilasining Yevropaga kelishi, shuningdek Yevropadan Shimoliy Afrikaga bir qancha qabularining migratsiyasi (3-4 asr), Italiya va Bolqon yarim oroliga langobard qabilalarining joylashuvi (6-7 asrlar), arablar yurishi davridagi aholi migratsiyalari (7-11 asrlar) xalqlarning buyuk ko'chishi jarayoniga kiradi. Keyingi davrlarda aholining ommaviy migratsiyasi bir muncha sekinlashdi. Faqat ocharchilik, turli epidemiyalar tarqalgan hududlardan aholining ko'chib ketishi kuzatilgan. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida yer kurrasida aholining migratsion harakati yana tezlashdi. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida tashqi migratsiya kuchayadi. Portugaliya, Ispaniya, Angliya, Fransiya, * Gollandiya va Irlandiyadan migratsion oqim Shimoliy Amerikaga tomon yo'naldi. 19 asrga kelib sayyoramiz aholisining migratsion harakati yana

ham tezlashdi. Asr boshlarida immigrantlar markazi Buyuk Britaniya, keyinchalik esa AQSh, yangi Zelandiya, Avstraliya va Lotin Amerikasi hisoblangan. 19 asrning boshidan 1914 yilga qadar Yevropadan ketgan emigrantlar soni 50 millionga yetgan.

1939-1945 yildagi ikkinchi jahon urushi Yevropa, Osiyo hududlarida ommaviy aholi migratsiyasiga sabab bo'lgan. Ayniqsa sobiq SSSR hududida aholi migratsiyasi yuqori darajada bo'lgan. Urush ohb borilgan hududlardan sobiq SSSRning sharqiy hududlariga millionlab aholi evakuasiya etilgan. Millionlab aholi Germaniyaga og'ir ishlar uchun majburan haydab ketilgan. Urush yillarida Germaniyada har yili o'rtacha 12-15 million xorijdan keltirilgan ishchi qullar mehnat qilganlar.

20 asrning ikkinchi yarimida esa dunyo bo'yiab ahohning iqtisodiy migratsiyasi kuchayyadi. 1941-1961 yillarda Yevropa davlatlaridan Amerikaga ketgan aholining soni 6,9 million kishini tashkil etgan. Ushbu davrda Yevropadan Amerikaga tomon ham aholi migratsion oqimi qayd etiladi.

AQSh, Kanada davlatlarida esa ichki migratsion harakat kuchayadi. 1965 yillardan boshlab AQShga aholi immigratsiyasi bir muncha cheklandi. Faqat ilmiy xodimlar, malakah mutaxassislar, noyob soha mutaxassislari uchun davlatga kelishga alohida ma'muriy imkoniyat yaratildi. (inglizcha brain drain - "utechka" ill begstvo umov, ya'ni aqlning ketishi). Shuningdek, AQSh faqarolarining qarindoshlari uchun ham AQShga kelish imkoni berildi. 1980 yillarda AQShga 6 million atrofida ahoh itrmigratsiya qilgan.

XX asrning oxirigi choragida Yevropaga tomon migratsion harakat kuchayadi. Aholi turmush darajasi nisbatan yuqori hisoblangan Buyuk Britanniya, Fransiya, Germaniya, Shveysariya va boshqa davlatlarga, yashash sharoiti nisbatan past bo'lgan Italiya, Ispaniya, Gresiya, Turkiya, ShimoUy Afrika, yaqin Sharq davlatlaridan ahoh kela boshladi. XX asrning 90 yillarida G'arbiy Yevropada 15 millionga yaqin xorijiy ishchilar qayd etilgan. Turmush darajasi yuqori hisoblangan Yevropa davlatlarida dunyoning turh hududlaridan aholining iqtisodiy migratsiyasi XXI boshlarida ham kuzatilmoqda. Hozirgi davrga kelib dunyo hududlarida ichki migratsion harakat faollashdi. Ilmiy manbalarda migrasyaining bunday turini "yangi hududlarni o'zlashtirish" deb atalmoqda.

AQSh, Kanada, Braziliya va boshqa Amerika davlatlarida sharqiy sohil bo'ylari, harbiy hududlar ichki migratsiya asosida o'zlashtirildi. Bunday jarayonni Avstraliya va Rosiia davlatlarida ham kuzatiladi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa hozirgi davrda ichki migratsion harakat nisbatan kamroqdir. Ichki migratsiya asosan agrar, aholisi juda ko'p hududlardan shaharlarga tomon yo'nalganligi qayd etilmoqda.

Rivojlanayotgan davlatlarda ichki migratsiyaning kuchayganligi asosan transport va kommunikasiya xizmatining yuqori darajada ekanligi bilan bog'liqdir. AQShda hozirgi davrda aholining uchdan bir qismi o'zlari tug'ilgan shtatlarda yashamaydilar.

Yer qurrasida XX asrning boshlarida aholi migratsiyasi tarkibida qochoqlar, majburiy migrantlar (milliy to'qnashuvlar, siyosiy kurashlar, ochlik va h.k tufayli) salmog'i ham ahamiyatlidir. Qochoqlarning ichki va tashqi oqimi Osiyo (Afg'oniston, Eron, Livan, Hindiston) Lotin Amerikasi (Chih, Nikaragua, Kuba) Afrika (Efiopiya, Sudan, Gad) davlatlarida, shuningdek Rossiyada ham kuzatilmoqda.

O'zbekiston hududida ham aholining migratsion harakati uning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy holati ta'sirida juda qadimdan boshlab mavjud bo'lgan. Uzoq o'tmishda ko'chmanchi qabUalarning yurishi, podsholiklar, xonliklar davrlaridagi urushlar, Buyuk Ipak yo'li bo'ylab savdo karvonlarining harakatlari, O'zbekiston hududida Samarqand, Buxoro kabi diniy, ilmiy markazlarning faohyat ko'rsatishi o'lkada tashqi va ichki migratsiyaning muntazam davom etishiga omil bo'lgan.

Ayniqsa, XIX asr Turkiston o'lkasining Rossiya koloniyasiga aylanishi davri, aholi migratsiyasini kuchaygan davri hisoblangan. Ko'plab oilalar Rossiyadan O'zbekiston hududiga ko'chib kela boshladi. Dastlabki rus posyolkalari Sirdaryo viloyati hududida tashkil topdi, 1890 yilda Sirdaryoda 20 ta rus posyolkalari, 1300 ta oila yashaganligi manbalarda qayd etilgan¹. XIX asr boshida Turkistonda 74 rus posyolkakalari bo'lib, ular asosan Sirdaryo va Toshkent shaharlarida joylashganlar. Keyinchalik Farg'ona, Samarqand viloyatlariga ham Rossiyadan kelgan immigrantlar joylasha boshladilar. Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Farg'ona va boshqa shaharlarda zavod fabrikalar qurilib, ularning ishchilari tarkibida ham Rossiyadan kelganlar salmog'i yuqori edi. 1911 yilda Toshkent shahar aholisining 25 foizi eski Marg'ilon aholisining 30 foizi, Samarqand aholisining 20 foizi va Andijonda 15 foiz aholini ruslar tashkil etgan. Umuman XX asr boshlarida Turkistonda 702 ta korxona faoliyat ko'rsatgan bo'Ub, korxona ishchMarining 25 foizini Rossiyadan kelgan migrantlar tashkil etgan².

Sobiq sovet davrida ham O'zbekistonda aholi migratsiyasi faol * davom etadi. Bir qancha korxonalar-tekstil, qog'oz fabrikalari, o'z ishchilari mutaxassislari bilan birga O'zbekistonga ko'chirilgan. 1926 yil Respubhkada o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlarida o'lkada aholisini 8,3 foizini boshqa hududlardan kelgan migrantlar tashkil etganligi qayd etiladi. XX asrning dastlabki 30-40 yillarida

¹Jl.n.MajxaKOBa Mrapamw HaceJiemw. y36eKHCTaH, TauaceHT 2000, c. II. ² Qayd etilgan manba, 18 bet.

O'zbekistonda tashqi va ichki migratsion jarayonlar jadallashdi. Tashqi migratsiya bilan bir qatorda qishloqdan shaharlarga tomon (Qarshi, Kogon, Termez, Urganch, Chimboy, XujayU, Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Andijon shaharlariga) ko'plab yoshlarning ishlash, o'qish maqsadida kelishi ichki migratsiyaga sabab bo'ldi. Shuningdek, O'zbekistondan Rossiya va Ukraina shaharlariga o'qish, malaka oshirish maqsadida minglab yoshlar ketganlar.

Ikkinchi jahon urushi davrida Respublikada tashqi migratsiya yana ham jadallashdi. O'zbekistonga Rossiyadan va Sobiq SSSRning boshqa Yevropa hududlaridan millionga yaqin aholi, 90 ta zavod (V.P.Chkalov, Sredazkabel, Chirchiqselmash, Uzbekselselmash, Tashtekstilmash, Podyomnik va boshqalar) ishchi kadrlari bilan evaukuasiya etilgan. Urushdan keyingi yillarda ham O'zbekiston aholisining migratsiya hisobiga ko'payib borishi ancha yuqori bo'lgan, Respublikaning migratsion aloqalari geografiyasi kengaygan. O'zbekistonga Rossiya, Ukraina bilan bir qatorda Boltiqbo'yi, Kavkaz, O'rta Osiyo, Qozog'iston, Belorussiya, Moldova hududlaridan aholi turli maqsadlarda kela bosilaganlar. 1961-1975 yillarda Respublikaga 1798,3 aholi kelgan bo'lsa 56,6 foizi Rossiyadan, 16,8 foizi O'rta Osiyo Respublikalaridan, 16,2 foizi Qozog'istondan, qolgan 10,4 foiziini yuqorida qayd etilgan davlatlardan kelgamar tashkil etgan¹. O'lka aholisi migratsiya hisobiga 391,4 ming kishi hisobiga ko'paygan.

O'zbekistonga migrantlarning ommaviy kelishiga Toshkent zilzilasi (1966y) ham sabab bo'lgan. Zilzila oqibatlarini bartaraf etishga yordam berish maqsadida Rossiya va boshqa hududlardan minglab quravchilar, arxitektorlar, malakah mutaxassislar kelganlar va ularning bir qismi O'zbekistonda qolib ketganlar.

XX asrning 1970-1989 yillarida O'zbekistonda umumiy migratsion jarayonda respublikalararo tashqi migratsiya salmog'i kamayib ichki migratsion harakatlar salmog'i asta-sekin oshib bordi. 1970 yilda Respublikada ichki migratsiya jami migratsiyaning 49,9 foizini, 1975 yilda 53,2 foiz, 1980 yilda 62,5 foiz, 1988 yilda 65,3 foizni tashkil etgan. Tashqi migratsiya esa ushbu davrlarda mos ravishda 50,1 foiz; 46,8foiz; 37,5 foiz va 34,7 foiz bo'lgan.

1985-1990 yillarda sobiq SSSRdagi siyosiy ahvolning o'zgarishi, ushbu davlatning parchalanishi jarayoni shakllana boshladi. Natijada O'zbekistonda mahalliy bo'lmagan qator halqlar o'z ona vatanlariga ketish harakatida bo'ldilar. O'zbekistondagi umumiy migratsiya jarayonida yana tashqi migratsiya salmog'i osha boshladi. 1988 yilda O'zbekistonda

¹O'sha manba, 24 bet.

migratsiyada ishtirok etgan jami aholi tarkibida tashqi migratsiya salmog'i 42,5 foizni, ichki migratsiya esa 57,5 foiz bo'lgan.

1980 yillarga qadar O'zbekistonda tashqi migratsiya musbat xususiyatga ega edi, ya'ni Respublikadan ketganlar soniga nisbatan kelganlar soni ko'p bo'lgan. 1970 yilda Respublikaga 154,6 ming kishi boshqa respublikalardan kelgan va 122,3 ming kishi esa boshqa Respublikalarga ketgan. Migratsiya saldosi (154,6-122,3) 32,3 ming kishiga teng bo'lgan, yoki respublika aholisi tashqi migratsiya hisobiga 32,3 ming kishiga ko'paygan. Shuningdek migratsiya saldosi 1975 yilda 24,8 kishini tashkil etgan. Lekin 1980 yilda O'zbekistonda migratsiya saldosi -5,9 ming kishini, 1988 yilda -48,5 kishini, 1990 yilda esa -139,9 ming kishini tashkil etgan¹.

XX asrning oxirigi yillariga kelib sobiq SSSRning parchalanishi va uning tarkibidagi qator davlatlarni, jumladan O'zbekistonda ham mustaqil taraqqiyot yo'lini tutishi aholining migratsion harakatida keskin o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Respublikaning yangi iqtisodiy, siyosiy sharoitga o'tishi, ishlab chiqarishda yuzaga kelgan muammolar, inflyatsiya jarayonining rivojlanishi, o'lkadagi ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli O'zbekistonda yashab kelayotgan ko'plab mahalliy bo'lmagan xalqlar o'z ona yurtlariga keta boshladilar. 1989-1991 yillarda 375 ming yuqorida qayd etilgan xalq vakillari O'zbekistondan ketdilar. Ushbu yillarda har yili Respublikadan o'rtacha 125 ming kishi ketganligi qayd etilgan.

Mustaqillikning dastlabki 5 yilligida Respublikada ijtimoiy-iqtisodiy holat bir muncha stabilashib bordi. Natijada O'zbekistondan boshqa davlatlarga ketish jarayoni 2 barobarga qisqardi. O'zbekistondagi 1989-1997 yillardagi migratsiya jarayoni etnik xarakterga ega edi. Respublikadan asosan ruslar, ukrainlar, beloruslar, armanlar, tatarlar kabi rusiy zabon xalqlar keta boshlagan. Shuningdek yahudiylar, nemslar ham emigratsiyada ishtirok etgan xalqlardandir.

XXI asrning dastlabki yillarida O'zbekistonda aholining migratsion harakati bir muncha sustlashgan bo'lsada hamon migratsiya saldosi manfiy xususiyat kasb etmoqda. 1990 yilda O'zbekistonda migratsiya saldosi -139,9 ming kishini, 2004 yilda -96,1 ming kishini, 2007 yilda esa -63,1 ming kishini tashkil etgan.

Hozirgi davrda O'zbekistonning migratsion aloqalari Rossiya va boshqa MDH davlatlari, G'arbiy Yevropa, Amerika va uzoq sharq davlatlari bilan qayd etilmoqda. 2007 yilda Respublikadan 66,2 ming kishi ketgan bo'lsa, undan 98 foizi MDH va Boltiq davlatlariga, 2,0 foizi esa

¹ O.B.Ara-MHP3aeB "HapcytoHacejieHHe y36eKHeraHa. HCTOPM H cospeMeHHOcTb" TainjceHT-2009, c. 69.

boshqa xorijiy davlatlarga ketganlar. Bugungi kunda O'zbekistondagi emigratsiya jarayoniga asosan mehnat migratsiyasi sabab bo'lmoqda.

O'zbekistonda hozirgi davrda ichki migratsiyada qishloqdan shaharga, kichik shaharlardan yirik shaharlarga bo'lgan oqim xarakterlidir. Respublikada ishlash, o'qish maqsadida aholining ayniqsa mehnat yoshidagi aholining katta shaharlarga va ularning atrofiga kelishga bo'lgan harakatlari hozirda ham davom etmoqda.

2.4. Aholi soni dinamikasi va joylashuvi

Aholi soni malum bir hudud (yer shari, qit'alar, davlat, viloyat, tuman, hudud, aholi maskani) aholisi miqdorini ifodalaydi. Masalan 2009 yilda yer shari aholisi soni 6.8 milliard, Afrika qit'asi aholisi 999 million, O'zbekiston davlati aholisi esa 27,6 million kishini tashkil etgan¹. Aholi sonini xisoblaganda o'troq ahol uchun ma'muriy chegara, ko'chmanchi ahol uchun esa areallar asos qibh olinadi.

O'rganilayotgan hudud yoki davlat aholisi sonining malum davr (2 yil, 5, 10, 15 va undan ko'p yillar) dagi o'zgarishi aholi soni dinamikasida o'z aksini topadi. Ahol soni dinamikasi, uning jami, umumiy (absolyut) soni, o'sish koeffisienti, ahol sonining o'sish sur'ati kabi ko'rsatkichlarda ifodalanadi.

Aholning umumiy (absolyut) soni - malum hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning malum vaqtdagi miqdoriy ifodasidir. Aholishunoslik fanlari tadqiqotlarida aholining absolyut soni, asosiy ko'rsatkich bolib, aniq bir sanadagi ahol soni haqida malumot beradi. Statistik manbalarda aholining absolyut soni malum bir sanaga (1-yanvar, 1-iyul, yoki 31-dekabr) keltiriladi. Masalan O'zbekiston aholisi 1991 - yil 1-yanvarda 20.7 million 2009 - yil 1-yanvarda esa 27.6 million kishini tashkil etgan.

Aholining absolyut soni uning tabiiy va mexanik xarakatlari asosida muntazam o'zgarib turadi. Ahol soni davrlar bo'yicha ko'payib borsa, ahol absolyut soni dinamikasidagi o'zgarishlar ijobiy, kamayib borsa salbiy xususiyatga ega boladi. Masalan, O'zbekiston davlatida ahol soni dinamikasi 1926 - 2009 yillar davomida muntazam ko'payib kelgan. Demak, ahol soni dinamikasi ijobiy xususiyatga ega bo'lgan. Lekin ikkinchi jaxon urushi (1941 - 1945 - yillarda) ahol soni bir muncha kamaygan va ahol soni dinamikasida salbiy xolat kuzatilgan. Aholi absolyut sonidagi o'zgarishlar o'sish koeffisienti orqali aniqlanadi.

¹/leMorpa^HieckHH eaceroHlHHK y36eKMcrHa 2002, TauKeHT - 2003, c, 29; 36.

Aholining absolyut o'sish koeffisientini aniqlashda esa quyidagi formuladan foydalaniladi:

$At_0 = P_0 - P_0^2 At_0$ - absolyut o'sish. P_0 - o'rganilayotgan davr boshidagi aholi. P_j - o'rganilayotgan davr oxiridagi aholi. Masalan, O'zbekiston aholisini 1991 - 2009 - yillardagi absolyut o'sishini yuqorida qayd etilgan formula yordamida aniqlaymiz.

$R_{1991} = 20.7$ million $R_{2009} = 27.6$ million

$A_{1991-2009} = 27.6 - 20.7 = 6.9$ mi¹¹¹⁰¹¹

Demak, 1991 - 2009 yillarda O'zbekiston aholisining o'sishi 6,9 million kishiga teng bo'lgan. Yoki, qayd etilgan davrda Respublika aholisi 6.9 million kishiga ko'paygan.

Ma'lumki, davlat yoki hudud aholisi tug'ilganlar va immigrantrlarning kelishi xisobiga ko'payadi, o'lim va emigrantlarning ketishi xisobga esa kamayadi.

Demak, aholi absolyut sonining ko'rsatkichi 4 tarkibiy qismdan iborat:

- 1) tug'ilganlar soni;
- 2) o'lganlar soni;
- 3) immigrantrlar soni;
- 4) emigrantlar soni.

Aholi sonidagi o'zgarishlarni o'rganishda "balans" tushunchasidan ham foydalaniladi.

Tug'ilganlar va o'lganlar balans - aholining tabiiy o'sishidir (ma'lum davrdagi tug'ilganlar va o'lganlar soni farqi)

Immigrantlar va emigrantlar balans - aholining mexanik o'sishidir.

Agar tashqi migratsiya bo'lmasa - **yopiq aholi**, tashqi migratsiyaning mayjudligida esa, aksincha **ochiq aholi** deyiladi.

Aholining tabiiy o'sishi va migratsiya qoldig'i ma'lum davrdagi aholi soni o'zgarishi komponentlaridir.

Aholi absolyut soni xaqidagi eng aniq ma'lumotlar aholi ro'yxati o'tkazish orqah olinadi.

Aholi ro'yxati esa ma'lum davrlarda (5,10,15 va x.k. yillar) o'tkaziladi. Aholi ro'yxati orahg'idagi aholi sonini aniqlashda esa demografik balans usulidan foydalaniladi. Mazkur usul demografik balans tenglamasida o'z ifodasini topgan:

$$P_1 = P_0 + (B - D) + (M_1 - M_0)$$

P_0 - aholi soni (o'rganilayotgan davr boshi).

B - o'rganilayotgan davrdagi tug'ilganlar soni.

¹.Yuqorida qayd etilgan manba, c. 100.

D - o'rganilayotgan davrdagi o'lganlar soni.

M, - kelganlar (immigrantlar) soni.

M₀ - ketganlar (emigrantlar) soni.

O'zbekiston aholisining 2001 - yil 1- yanvardagi absolyut sonini yuqorida keltirilgan tenglama yordamida aniqlaymiz. 2000 - yil 1 - yanvarda (R0) Respublikada mavjud aholi soni 24582.8 Itishini tashkil etgan. 2000 - yill - yanvardan 31 - dekabrgacha bo'lgan davrda 527580 ta chaqaloq (V) tug'ilgan, 135598 nafar kishi hayotdan ko'z yumgan (D). Ana shu davrda Respublikaga kelganlar (Ml) soni 145880 kishini, Respublikadan ketganlar (M0) soni esa 212472 kishini tashkil etgan.

Demak,

$$R_{2001}=24582,8+(547580-135598)+(145880-212472)=24908,2;$$

$$R_{2001}=24908,2'$$

Aholii dinamikasidagi o'zgarishlarni absolyut ko'rsatkichlarda aniqlashning o'ziga xos kamchiliklari mavjud. O'rganilayotgan davr qancha uzoq bo'lsa aholi sonidagi o'zgarishlarning aniqlik darajasi kamayadi. Shuningdek, o'rtadagi davrlarning xususiyatlari tola ochilmay qoladi. Bu borada aholi sonidagi o'zgarishlarni nisbiy ko'rsatkichlar orqali aniqlash maqsadga muvofiqdir. Bunda o'rganilayotgan davr bir nechta davrchalarga bo'lib, ulardagi aholi o'sishi nisbiy aniqlanadi.

Shuningdek, aholi soni dinamikasini ihniiy tadbiq etishda aholining davriy va o'rtacha yillik o'sish koeffisientlari ham xizmat qiladi.

5. Ahohning davriy o'sishi koeffisientlari. Aholining malum bir davrda o'sishini aniqlashda eng oddiy usuldir. Bu usul yordamida o'rganilayotgan davming boshidagi aholi soniga nisbatan, o'rganilayotgan davrning oxiridagi aholi sonining necha foiz oshganini aniqlanadi

$$** \gg = (Wioo*$$

Masalan, O'zbekiston aholisi 01.01.1991 yilda 20 million 703 ming kishini tashkil etgan. 01.01.2000 yilda esa - 24583 ming kishiga yetdi. Ushbu holda 1991-2000 yillardagi aholining o'sish koeffisienti 118,74 % ga tengdir.

$$(K_{osish}^{1991-2000}=24583 / 20703 * 100\% = 118,74 \%)$$

Ikkinchi usuh o'rnatilayotgan davrdagi aholi sonining absolyut o'sishi sonini o'rganilayotgan davr boshidagi aholi soniga nisbati bilan aniqlanadi.

$$K_{osish}^{(P_1 - P_0) / P_0 * 100\%} = (24583 - 20703) / 20703 = -18,7\%$$

Aholi soni dinamikasidagi o'zgarishlarni o'rtacha yilliy o'sish sur'ati yordamida aniq ifodalash mumkin. Buning uchun o'rganilayotgan

1. D, eMorpa (}) MeckHKH esKeroflHHK y36eKHCTaHa 2002. TamxeHT - 2003, 27, 94 Ba 276 Beraap MawiyMOTJiapH acocnaa x»co6:ianmi

davrdagi aholining davriy o'sishi ko'rsatkichi aniqlanib, ushbu ko'rsatkich yordamida maxsus xisoblangan o'sish va kamayish jadvali¹ asosida o'rtacha yillik o'sish sur'ati aniqlanadi. Yuqoridagi misolda O'zbekiston ahoksining 1997 - 2000 yillardagi davriy o'sishi - 118,7 foizni tashkil etgan. Demak, to'qqiz yil (2000 y - 1991 y)da davriy o'sish 118,7 foizga teng.

Yuqorida qayd etilgan jadval yordamida 9 yilda davriy o'sish 118,7% ga teng bo'lgan holatni aniqlab, o'rtacha yillik o'sish topiladi. Mazkur holatda o'rtacha yillik o'sish - 1,93% ga teng². Demak, 1991 - 2000 yillarda O'zbekiston aholisi har yili o'rtacha 1,93 foizdan ko'payib kelgan. Shunday qilib sayyoramiz va uning barcha hududlarida aholi soni dinamikasini yuqorida qayd etilgan ko'rsatkichlar yordamida o'rganiladi.

Dunyo ahohsi soni dinamikasi va hududiy tarqalishi xususiyatlarini o'rganish aholi geografiyasining muxim vazifalaridandir. BMT ma'lumotlariga ko'ra 2005 yilda dunyo ahohsining soni 6,8 milliarddan oshib ketdi. Mutaxassislar prognoz etishlaricha dunyo aholisining soni 2025 yilda 8 milliardga, 2050 yillarda esa 9,4 milliardga yetar ekan³.

Yer kurrasida insonning paydo bo'Ushi va ko'payib borishi haqida ilmiy manbalarda qator ma'lumotlar mayjud bo'kb, ularda aholining ko'payib borish tabiiy-biologik, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillar bilan bog'hq bo'lganhgi qayd etilgan.

Dastlabki inson ajdodlarining paydo bo'lishi haqida turlicha nazariyalar yaratilgan. Biologlar A. I. Oparin nazariyasiga asoslangan holda hayotning paydo bo'kshini suvga, okeanlarga bog'laydilar.

Geologlar esa akademik V. I. Vernadskiy qarashlariga asoslanib yer yuzida hayot xamisha bo'lgan, yoki ular yer elementlari bilan birga sodir bo'lganligini e'tirof etadilar. Shuningdek yer kurrasida hayot va insonning paydo bo'lishini iloxiy va kosmik kuchlarga bog'lovclii qarashlar ham keyingi davr manbalarida uchramoqda.

Ko'pchilik antropolog ohmlar fikricha sayyoramizda bundan 5-7 million yil awal insonning dastlabki ajdodlari (avstralopetiklar) Afrika va Osiyoning tropik va ekvatorial zonalarida yashaganlar. Keyinchalik 2-3 million yil ilgari avstralopetiklardan eng qadimgi insonlar - arxatroplar shakllangan va ular Sharqiy Afrikada istiqomat etganlar. Bundan 600-700 ming yil muqaddam insonning eng qadimgi ajdodi bo'lgan arxantroplar paleontroplarga, pitekantroplarga va neandertallarga aylanganlar va Janubi-Sharqiy hamda Janubi-G'arbiy Osiyoga

¹ A. M. AiipaneTOB TaGjimra HcmicjieHiis cpeflHeroflOBtrx TeMnoB pocTa, npupocpa H CHroceHHa. -M., 1967.

² Yuqoridagi manba, c. 46.

³ Population Reference Bureau. 2008. World Population Data Sheet.

tarqalganlar. Nihoyat, bundan taxminan 40-50 ming yil ilgari insonning ongli (Homo Sapiens) ajdodi shakllangan. Ongli insonning pay do bo'lishi mezolit davriga to'g'ri keladi.

Aholi soni haqidagi ma'lumotlarga ko'ra, eramizdan oldingi davrda yer sharida bor yo'g'i bir necha yuz ming kishi, bir muncha aniqroq ma'lumotlar bo'yicha esa, eramizdan 7 ming yil oldin yer sharida 10 milhonga yaqin aholi yashagan ekan va ular har 1000 yilda taxminan 10-20 %dan ko'payib borgan xolos. Aholini bunday sekin ko'payishi aholi o'rtasida o'lim holatining yuqoriligi bilan izohlanadi. Ushbu davrda aholi o'rtasida o'limning umumiy koeffitsienti 50 O va undan yuqori bo'lgan, boshqacha qilib aytganda har 1000 ahohdan 50 tasi hayotdan ko'z yumgan. Ayniqsa bolalar o'limi yuqori bo'lgan. Aholi ochlikdan, kasalliklardan va qabilalararo bo'lib turgan to'qnashuvlardan ko'proq halok bo'lgan. Aholining o'rtacha umr ko'rish 20 yildan oshmagan.

Shuni alohida qayd etish lozimki, jamiyat tarixida har bir davrda aholining ko'payishi va rivojlanishi, o'sha davrning ishlab chiqatish usuli va munosabatlariga, turmush darajasiga, yashash sharoitlariga bevosita bog'liq bo'lgan. Jamiyat rivojlanishining birinchi bosqichida yer yuzi bo'yicha aholining ko'payishi juda sekin borgan. Aholi sonining ko'payib borishida va joylashuvda qabilalar joylashgan maskardarning tabiiy sharoitlari, suv resurslari va iqlimi asosiy omil hisoblangan. Turh tabiiy ofatlardan ba'zi qabilalar qirilib ketgan. Ayniqsa sovuq iqlimli, qishi uzoq davom etuvchi hududlarda aholi sovuqdan, ocharchilikdan ko'plab halok bo'lgan. Ana shu bois Yevrosiyaning shimoliy qismida aholi juda siyrak joylashgan. Amerika va Avstraliyada ham paleolit davrining oxirlarida juda kam aholi istiqomat etgan. Tabiiy sharoiti inson yashashi uchun qulay, suv resurslari mavjud hududlarda, ya'ni, O'rta dengiz atroflarida Shimoliy Afrika, Yevrosiya materigining janublarida esa aholi zichroq joylashgan. Qadimda yer yuzida aholi soni juda sekin ko'paygan. Taxminan bundan 15 ming yil ilgari davrda tug'ilish yuqori - fiziologik darajada bo'lgan. Lekin inson yashash sharoitining og'irligi, turli kasalliklarning tarqalishi, qabilalararo urushlar tufayli aholining o'limi xollari ko'p bo'lgan. Shuningdek ularning umr ko'rish davrlari ham nisbatan qisqa bo'lib, 20 - 25 yoshni tashkil etgan xolos. Bu so'z bilan aytganda yuqori tug'ilish, aholining yuqori tabiiy ko'payishini ta'minlay olmagan. Insoniyat tarixida sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi oziq-ovqatning ko'payishiga, aholi moddiy turmush sharoitining bir muncha yaxshilanishiga olib keldi. Xususiyl mulkning paydo bo'lishi, sinfiy jamiyatga asos soldi. Ibtidoiy jamiyat bag'rida feodal ishlab chiqarish munosabatlari shakllana boshladi. Dunyoda sivilizatsiya markazlari paydo bo'ldi, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish tashkil topa boshladi. Sodir bo'lgan

ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar aholi o'rtasida o'lim hollarining kamayishiga, o'rtacha umr ko'rish muddatining bir muncha uzayishiga sabab bo'ldi. Natijada dunyo aholisining soni ko'paya boshladi. Qadimgi Misrda fir'avnlar davrida 7 million, Vavilonda esa 4-5 million aholi yashaganligi malum. Eramizning boshida dunyo aholisi 200-250 millionni tashkil etgan va ularning 50 millioni Rim imperiyasida istiqomat etgan. Aholining yana 40-50 millioni esa Xitoy va Hindiston hududlarida yashagan. Shimoli-G'arbiy Yevropada esa aholi juda kam - 1 million atrofida bo'lgan¹ qayd etiladi.

O'rta asrlarda ham dunyo aholisining soni ko'payib bordi. Lekin aholining ko'payish sur'ati nisbatan sekin bo'lgan. Birinchi ming yillikning oxirida dunyo aholisining soni 250-300 millionni tashkil etgan bo'lsa, ikkinchi ming yillikning o'rtalarida bu ko'rsatkich 400-500 millionga yetgan. Jumladan, Osiyoda - 250 million, Yevropada 65-80 million, Amerikada 30-50 million, sobiq SSSR hududida esa 15-20 million aholi istiqomat etgan. Ushbu davrda ba'zi davlatlarda bosqinchilik, urushlar, xo'jaliklar izdan chiqishi natijasida aholi sonining kamayib ketganligi ham kuzatiladi.

Aholi sonining ko'payib borishida jamiyatda ishlab chiqarishning mukammallashib borishi, sodir bo'lgan melmat taqsimotlari - ya'ni chorvachilik va dehqonchilikning rivojlanishi alohida omil hisoblanadi. Eramizdan 7-8 ming yil oldin Yaqin Sharq hududlarida juda ko'p qabilalar ovchilikdan chorvachilikka, dehqonchilik qilishga o'ta boshladilar. Xo'jalik yuritishdagi yangi sharoit qabilalardagi aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni yaxshiladi, oziq-ovqat zaximalari yaratildi. Natijada aholining o'lim hollari nisbatan kamaydi, lekin turli epidemiyalar, xo'jaliklar orasida mavjud urushlar tufayli o'lim hamon yuqori edi.

Xo'jalik yuritishning yangi formasi sababli, qabilalarning bir joydan ikkinchi joyga muntazam ko'chib yurishi bir muncha barham topdi. Qabilalar dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanishi natijasida o'troq hayotga o'ta boshladilar. Bu hoi esa ayollar ahvohning bir oz yaxshilanib, tug'ilishning ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Tug'ilishning ko'tarihshi esa dunyo aholisi sonining ko'payib borishiga olib keldi. Ushbu davrda erta nikohlar va ko'pbolalilik deyarli barcha aholiga xos bo'lgan. Lekin sinfiy jamiyatning paydo bo'lishi bilan tug'ilishga salbiy ta'sir etuvchi ba'zi omillar ham shakllana boshladi. Masalan, quldorlik davrida qullar, askarlar aholining takror barpo bo'lishi jarayonida ishtirok etmasdilar. Shuningdek ba'zi diniy qarashlar, masalan buddizm,

¹. Yuqorida qayd etilgan, 7-bet.

inson ruhini gunohiardan qutqarish maqsadida, nikohsizlik va farzandsizlik holatlarini qo'llab quvatlardir.

Ishlab chiqarish kuchlarining yanada takomillashuvi aholi o'rtasida sinflar va davlat paydo bo'lishiga olib keldi. Jamiyat asta-sekin ibtidoiy tuzumdan quldorlik davriga (sinfiy jamiyatga) o'tdi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti rivojlana boshladi. Jamiyat taraqqiyotidagi bu o'zgarishlar aholining ibtidoiy tuzum davriga nisbatan ancha tez edi. Buning asosiy sababi - tug'ilishning yuqoriligidir. Tug'ilishning yuqoriligi esa, o'z navbatida, ayollarning erta nikohga kirishi, tug'mishni xg cheklanmaganligi, hamda ko'pchilikni xalq, davlat va din tomonidan qo'llab-quvvatlanishi bilan bog'liq edi. Lekin quldorlik tuzumi davrida aholi o'rtasida o'lim hollari ancha yuqori bo'lgan. Sababi, ko'pgina qishloq va shaharlarda aholining juda zich joylashuvi va gigiena-sanitariya sharoitlarning yo'qligi tufayli, yuqumli kasalliklarning keng tarqalganligidir.

Aholi o'rtasida madaniyatning rivojlanishi, qadimiy sivilizasiya markazlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Ushbu madaniyat markazlari yer kurrasining sug'oriladigan hududlarida (Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy va boshqa hududlar) shakllandilar.

Qadimgi Misrda fir'avnlr davrida 7 million aholi yashagan deb taxmin etiladi. Dunyo hududlarida umumiy aholi soni eramizdan avvalgi 5 ming yillikda 30 million atrofida bo'lgan. Ana shu davrda yer yuzida aholi joylashuvining hozirgi areallari paydo bo'lgan.

Insonning yashash uchun kurashi borib-borib, jamiyat taraqqiyotida ijobiy (progressiv) o'zgarishlarga olib keldi. Ishlab chiqarish kuchlari rivojlana borib, kishilar dastlab choivachilik, keyinroq esa dehqonchilik bilan shug'ullanishga o'tdilar, ochlikka, kasalliklarga qarshi kurash boshladilar. Endi ular mehnat qilib, moddiy mahsulotlar yaratadilar. Hunarmandchilik, savdo rivojlandi va shaharlar paydo bo'la boshladi. Inson hayotidagi bu ijobiy o'zgarishlar ularning hayot sharoitini yaxshiladi.

Sinfiy jamiyatning shakllanishi, dunyo hududlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishidagi farqlar, aholi takror barpo bo'lish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Ba'zi hududlarda yoppasiga tarqalgan epidemiyalar va urushlar oqibatida aholi o'rtasida o'lim nihoyatda yuqori bo'lgan, qishloqlar aholisiz qolgan. Ushbu davr uchun aholi takror barpo bo'lishida ibtidoiy jamiyatdagidek, umumiy bir xususiyat - tug'ilishning yuqorihgi saqlanib qolgan edi. Quldorlik tuzumidagidek, ko'pchiliklik nafaqat urf-odatlar, balki davlat siyosati, din, ayniqsa islom va induizm tomonidan ham qo'llab quvvatlanar edi.

Itisoniyat taraqqiyoti tarixidagi dastlabki "Madaniy-texnik revolyusiya" ishlab chiqarish kuchlarining yanada rivojlanishiga sabab bo'ldi. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish rivojlandi. Bu hoi esa o'z navbatida dunyo aholisi sonining ko'payishiga olib keldi.

Erairuzning boshlarida yer shari ahohsining soni 200-250 mm. kishi atrofida edi. Yuqorida qayd etilganidaek, aholining asosiy qismi Rim imperiyasi, Xitoy va Hindistonda joylashgan.

Dunyo aholisining ko'payishi (mln.kishi hisobida)*

<i>Sana, yillar</i>	<i>Dunyo aholisi</i>	<i>Sana</i>	<i>Dunyo aholisi</i>
Milodning boshi	252	1910	1755
400	205	1920	1811
800	224	1930	2070
1000	305	1940	2295
1200	400	1950	2527
1500	440	1960	3060
1600	578	1970	3727
1700	680	1980	4430
1750	728	1993	5510
1800	954	2000	6000
1850	1248	2005	6464
1900	1630	2025**	8039

* Alisov N.V., Xorev B.S. Ekologicheskaya i sotsialnaya geografiya mira. - M., 2000. - S.92; Demograficheskiy ensiklopedicheskiy slovar. - M., 1985. - S.72; Narodonaselenie mira 1998. Fond OON v oblasti narodonaseleniya, 2004 World Population Data Sheet, UNFPA; Narodonaselenie mira v 2005 godu. World Population Data Sheet, UNFPA.

** BMT prognozi.

XI-XV asrlarda dunyo ahohsining malum qismi yuz bergan katta umshlar tufayli qirilib ketdi. Ayniqsa bu urashlardan Sharqiy va Janubi-Sharqiy Yevropa mamlakatlari aholisi katta talafot ko'rdi. Urashlar nafaqat aholining bevosita qirilib ketishiga, balki xo'jaliklarni, ishlab chiqarishni izdan chiqarish hisobiga sodir bo'lgan ocharchilik sababli hayotdan bevaqt ko'z yumushlariga olib kelgan.

Agar dastlabki 500 yilda (1000-1500 yillar) yer yuzi aholisi 135 millionga ko'paygan bo'lsa, 1500-1750 yillarda yoki 250 yilda esa bu ko'rsatkich 288 millionni tashkil qildi, ya'ni aholining o'sishi 2 marta tezlashdi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab aholining o'sislii yanada tezlashdi.

Dunyo aholisining 1000 yildan 2005 yilgacha bo'lgan o'sishiga nazar teshlasak, ahoh eng tez ko'paygan davr XX asrdir. 1900-1950 yillarda

yer shari aholisi har yili o'rtacha 0,90% dan ko'paygan bo'lsa, 1950-2000 yillarda bu ko'rsatkich 1,75% ga yetdi.

XXI asming dastlabki yillarida esa dunyo aholisi sonining ko'payish sur'ati birmuncha sustlashdi. 2000 - 2009 yillarda dunyo aholisining o'rtacha yillik ko'rsatkichi 1.42 % tashkil etmoqda.

Xozirgi davrda (2009 y) dunyo aholisi 6.8 miUardga yetdi.

Aholi sonining ko'payib borishida dunyo hududlari bo'yicha keskin tafovutlar mavjud. Natijada XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlariga kelib, sayyoramizda hududiy xususiyatlarga ega bo'lgan demografik muammolar mavjudga keldi. Ba'zi davlatlarda moddiy boyliklar ishlab chiqarishga nisbatan aholi soni juda tez ko'payib borib, "aholi ko'payishi" muammosini yuzaga keltirgan bo'lsa, ba'zi hududlarda esa aholi tug'ilishining keskin qisqarishi, ya'ni demografik mezonlardan kamayib ketishi natijasida "demografik qarish" muammosi kuzatilmoqda.

"Aholi ko'payishi" muammolari asosan rivojlanayotgan davlatlarda kuzatiladi. Dunyo aholisining ko'payishi ham deyarli ushbu davlatlar bilan bog'liqdir.

1967-yilda esa yer shari aholisi 65 millionga oshdi. Undan 56 millioni rivojlanayotgan davlatlar aholisining ko'payishi hisobiga ro'y berdi, Dunyo aholisining bunday tez ko'payishini ohmlar "demografik portlash", deb izohladilar.

Rivojlanayotgan davlatlarda XX asrning ikkinchi yarmida aholi sonining ana shunday tez sur'at bilan o'sishi, asosan, uchta demografik omilga bog'hq bo'lgan. Ulardan birinchisi - tug'ilishning yuqori darajada saqlanib qolayotganligi.

1950 - 1966 yillarda dunyodagi iqtisodiy rivojlangan Yevropa, Shimoliy Amerika davlatlari va Yaponiyada har 1000 aholiga nisbatan tug'ilgan bolalar soni 16-22 ni tashkil etgan bo'lsa, rivojlanayotgan davlatlarda esa, bu ko'rsatkich 35-45, hatto Afrikadagi ba'zi davlatlarda esa 50 - 60 ni tashkil etdi¹. Tug'ilishning ijtimoiy - iqtisodiy taraqqiyot darajasi bilan bog'hqdir.

Rivojlanayotgan davlatlarda bir tomonlan, feodal va ibtidoiy jamiyat munosabatlarining saqlanib qolishi, ikkinchi tomondan, mustamlaka tuzumining uzoq hukm surishi ularning dunyodagi iqtisodiy jixatdan rivojlanmagan agrar regionlar sifatida saqlanib qolishiga sabab bo'ldi. Natijada, sanoat rivojlanmadi. Aholining asosiy qismi qishloqlarda istiqomat etib kelgan. Qishloq turmush tarzi esa, tug'ilishning yuqori bo'lishiga olib keluvchi asosiy omillardan hisoblanadi. Undan tashqari

¹. H.H.ry3eBaT!>iH riporpaMMH KOHTPOJK Han pcnusaeMocTMo B pa3BHBAioiunxfl crpaHax. M. "Moaib", 1969 r, c. 4.

ayollarning ijtimoiy tengsizligi, aholining savodlilik larajasining nihoyatda pastligi, qator musulmon davlatlarida ko'pbolalikni qo'llab - quvatlovchi an'analarning mavjudligi, homiladorlikni oldini oluvchi vositalarni va ular haqidagi tushunchalarning keng tarqalmaganligi kabi omillar ham rivojlanayotgan davlatlarda aholi tog'ri hshining yiqori bo'lishiga olib kelgan.

Rivojlanayotgan davlatlar aholisining ko'payishiga olib keluvchi ikkinchi demografik omil - aholi o'limining keskin kamayishidir. Statistik ma'lumotlar ko'rsatishicha, rivojlanayotgan davlatlarda 1950 yili har 1000 kishiga nisbatan o'lganlar soni 15 - 22 ni tashkil etgan bo'lsa, 1965 yilda bu ko'rsatkich 8 - 10 ni tashkil etdi. Ayniqsa bolalar o'limi keskin kamaydi. Masalan, 1950 yili har 1000 ta tug'ilgan bolalardan Venesuellada - 81, Gvatemalada - 107, Ekvadorda - 110, Msrda - 153 ta nobud bo'lgan bo'lsa, 1965 yilda bu ko'rsatkichlar, qayd etilgan tartibda 48; 93; 93 va 118 ni tashkil etdi. Boshqacha qilib aytganda, rivojlanayotgan davlatlarda 1950 - 1965 yillarda aholi o'limi 1,15 marta kamaygan. Aholi o'limining bunday qisqa davrda keskin kamayishi, yuqorida qayd etilganidek, asosan rivojlanayotgan davlatlarda BMT va boshqa xayriya tashkilotlari tomonidan aholiga tibbiy yordam berilishi natijasida, turli epidemiya va yuqumli kasalliklarning kamayib ketishi bilan bog'liqdir.

Rivojlanayotgan davlatlarda aholi sonining ko'payishiga olib kelgan uchinchi omil - aholining o'rtacha umr ko'rish davrining ko'tarilishidir. Masalan: aholi soni bo'yicha jaxonda ikkinchi o'rinda turuvchi Hindistonda 1950 yili o'rtacha umr ko'rish yoshi ayollarda - 31.7, erkalarda - 32.4 ni tashkil etgan bo'lsa, 1960 yili ayollarning umr ko'rish salkam 9 yilga uzaydi va 40.5 ni, 2009 yilda esa bu ko'rsatkich 65 ni tashkil etdi. 1950 - 1960 yillarda erkaklarning umr ko'rish esa 9.5 yilga uzaydi va 41.9 ni, 2009 yilda esa 63 yoshni tashkil etdi. Bunday holni Afrikada, Lotin Amerikasi va Osiyodaga qator davlatlarda ham kuzatish mumkin.

Yuqorida qayd etilgan omillar ta'sirida rivojlanayotgan davlatlarda aholi soni XX asr oxiriarida tez oshib ketdi. Aholining tez sur'at bilan ko'payib borishi rivojlanayotgan davlatlarda bugungi kunda ham davom etmoqda.

"Aholi ko'payishi" muammosi A)Tiiqsa Hindiston va Xitoy kabi davlatlar uchun juda tashvishli kechmoqda.

Hindistonda XX asrning 90 yillarida aholining ko'payib borishida rekord tezlik qayd qilingan. Ushbu davrda Hindiston aholisi 1 yilda ⁵6 millionga ko'paygan. XXI asrga kelib bu davlatda aholi soni 1 "tiUiarddan oshdi.

Bxarat (hindlar o'z mamlakatlarini shunday ataydilar) garchi iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari bo'yicha dunyoda birinchi o'nlikka kirgan bo'lsa ham, biroq ularning barchasi uzluksiz o'sib borayotgan aholi tomonidan "eb tashlanmoqda". "Biz uchun eng xavfli Xitoy yoki Pokiston atom bombasi emas, balki tug'ilish bombasidir!", - degan edi o'z zamonida Radjif Gandi.

Hindiston raxbariyati "tug'ilishni nazorat etish" dasturlarini tuzishga majbur bo'ldilar.

Bolalarning ko'payishi oilada baraka timsoli, deb hisoblaydigan odamlar yashovchi mamlakatda tug'ilishning kamaytirilishi oson kechmadi. Qadimda bu yerda xudolarga qilinayotgan iltijolarda odamlar yomg'ir ya farzandlar, ayniqsa o'g'il bolalarni, uarga yuborishini so'rar edilar. Shu bois 1951 yilda mustaqil Hindistonning birinchi premer ministri Javoxarlal Neru "Oilani rejalashtirish dasturi"ni boshlaganda, bu xol hind va musulmon ruhoniylarining keskin qarshiligiga va aholining ko'p qismi tomonidan tushunmovchiliklarga olib keldi.

Shunday bo'lsa - da, Neruning qizi Indra Gandi, 1966 yilda premer ministrluk lavozimini egallab, mazkur dasturni faollashtirishga kirishdi. Biroq IV besh yillik (1969 - 1974) rejalarda ko'zda tutilganidek tug'ilishni 35% dan 32 % ga kamaytirishni iloji bo'lmadi. Lekin keyingi besh yil davomida bolalar tug'ilishini 30 % ga gacha tushirish rejalashtirildi.

Davlatda tug'ilishni cheklash, nazorat etish bo'yicha turli xarakterli amallar amalga oshirildi. Lekin bu xarakterli qator qarshiliklarga ham uchradi.

70 yillar o'rtalarida bo'lib o'tgan siyosiy noroziliklardan so'ng davlatning demografik dasturi "Oilaning farovonligi dasturi" deb ataladigan bo'ldi, uning asosiy maqsadi qilib esa "targ'ibot ishlari" qo'yildi. Ularni amalga oshirish uchun xorijiy mutaxassislar, shuningdek jamoatchilik tashkilotlari ham taklif etildi.

1980 yili Hind davlati rahbariyati 2000 yilga mo'ljallangan yangi dasturni qabul qildi. Unga ko'ra: har bir oilada o'rtacha bolalar sonini 4,4 dan 2,3 ga kamaytirish, tug'ilishning umumiy koeffitsientini esa 33% dan 21% gacha qisqartirish, hech bo'lmaganda 60% er-xotinlar doimiy ravishda xomiladorlikni oldini oluvchi vositalardan foydalanishi, shuningdek bolalar o'limining kamaytirish ko'zda tutilgan edi. Bugungi kunda Hind sog'liqni saqlash va oila farovonligi departamenti ma'lumotlariga ko'ra, hind oilalarining yarmidan ko'pi xomiladorlikni oldini oluvchi vositalardan foydalanishadi. Tug'ilish esa har bir oilaga 2.7 bolagacha kamaydi.

Xitoyda ham aholi ko'payishi muammosi mavjud. Bu holni chuqur anglash uchun demografik omilni va siyosatni hisobga olish lozim. Rasmiy xabarlarga ko'ra, 2009 yil mamlakat aholisi 1,3 milliarddan

oshdi (bu sayyora aholisining 19,5 foizini tashkil etadi). 2025 yilda esa - bu ko'rsatkich 1,5 milliardga yetadi. Biroq, ko'p g'arb analitik markazlari Xitoy aholisini hozirgi o'zidayoq 2,2 milliard, deb hisoblaydilar. Lekin, ko'p hollarda 1,6 milliard raqami qo'llanilmoqda, G'arb mutaxassislari bu borada, Xitoy raxbariyati dunyoni xitoyliklarning haqiqiy soni bilan qo'rqitib yubormasligi va aholining tabiiy o'sishini kamaytirish borasidagi o'z muvaffaqiyatsizliklarini yashirish uchun shunday ma'lumotlar beradi, deb xisoblaydilar. Biroq rasmiy ma'lumotlarni hisobga olgan holda ham, Xitoyda xitoyliklarning soni butun jaxonda negroid irqiga oid aholidan: Yevropa, Rossiya va AQSh dagi yevropaliklardan ko'proqdir.

Bu ko'p sonli aholi atrof - muhitga juda ulkan ta'sir qiladi: axir har bir inson yeyishi, kiyishi, ta'lim olishi va mehnat qilishi zarur. Iqtisodiyot ko'rlamlari bo'yicha Xitoy AQShdan so'ng ikkinchi o'rinda turishiga qaramay, yangi milliy daromad borasida (bir kishiga o'rtacha daromad hisobida) haham rivojlanayotgan mamlakatlar qatorida qolayapti.

Xitoy aholisining soni shunchalik ko'pki, dunyo unga boshqa davlatlarga qaraganday munosabatda bo'la olmaydi. Xitoyni oziqa bilan ta'minlash muammosi kundan - kunga keskinlasimoqda. Bugungi Xitoy aholisining ko'payishi - bu Pekinning ichki iqtisodiy inqirozini susaytirish maqsadida investisiyalar olish uchun boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarga qiyayotgan bosimidir. Bu hoi, shuningdek, Pekinni G'arbning extimolidan holi bo'lmagan shubhali harakatlariga qarshiligidir ham: qancha xitoylik ko'p bo'lsa, shuncha Xitoyni "portlatmoqchi" bo'lganlar kamayadi.

1970 yilning birinchi yarmida Mao Szedunning muallifligidagi "Odamlar to'liqlari" konsepsiyasi natijasida aholi soni keskin ko'payishi tufayli XRR ning demografik rivojlanishini qayta ko'rib chiqish haqida jiddiy qarashlar boshlandi. 10 yilning ichida (1964 - 1974) Xitoyda aholi soni 700 mln. Dan 900 mln.gacha ko'paydi. Biroq rasmiy siyosat doirasida tug'ilishni nazorat qilish faqatgina 70 yillarning oxirida boshlandi. Ana shu davrda agar Xitoyda aholi soni o'sishini tartibga solmasa mamlakatning taqdiri xavf ostida qolishi mumkin bo'ldi (Xitoyda butun sayyoramiz aholisining 1/5 qismi yashaydi, xaydaladigan ^flaming esa atigi 7 foizi to'g'ri keladi). Biroq, bunday vaziyatda faqat buyruqbozlik va ta'qiqlashlar orqali ta'sir ko'rsatishning o'zi yetmasdi. ^hu bois ham Xitoyda tushuntirish va zo'rlash usullaridan baravar Qo'llanilgan - mamlakatda kech nikohga kirish va kech farzand ko'rish, ^gbatlantiriladi. Xitoyda "bir oila - bir farzand" tamoyili tavsiya etilgan. „, emografik siyosatning mazkur asosiy qoidalariga rioya etish xitoy ^qarolariga qonun bilan belgilab qo'yilgan - XRR konstitusiyasining

49 moddasida har bir oila farzandlar tug'ilishini nazorat etishi zarur, deb ta'kidlangan.

Xitoyda tug'iiishni cheklash siyosatning natijalari yaqqol namoyon bo'ldi. Xitoy aholishunoslik jamiyatning vise-prezidenti so'zlariga ko'ra, tug'iiishni rivojlantirish siyosati ohb borilayotgan 20 yil davomida, Xitoy rahbariyati uch ko'rsatkichni: tug'ilish, o'lim, aholining o'sish darajasini pasaytirishga muvaffaq bo'ldi. Agar 1969 yili tug'iUshining koeffisienti har 1000 kishiga 34,1 ni tashkil qilgan bo'lsa, o'ttiz yil o'tgach - 16,0 ga tushdi. O'sha davr (20 yil) mobaynida aholining tabiiy o'sishi deyarli 6 martaga kamaydi. (1000 kishiga 26,1 dan 4,5 kishiga). Shunday qilib Xitoy qo'shimcha 300 mln. "og'iz" kulfatidan xalos bo'la olgan.

Xitoyda aholi o'sishini cheklash muammosini hal etilishi bilan boshqa muammo vujudga kelmoqda. Hayotning o'rtacha davomiyligini uzaytirish ko'lamida bola tug'ilishini kamaytirish Xitoyda aholini qarib borish muammosini yuzaga keltirmoqda. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, 2040 yilda qari yoshdagi xitoyliklar aholining $\frac{1}{4}$ qismini tashkil qiladi. Qariyalar salmog'i 20 yoshgacha bo'lgan yoshlarga nisbatan 2-3 marta ko'p boladi. Har bir oila bir frzanddan tashqari yana 4 nafar qariyani ta'minlashi kerak bo'ladi; bu esa, o'z navbatida, davlat byudjeti uchun qo'shimcha xarajatga (nafaqaga, ijtimoiy muxofazaga, tabiiy xizmatga) ohb keladi.

Xitoy oldida turgan yana bir demografik muammo - bu butun mamlakat bo'ylab shaharlarda ish izlab yurgan dehqonlardagi tug'ilish masalasi. Bunday aniq ro'yxatga olishini iloji bo'lmagan, migrantlar soni 80 mln.dan oshiq. Har bixini kuzatishini iloji yo'q, shuning uchun ham ular muhitida aholining takror barpo etishni rejalashtirish mushkuldir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, tug'iUshning rekordli ko'rsatkichlari mamlakatning chet viloyatlarida kuzatilmoqda; u yerlarda erta nikoh qurish hollari juda ko'p uchraydi, ekspertlanirig ma'lumotlariga ko'ra bu holning sababi, chet hududlarida ahoh savodlilik darajasining pastligidir. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, XXR da 15 yoshdan oshgan savodsizlarning soni 180 mln.ni tashkil etadi, bu esa butun aholining 15,8 foizidir. Shuning uchun Xitoyda ta'lim muammosini ham tug'iiishni cheklash bilan bir qatorda hal etish lozim.

Xitoy mutaxassislari prognoziga ko'ra, 2050 yili aholining o'sishi nolga tushar ekan. Aynan mazkur 100 yillikning o'rtalarida Xitoy dunyoning o'rtacha rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo'shilishni rejalashtirgan¹.

¹3K0H0MiraecK0ea ofxwpeHHe. TaureeHT. 2001 r. JSs 1, cTp. 57 - 59.

G'arbiy, Sharqiy, Markaziy Afrikadagi qator davlatlar, Shimoliy Afrikadagi G'arbiy Saxara, Sudan, Janubiy Afrikadagi Namibiya, Svazilend davlatlari, shuningdek G'arbiy, Markaziy va Janubiy Osiyodagi ba'zi davlatlar (Saudiya Arabistoni, Quvayt, Eron, Omon, Falastin. Yaman, Afg'oniston, Butan, Laos)da hozirgi davrda ham aholining tabiiy o'sishi ancha yuqori darajada saqlanib kelmoqda va ularda ham aholini tez ko'payish muammosi qayd etilmoqda.

Aholining bunday tez sur'atlar bilan o'sishi esa aholini oziq - ovqat, ish va yashash joylari bilan ta'minlashdek muhim, jiddiy iqtisodiy muammolarini¹ keltirib chiqaradi.

Ilmiy manbalarda XX asr oxirlarida planetamizda 1 milliard aholi kambag'allikda yashayotganligini, 500 million aholi to'yib ovqat yemayotganligini, har kuni 35 ming kishi ochlikdan halok bo'layotgani, dunyodagi 36 ga yaqin davlatlar mavjud aholisini o'z resurslari yordamida boqa olmashgi haqida ma'lumotlar keltirilgan².

XXI asr boshlariga kelib sayyoramizda shiddat bilan ko'payib borayotgan aholini boqish muammosi bilan bir qatorda ekologik muammolar ham keskinlashib bormoqda. Ularga yer xosildorligini kamayib borishi, yer, suv va o'simlik dunyosining ifloslanib, o'rmonlarning kamayishi, natijada azon tuynugini kattalashib, aholi salomatligiga salbiy ta'sir etayotganligini qayd etish mumkin.

Yer shari aholisi soni uning ba'zi hududlarida juda tez ko'payib borayotgan bo'lsa, ba'zi hududlarida esa aholi soni ko'payishi demografik mezon darajasidan kamayib ketgan. Bunday holatni Yevropadagi barcha davlatlarda, Shimoliy Amerika davlatlari, shuningdek janubiy Amerika va Osiyodagi ba'zi davlatlarda kuzatish mumkin.

BMT takiloti tomonidan jahon davlatlari bo'yicha ishlab chiqqan demografik ko'rsatkichlari guvohlik berishicha 2009 yili Yevropa davlatlari bo'yicha tug'ilish va o'lish koeffitsientlari 1 l%otenlashib, aholining tabiiy o'sishi "0" ga tushib qolgan. Latviya, Litva, Germaniya, Belorusiya, Bolgariya, Vengriya, Moldaviya, Ruminiya, Rossiya, Ukraina, Xorvatiya, Serbiya kabi davlatlarda esa aholi tabiiy o'sishi ko'rsatkichi "0"dan ham kamayib -0.1, -0.5 foizni tashkil etmoqda³. Boshqacha qilib aytganda mazkur davlatlarda "demografik inqiroz" jarayoni boshlangan.

Dunyo aholisining soni dinamikasi ko'rsatishicha sayyoramizda aholi nruntazam ko'payib kelgan. Aholining eng tez ko'paygan davri XX asrga to'g'ri keladi.

1900 - 1950 yillarda yer shari aholisi har yili o'rtacha 0.90% dan

¹-XleMorpa(J)HK MyaMMOjiap, TouiKeHT - 2005...6erjtap.

². B.A. KanbiJioB. reorpadwra itacejieuw. M. 1999r. C. 20.

³. Population Reference Bureau. 2008. World Population Data Sheet.

ko'paygan bo'lsa, 1950 - 2000 yillarda bu ko'rsatkich 1.75% ga yetdi¹. 2000-2009 yillarda esa aholining o'sish sur'ati 1.42 foizni tashkil etgan.

Sayyoramiz aholisining ko'payib borishida uning aloxida hududlari farq qiladi².

Afrika. Xozirgi davrda (2009 y.). Afrika aholisi 999 mln. kishiga yetgan. Ushbu ko'rsatkich dunyo aholisining 14.7 foizini tashkil etadi. Qit'a aholisi har yili 3 foizdan, ba'zi davlatlarida esa 4.6 foizdan (Mozambik) ko'payib kelgan. 2000 - 2009 yillarda aholini ko'payish sur'ati kamayib, yihga o'rtacha 2.65% ni tashkil etmoqda.

Amerika aholisi 2009 yilda 920 million kishini tashkil etgan. Aholining 37.1 foizi Shimoliy Amerikada, 16.5 foizi Markaziy, 41.9 foizi Janubiy Amerikada va qolgan 4.5 foizi esa Karib dengizidagi davlatlarda istiqomat etadilar. Amerika aholisining shakllanishi ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish tarixi bilan bog'liqdir. 2000-2009 yillarda qit'a aholisi yillik o'sish sur'ati 0.87% ni tashkil etgan. Bugungi kunda dunyo aholisining 13.5 foizi Amerika xissasiga to'g'ri keladi.

Osiyo. 2009 yil ma'lumotiga ko'ra qit'a aholisi som" 4.117 million kishiga yetgan. Bu qit'ada sayyoramiz aholsining eng ko'p qismi - 60.5 foizi istiqomat etadi. Osiyo aholsining 32.3 foizini Xitoy va 28.4 foizini Hindiston aholisi tashkil etadi.

Xozirgi davrda qita aholisi faqat tabiiy o'sish hisobiga (1.2%) ko'payib bormoqda. Alohning tabiiy o'sishi Iroq, lordaniya, Palastin, Pokiston, Nepal, Tojikiston, Fillipin va Sharqiy Timor davlatlaridayuqori bo'lib 2.1 - 3.1 foizni tashkil etadi.

Yevropada aholi soni 2009 yili 738 millonga teng. Bu ko'rsatkich dunyo aholsining 10.8 foiziga tengdir. Yevropa dunyo qit'alari ichida aholisi nisbatan sekin ko'payib kelgan hududdir. Mutaxassislar XX asr oxirida Yevropa aholsining ko'payish sur'ati deyarli to'xtashi (0.3%) haqida prognoz etgandilar. Darhaqiqat XXI asr boshida Yevropada aholining tabiiy o'sishi 0.0% ga tushib qolgan. Yuqorida qayd etilganidek Yevropaning qator davlatlari demografik inqirozga yuz tutgan.

Avstraliya va Okeaniya - aholisi hozirgi kunda 36 milhonga (2009) yetdi. Bu ko'rsatkich dunyo aholsining 0.5 foiziga teng demakdir. Mazkur hudud aholisi tabiiy o'sish hisobiga 1.1%, migratsion o'sish hisobiga esa 7 foizdan ko'payib kelmoqda. Avstraliya va Okeaniya hozirgi kunda dunyo bo'yicha migratsion o'sish eng yuqori hudud hisoblanmoqda. Ushbu jarayon ayniqsa Avstraliya davlatining o'zida yuqori bo'lib, 12% ni tashkil etmoqda. Qit'a aholsining o'rtacha yillik

¹. M. P. BypneBa, fl. H. SraMosa. JSyah axo.iDiCH. TomKeHT 2008,7-12-6erjiap. ². Qayd etilgan manba, 13-28-betlar.

o'sish sur'ati 2000-2009 yillarda 2.31% ga teng bo'lib asosiy qismi migrantlar xisobiga to'g'ri keladi.

Aholining joylashuvi - malum vaqt davomida aholining hududlar bo'ylab tarqalishi va aholi maskanlari to'rtining shakllanishi jarayoni natijasidir¹.

Yer sharida aholi yashab kelgan maskanlar, areallarning ko'pchihgi juda qadimdan boshlab shakllanib kelgan. Dunyo bo'ylab aholining joylashuvi haqidagi dastlabki ma'lumotlar eramizdan 5 ming yil oldingi davrga taalluqli bo'lib, ushbu davrda dunyo aholisining 66 foizi (20 mln kishi) Osiyoda, 17 foizi (5 mln kishi) Afrikada, 10 foizi (3 mln kishi) Yevropada, 3 foizi (1 mln kishi) MDH davlatlarida, 3 foizi (1 mln kishi) Shimoliy Amerika va Lotin Amerikasida hamda 1 foizi (0,5 mln kishi) Avstraliya va Okeaniyada joylashgan ekan. Eng qadimgi aholi maskanlari inson yashashi uchun zarur biologik resurslar mavjud sharoitlarda, ya'ni Osiyoning janubi va Shimoliy Afrikada, O'rta dengizdan to'rtinch okeanigacha bo'lgan hududlarda joylashgan. Bu hududlarda aholi juda uzoq vaqt ovchilik bilan shug'ullangan va keyinchalik, cho'llashish jarayonlari kuchayib, aholining ovchilik bilan yashashi uchun imkoniyatlar qisqarib ketgan.

Eramizning boshlarida aholi asta-sekin dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullana boshlaydi. Odamlar moddiy ne'matlarni o'zlari mehnat qilib yaratishga o'tadilar va xo'jalik yuritishning ishlab chiqarish turi yetakchilik qila boshlaydi, ular malum joylarda o'troq bo'lib yashashga, o'tadilar maskanlar quradilar. Natijada awal qishloq maskanlari, keyinchalik esa, shaharlar paydo bo'la boshlaydi. Aholining turmush tarzi, ovqatlanishi yaxshilana boradi. Inson hayotida ijtimoiy o'zgarishlar sodir bo'ladi, yozuv shakllanadi, fan va tibbiyot, madaniyat rivojlana boradi. Aholining turmush tarzi yaxshilangach yuqorida qayd etilganidek o'lim hollari kamayadi, aholining o'rtacha umr ko'rish muddati ham uzayadi. Natijada yer kurrasida aholi soni, aholi maskanlari ko'payib boradi. Aholi zichligi, ayniqsa dehqonchilik bilan shug'ullanishi uchun tabiiy imkoniyatlari mavjud, sug'oriladigan yerlarda chorvachilik bilan shug'ullanish imkoni bor hududlarga nisbatan yuqori bo'lgan. Masalan, Nil, Furot, Dajla, Gang, Xuanxe daryolari hamda O'rta dengiz sohillarida eramizning boshida aholi zichligi 1 km² ga 10 kishini tashkil etgan. Ana shu davrda ko'chmanchi chorvachilik rivojlangan Osiyo hamda Afrikaning cho'l va challoch zonalarida aholi zichligi 1 km² ga 1 kishidan to'g'ri kelar edi.

Jamiyat taraqqiy etib borishi, ishlab chiqarish usullarining shakllanishi, jahon demografik vaziyatida qator o'zgarishlarga ohb keldi.

¹UteMorpap^HieckKHii 3SfflHKnoneflHieckKHft CJiOBapb. M. 1985, c 359.

XIX-XX asrga kelib yer yuzi aholisi juda yuqori sur'atlar bilan ko'paya borib, aholining yer yuzi bo'ylab joylashuvida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Aholi zich hududlardan, ayniqsa Yevropadan Amerika va Okeaniyaga ko'plab aholi ko'chib ketdi. Milodning dastlabki yillarida sayyoramiz aholisining 82,7 foizi Yevropa va Osiyo hududlarida joylashgan bo'lsa, 2000 yilga kelib esa bu ko'rsatkich 15 foizga kamaydi va 67,7 foizni tashkil etdi. Amerika, Avstraliya va Okeaniyada istiqomat etuvchi aholi hisssasi esa dunyo aholisi umumiy sonida ortib bordi Miloddan keyingi 1000 yilda dunyoda 305 million aholi istiqomat etgan bo'lsa, uning 63,9 foizi Xorijiy Osiyoda, 14,8 foizi Yevropada, 13,1 foizi Afrikada, 3,3 foizi MDH davlatlari hududida, 4,6 foizi Amerikada va 0,3 foizi Avstraliya va Okeaniyada yashagan. 2009 yilda esa dunyo aholisining 60,5 foizi Osiyo, 10,8 foizi Yevropa, 14,7 foizi Afrika, 13,5 foizi Amerika va 0,5 foizi Avstraliya va Okeaniyadagi davlatlarda istiqomat etadilar.

Dunyoda aholi soni bo'yicha birinchi o'rinda Xitoy davlati bo'lib, 2009 yilda uning aholisi 1,3 milliarddan oshdi. Ikkincht o'rinda esa Xindiston davlati turadi. 2009 yilda Xindiston aholisi 1,2 milliardga yetdi. Xitoy va Xindiston aholisi Yer shari aholisining 36,7 foizini tashkil etadi¹.

Aholi soni bo'yicha keyingi o'rinlarda AQSh (306,8 million), Indoneziya (243,3 million), Braziliya (191,5 million), Pokiston (180,2 million), Bangladesh (162,2 million), Nigeriya (152,6 million), Rossiya (141,8 million), Yaponiya (127,6 million) va Meksika (109,6 million)² davlatlari turadi.

Yer sharida aholi soni million kishiga yetmaydigan kichik davlatlar xam mavjud. Ularga 2009 yilda Amerikada 15 ta, Osiyoda 4 ta, Afrikada 9 ta, Yevropada 9 ta, Avstraliya va okeaniyada 13 ta davlatni kiritish mumkia Aholi soni bo'yicha dunyoda eng mitti davlatlar Afrikadagi Tuvalu (0.01 mill.), Naum (0.01 mil.), Papau (0.02 mil.), Yevropadagi Monako (0.04 mil.), Lixtenshteyn (0.04 mil.), San-Marino (0.03 mil.) davlatlaridir¹.

Aholi joylashuvining eng asosiy ko'rsatkichi aholi zichligidir. Aholi zichligi, 1 km²ga to'g'ri keladigan doimiy aholi sonidir. Aholi zichligi = P/Q , P - hududning doimiy aholi soni; Q - hududning maydoni (yirik suv havzalari maydoni hisobiga olinmaydi)⁴.

Hozirgi davrda yer yuzi hududlari bo'ylab aholi juda notekis joylashgan. Sayyoramizda aholi juda zich (1 km² ga 1000 kishi)

¹ Population Reference Bureau. 2008. World Population Data Sheet

² Population Reference Bureau. 2008. World Population Data Sheet

³ JJeMorpaepHtecKHH aHiiHKJianeflHiecKHH MOBap. M. 1985, crp. 329

⁴ K>.A.CHMarHH TeppHTopnajibHaa oprHH3anaa Hacejiemm. M., 2004. c. 45.

yashaydigan hududlar bilan bir qatorda aholi yashamaydigan hududlar ham uchraydi. Bu yerlarda havo harorati juda past, suv yo'q va boshqa sabablar mavjud. Bunday hududlar yer sharidagi quraqlikning 10 foizini tashkil etadi. Ularga Shimoliy va Janubiy qutblar, balandligi 5000 m dan ziyod tog'lar va sahrolar kiradi. Yer sharidagi quraqlikning 50 foizi esa aholi yashash uchun tabiiy sharoit noqulay bo'lib, ularda aholi siyrak- 1 km² ga 1 kishidan joylashgandir. Ushbu hududlarga tundra, o'rmon-tundra, shimoliy tayga, cho'l, challocho'lvanam ekvatorial o'rmonlar kiradi. Quraqlikning 25 foizida aholi zichligi 1 km² ga 1-10 kishini tashkil etib, bu yerlar aholi nisbatan siyrakroq joylashgan. Yer sharidagi quraqlikning qolgan 15 foizida esa aholi zichligi 1 km² ga 10 kishidan oshadi¹.

Er shari aholi yashaydigan asosiy hududlar 78° shimoliy kenglik va 54° janubiy kenglik orasida joylashgandir. Yer yuzida aholi eng zich joylashgan hududlar juda qadimdan san'at va madaniyat markazlari bo'lib kelgan Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo, Shimoliy Afrikadagi daryo vodiylari hamda Yevropadagi sanoat markazlari bo'lib, ular yer sharidagi quraqlikning bor-yo'g'i 7 foizini tashkil etadi. Bu hududda dunyo aholisining deyarli 70 foizi joylashgan.

Er shari aholisining 4/5 qismi tekisliklar va 500 m gacha bo'lgan balandliklarda joylashgan va bunday hududlar yer yuzidagi quraqlikning 28 foizini tashkil etadi.

Ma'lumotlarga qaraganda 2009 yil aholi zichligi 1 km² ga. Osiyoda 129, Afrikada 33, Amerikada 22, Yevropada 32, Avstraliya va Okeaniyada 4, dunyo bo'yicha esa 50 kishini tashkil etmoqda. Agar aholi 1 km² ga 50 kishiga to'g'ri kelsa, aholi zichligi yuqori hisoblanadi. XXI asr boshida sayyoramizda aholi zichligi yuqori ekan.

Dunyo aholi zichligi bo'yicha birinchi o'rinda Yevropada joylashgan Monako davlati turadi. Bu davlatda 2009 yil 1 km² ga 35382 kishi to'g'ri kelgan. Keyingi o'rinlarda Xitoy - makao (21346 kishi), Singapur (7486 kishi), Xitoy - Gonkong s. (6403 kishi), Baxreyn (1754 kishi), Bangladesh (1127 kishi), Maldiv oroli (1057 kishi), Malta (1310 kishi) davlatlari turadi. Qayd etilgan davlatlarda aholi zichligi 1 km² ga 1000 kishidan yuqoridir. Shuningdek, aholisi juda siyrak joylashgan davlatlar ham bo'lib, ularda aholi zichligi 1 km² ga 2-3 kishini tashkil etadi. Bunday davlatlarga Afrikada joylashgan G'arbiy Saxara, Mavritaniya, Botsvana, Namibiya, Amerikada joylashgan Kanada, Gviana fraki., Surinam, Osiyodagi Mongoliya, Yevropada joylashgan Islandiya, Avstraliya va Okeaniya hududida Avstraliya davlatlari kiradi.

¹HeMorpaclmqecKHIS sHUHBioneftHieckHHH caoBapi., M., 1985, c. 274.

Dunyoda aholi soni ko'payib borishi bilan mutanosib ravishda uning zichligi ham ortib boradi. Chunonchi 1920 yilda dunyoning aholi yashaydigan quruqlik qismida 1 km² ga 13 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1950 yili 18 kishini, 1999 yili 45 va 2009 yili 50 kishini tashkil etdi. Bunday jarayon dunyoning barcha hududlarida ham kuzatiladi.

Yevropa - dunyo qit'alari tarkibida aholi zichligi bo'yicha birinchi o'rinda turadi. 2009 yilda Yevropa aholisining soni 738 mil. kishiga yetdi. Aholi eng zich joylashgan hudud - Reyn daryosi vodiysidir. Bu yer juda hosildor lyossimon tuproqlardan tashkil topgan bo'lib, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanish uchun qulaydir. Shuningdek, aholi zichligi dunyo daryosi vodiysida ham yuqoridir.

G'arbiy Yevropa davlatlarida aholi zichlik ko'rsatkichi qit'a bo'yicha yuqoridir. 2009 yili ushbu hududda aholi zichligi 1 km² ga 170 kishini tashkil etgan.

Shuningdek, Belgiya (354 kishi), Germaniya (230 kishi), Niderlandiya (398 kishi) davlatlari ham dunyodagi aholi zich joylashgan davlatlar qatoridadir.

Sharqiy va Janubiy Yevropa davlatlarida ham aholi zichligi yuqoridir. 2009 yili ushbu hudud bo'yicha aholi zichligi 1 km² ga 116 va 118 kishini tashkil etgan.

Shimoliy Yevropa qit'asidagi aholi nisbatan siyrak joylashgan hudud hisoblanadi. Hozirgi davrda 1 km² ga 55 kishi to'g'ri kelmoqda. Islandiyada aholi zichligi 1 km² ga 3 kishini tashkil etadi. Estoniya (30 kishi), Finlyandiya (16 kishi), Latviya (35 kishi), Norvegiya (13 kishi) va Shveysiya (21 kishi) davlatlarida ham aholi zichligi ko'rsatkichi dunyo aholi zichligi ko'rsatkichidan ancha pastdir. Chunki bu yerlar iqlimi sovuq bo'lib, qishloq xo'jahigini rivojlantirish uchun qulay emas.

Yevropaning shahar va qishloq hududlarida aholi zichligi keskin farqlanadi. Qit'ada urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi aholi zichligi ortib borishidagi asosiy omillardandir. Yevropadagi aholi zichligi 1970 yil 1 km² ga 94 kishini, 2005 yili - 123 kishini va 2009 yili - 132 kishini tashkil etgan.

Osiyo - aholi zichligi bo'yicha Yevropadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. 2009 yili Osiyoda 1 km² ga 129 kishi to'g'ri kelgan. Bu qit'ada dunyo aholisining yarmidan ko'pi istiqomat etadi. Sharqiy Osiyoda Yaponiya, Xitoy, Koreya, Janubiy Osiyoda esa Hindiston, Pokiston, Bangladesh kabi davlatlar joylashgan bo'lib ular dunyodagi aholi zichligi bo'yicha eng yuqori o'rinlarni egallaydi. Osiyo aholisining asosiy qismi Hindi xitoy yarimorolida va Indoneziya orollarida joylashgan bo'lib, ularda aholi zichligi 1 km² ga 400-500 kishiga teng. G'arbiy Osiyodagi

Arabiston yarim orolida, Markaziy Osiyoda, ayniqsa Mongoliyada aholi siyrak joylashgan bo'lib, 1 km² ga 2-3 Mshini tashkil etadi.

Osiyoda dunyo qishloq aholsining katta qismi istiqomat etib, ular qishloq xo'jahgi, ayniqsa dehqonchilik uchun qulay yerlar - Xitoydagi yirik daryolar, Gang, Braxmaputra, Mekong vodiylarida, Koreyaning janubiy qismi, Yaponiya va Yava orollarida joylashgan. Bu hududlar maydoni 2,5 mln. km² bo'lib, ularda taxminan 2 milliarddan ortiq aholi yashaydi. AhoU zichligi Hind va Ganga daryolari vodiylarida, Xuanxe va Yanszi daryolari deltalarida juda zich bo'lib 1 km² ga 1000-1500 kishini tashkil etadi.

Osiyo aholsining 2/3 qismi Xitoy va Hindiston davlatlarida joylashgan va ular aholi soni bo'yicha jahon davlatlari ichida birinchi va ikkinchi o'rinda turadi. 2005 yil ma'lumotiga ko'ra Xitoyda 1 krtfga o'rtacha 135 kishi to'g'ri kelgan; tog' va cho'l hududlarida aholining zichligi 1 km²ga 1 kishi, dengiz sohillaridagi pasttekisliklarda -1000 kishini tashkil etadi.

Hindiston hududi bo'ylab aholi nisbatan tekisroq joylashgan. 2005 yilda Hindiston aholisining zichhgi 1 km²ga 330 kishi 1975 yilda 182 kishini tashkil etgan. 1975 yilda esa aholi zichhgi 182 kishini tashkil etgan edi. Hindistonning Himalay hududi va Tar cho'llarida aholi siyrak joylashgan.

Indoneziya hududida aholi bir xilda taqsimlanmagan. Yava orollarida aholi zichhgi 1 km²ga 1000 kishidan ortiq bo'lsa, Kalimantan va Yangi Gvineya orollarida bu ko'rsatkich 1 kishini tashkil etadi. Yaponiya davlati ham dunyodagi aholi zich joylashgan hududlarga kiradi. 1975-2005 yillarda Yaponiyada aholi zichhgi 1 km²ga 1000 kishini tashkil etgan; tog'li hududlarda va Xokkaydo orohda aholi siyrak joylashgan.

Osiyoda aholi doimiy yashamaydigan tog'li hududlar (Tibet, Hindikush, Himalay tog'lari), cho'llar va chala cho'llar (Rub-al-Xali, Takla-Makon, Gobi cho'llari, Devir dashti) ham mavjud. Afg'oniston, Suriya, Eron, Turkiya davlatlari hududlarida ham aholi juda siyrak joylashgan, chunki bu joylarning tabiiy sharoiti dehqonchilik uchun uncha qulay emas va aholi ko'proq ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanadi.

Afrika - sayyoramizdagi aholi nisbatan siyrak joylashgan hududdir. Qit'a aholisining o'rtacha zichhgi 1 km² ga 1970 yil 12 kishini, 2005 yili - 29 kishini va 2009 yil 33 kishini tashkil etgan. 39 yil davomida aholi zichligi 2,7 marta oshgan.

Afrikada aholining siyrak joylashuvi bir tomondan tabiiy sharoitning qishloq xo'jaligi uchun qulay emasligi, ichimlik va sug'orish uchun suv tanqisligi bo'lsa, ikkinchi tomondan Afrika davlatlarining juda uzoq

davr Yevropa davlatlari mustamlakasi bo'lib kelganligidir, chunki koloniya sharoitida aholining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi sekin, o'ziga xos boradi. Ushbu jarayon esa aholining tabiiy o'sishiga, umr ko'rish muddatiga salbiy ta'sir etadi. Natijada aholi soni sekin ko'payadi va aholi zichligi ham shunga mos tarzda o'zgaradi. Juda ko'p Afrika davlatlarida aholi zichligi 1 km^2 ga 1 kishi atrofida. Aholining eng yuqori zichligi Mavrikiy, Reyunon va Viktoriya ko'li atrofida joylashgan Ruanda va Burundi davlatlarida (1 km^2 ga 400-450 kishi), aholi eng siyrak joylashgan yerlar esa Botsvana, Liviya va Namibiya davlatlarida (1 km^2 ga 1 kishi) kuzatiladi.

Afrikada ham aholi joylashuvida suv resurmlarining asosiy omil ekanligi yaqqol kuzatiladi. Nil daryosi vodiylarida, Gvineya qo'ltig'i, Tunis, Jazoir va Marokashning sohil bo'yida aholi zich va aksincha, Sahroi Kabir, Kalaxari va Liviya cho'llarida, shuningdek tropik o'rmonlarda aholi juda siyrak, ba'zi cho'llarda esa, umuman aholi yashamaydi.

Afrikaning ba'zi hududlarida, ayniqsa shimoliy qismida, aholi juda notekis joylashgan. Bu yerda aholi eng zich joylashgan - O'rta dengiz sohillari bilan aholisi juda siyrak Sahroi Kabir cho'li mavjud. Marokashning shimoli-g'arbida ushbu davlat aholisining 90 foizi istiqomat etadi va aholi zichligi 1 km^2 ga 200 kishidan ortiq, janubi-sharqiy qismidagi tog' va cho'l hududlarida esa, aholi siyrak joylashgan va 1 km^2 ga 1 kishini tashkil etadi.

Aholi joylashuvi bo'yicha Nigeriya Afrikadagi o'ziga xos hudud sanaladi va bu yerda aholi nisbatan bir tekis joylashgan. 1962-2005 yil Uarda Nigeriyada aholi zichligi 39 dan 148 ga yetdi, yoki 3 barobarga oshdi. Aholi eng zich joylashgan hudud - Nigeriyadagi Lagos aglomeratsiyasidir. Misr davlatida esa aholi joylashuvi ancha notekis; aholining asosiy qismi Nil vodiysida yashab, zichlik 1 km^2 ga 1000 kishidan ortiq. Qohira aglomeratsiyasida ham aholi zich joylashgan. Misming g'arbiy va sharqiy qismlarida aholi siyrak tarqalgan. Efiopiya, Kongo, Gambiz, Komor orohari, Ruanda, Uganda kabi davlatlarda ham aholi zichligi 1 km^2 ga 60-350 kishini tashkil etadi.

Amerika - ham Yer sharidagi aholi siyrak joylashgan hudud bo'lib, hozirgi davrda (2009 yil) 1 km^2 ga 22 nafar aholi to'g'ri kelmoqda. Amerikada aholi joylashuvi uning aloxida hududlari bo'yicha farq qiladi.

Shimoliy Amerikada aholi Janubiy Amerikaga nisbatan siyrakroq joylashgan. AQShning Atlantika okeani sohillaridagi Rod-Aylend, Nyu-Jersi, Pensilvaniya shtatlarida aholi zich joylashgan va G'arbga borgan sari aholi zichligi kamaya boradi. Missisipi vodiysidan so'ng tog'li hududlar boshlanadi va bu yerlarda aholi juda siyrak bo'lib, 1 km^2 ga 1 kishidan to'g'ri keladi. Tinch okeani sohillarida ayniqsa Kaliforniyada

aholi zichligi yana ortib boradi. Kanadada ham aholi nisbatan siyrak joylashgan bo'lib, 1 km^2 ga 3 kishidan to'g'ri keladi. O'ziga xos tomoni juda katta maydonni tayga va tundra zonaiari egallagan. Kanadaning shimoliy qismi, arktik orollarda, AQSh ga tegishli Alyaska yarim orolida jiam aholi juda siyrak joylashgan.

Janubiy Amerikada ham aholi asosan suv resurslariga yaqin, okean sohillari bo'ylab joylashgan. Braziliyaning San-Paulo shtatida va sharqiy qismida, Parana pasttekisligida aholi nisbatan zichroq joylashgan bo'lib 1 km^2 ga 50-55 kishini tashkil etadi. Karib dengizi orollari va Bermuda orollarida ham aholi zich 1 km^2 ga 300-400 kishidan ortiq. Amazonka vodiysining tropik o'rmonlar va botqoqchlar bilan qoplangan qismi, baland And tog'lari va Atakama cho'lida esa aholi deyarli yashamaydi.

Aholi joylashuvi bo'yicha Lotin Amerikasi demografik vaziyatida XX-XXI asrlarda keskin o'zgarish bo'lgan. Ushbu davrda Lotin Amerikasi aholisi deyarli 8 barobarga ko'paygan. 1900 yilda mazkur hududda 65 mln. aholi yashagan bo'lsa, 2005 yilda aholi soni 530 mln. dan oshib ketgan va bu ko'rsatkich sayyoramiz aholisining 8,8 foizini tashkil etgan. Mazkur hududda aholi ko'payishi bilan uning zichligi ham ortib borgan; 2005 yilda Lotin Amerikasi va Karib havzasi davlatlarida aholi zichligi 1 km^2 ga 29 kishini tashkil etgan.

Shimoliy Amerikada esa AQSh va Kanada davlatlari joylashgan bo'lib, ularda aholi zichligi 1 km^2 ga 2005 yilda 17 kishini tashkil etgan. Bu ko'rsatkich mos ravishda Kanadada - 3, AQShda - 31 kishiga yetgan. Amerikada aholi eng zich joylashgan davlatlar qatoriga Barbados, Puerto-Riko, Salvador, Antil orollari kiradi.

Avstraliya va Okeaniya - aholi zichlik ko'rsatkichi bo'yicha dunyoda eng oxirgi o'rinda turadi. XXI asr boshida (2009 yil) 1 km^2 ga 4 kishi to'g'ri kelgan.

Lekin qit'aning ichida aholi zichligi keskin farq qiladi. Avstraliyada qit'a aholisining deyarli yarmi istiqomat etadi, ular juda siyrak joylashgandir. 2009 yilda bu davlatda aholi zichligi 1 km^2 ga 3 kishini tashkil etgan. Avstraliya - dunyodagi aholi eng notekis joylashgan davlat bo'lib, unda butun hudud aholisining 2/3 qismi istiqomat qiladi va maydoni esa hudud maydonining 10 foizini tashkil etadi.

Avstraliyada aholi uning Sharqiy, Janubi-Sharqiy va Janubi-G'arbiy qismida, Yangi Janubiy Dels, Viktoriya va Kvinslend shtatlarida zich joylashgan. Bu hududlarda Avstraliyaning 90 foizdan ko'p aholisi istiqomat etadi. Aholi zichligi 1 km^2 ga 20 kishidan to'g'ri keladi. Avstraliya bo'yicha o'rtacha aholi zichligi esa 1 km^2 ga 2 kishini tashkil etadi. Markaziy va Shimoliy Avstraliyada joylashgan cho'l hududlarida mahalliy tub aholi-avstraliyalik aborijenlar yashaydilar. Ular son jihatdan juda kam bo'lib,

zichlik ham nisbatan pastdir. Shuningdek Yangi Gvineyaning janubiy qismida ham aholi siyrak joylashgan. Chunki bu hududlar maydonida ham tabiiy sharoit inson yashashi uchun noqulay bo'lib, tropik o'rmonlar va botqoqliklardan iborat.

Materikda joylashgan Marshall, Guam orollarida. Nauru hududida aholi zichligi yuqori bo'lib, xozirgi davrda 1 km² ga 140-465 kishidan to'g'ri kelmoqda.

Aliolining yer yuzi bo'ylab joylashuvi qator omillar bilan bog'liq. Ularga tabiiy sharoit va aholi punktlari shakllanishining tarixiy xususiyatlari, demografik o'tishning hozirgi bosqichi, rivojlanish darajasi va xo'jalik tarkibi kabi sosial-iqtisodiy omillarni kiritish mumkin. Aholining joylashuvida eng asosiy omil bu tabiiy sharoitdir. Dunyo aholisining asosiy qismi inson yashashi uchun qulay tabiiy sharoitga ega bo'lgan mo'tadil, subtropik va tropik iqlim zonalarining qishloq xo'jahgi bilan shug'ullanish imkoniyati bor hududlarida joylashgan.

Aholi joylashuvida asosiy tabiiy omil bu - suv resurslaridir. Chunki insonning yashashi va xo'jalik yuritishida suv eng zarur. Dunyo aholisining 1/3 qismi dunyo okeani sohillari bo'ylab (okeandan 50 km uzoqlikkacha) joylashgan va mazkur hudud dunyodagi qumqlikning 12 foizini tashkil etadi xolos. Dunyo aholisining yarmidan ko'pi esa okeandan 200 km uzoqlikkacha bo'lgan hududda joylashgan. Yer shari bo'yicha Dunyo okeani sohillarida, daryo vodiylaridagi pasttekisliklarda yashovchi aholi salmog'i muntazam oshib bormoqda. XX asr oxiri XXI asr boshlarida dunyo qit'alarining barchasida aholining 42-73 foizi dengiz sathidan 200 m baland bo'lgan pasttekisliklarda joylashgani aniqlandi.

Okean va dengiz sohillari, daryo vodiylaridagi past tekisliklarda joylashgan aholi salmog'i dunyo aholisining tarkibida muntazam ortib bormoqda. Bu hoi suv resurslarining inson xayoti uchun naqadar muhimligi bilan bog'liqdir.

III.BOB. Demografik tahlil asoslari 3.1 .

Demografik vaziyat va demografik tahlil

Demografik vaziyat malum davrdagi malum hududning demografik holati bo'lib, u aholining soni, tarkibi va demografik jarayonlari asosida yuzaga keladi. Aholi soni-ma'lum hudud yoki aholi guruhidagi insonlarning miqdoriy ifodasidir. Aholi geografiyasi va demografik tadqiqotlarda aholi soni eng asosiy ko'rsatkichdir. Yuqorida qayd etilganidek aholi soni dinamikasidagi o'zgarishlarni tahlil etganda uning absolyut va nisbiy ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Aholi sonining juda yuqori sur'at bilan ko'payib, yoki kamayib ketishi demografik vaziyatni keskin o'zgarishiga olib keladi. Demografik vaziyatning shakllanishida aholining sosial, yosh jinsiy va oilaviy tarkibi, muhim omil hisoblanadi. Jinsiy mutanosiblik, aholi tarkibida reproduktiv yoshdagi aholi, yoshlar salmog'ining yuqoriligi nikoh va tug'ilish jarayonlariga ijobiy ta'sir etib, aholi sonining muntazam ko'payib borishini ra'minlaydi. Aksincha, aholi tarkibida qariyalar salmog'ining yuqoriligi demografik vaziyatga o'ziga hos ta'sir etadi. Bunday vaziyatda aholi tabiiy o'sishi kamayib, mehnat resurslari shakllanishi sustlashadi va h.k. Demografik vaziyatni yuzaga kelishida demografik jarayonlar alohida ahamiyatga egadir. Demografik jarayonlar insonlarning hayotida ularning avlodlarini almashuvi bilan bog'liq bo'lgan voqealarning kechishidir. Asosiy - demografik jarayonlarga tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish (nikohning bekor etilishi yoki tugatilishi) kiradi. Demografik jarayonlar o'z mohiyatiga ko'ra ikki xil xususiyatga egadirlar. Birinchisi, tug'ilish va nikoh bo'lib, bu jarayonlar avlodlar almashinuvida, inson naslini davom etishida, aholi sonining ko'payib borishini ta'minlovchi-ijobiy xususiyatga ega bo'lgan to'ldiruvchi omillardir. O'lim va ajralish esa aksincha, aholi sonini qisqarishiga olib keluvchi, avlodlar almashinuviga salbiy ta'sir etuvchi-kamaytiruvchi omillar hisoblanadi. Demografik jarayonlar ta'sirida aholida har kuni, har soatda turli demografik hodisalar sodir bo'ladi: ko'plab chaqaloqlar tug'iladi, aholi qismi hayotdan ko'z yumadi, qator nikohlar qayd etilib, yangi oilalar tashkil topadi, ba'zi nikohlar esa buziladi, ajraladilar, aholi qismi ko'chib ketadi, yana bir qismi esa ko'chib keladi. Shunday qilib, demografik tarkib yildan-yilga o'zgarib turadi. Bunday jarayonlar bir qaraganda, oddiy, bo'lishi muqarrar jarayonlardek ko'rinadi. Lekin mazkur jarayonlarning sodir bolishi juda ko'p sosial-iqtisodiy omillar bilan bog'liqdir.

Ana shu omillarni demografik jarayonlarga ta'siri, ta'sir mexanizmi vaqt davomida jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida o'zgarib turadi. Natijada demografik jarayonlar ham miqdor ham sifat jihatidan

har bir davrda, ijtimoiy-iqtisodiy formasiyada turlicha kechadi. Shu bois demografik jarayonlarni o'rganishda awalo: 1) alohida demografik jarayonlar, umuman aholi takror barpo bo'lishi xususiyatlarini o'zgarishida qanday qonuniyatlar mavjud; 2) alohida davrlar formasiyalar demografik jarayonlarining shakllanishida, aholi takror barpo bo'lishining sifatiy xususiyatlarida qanday omillar asos bo'lgan? kabi savollargajavob berish lozimdir. Mazkur savollarning javobi esa demografik tahlil yordamida aniqlanadi.

Demografik tahlilning asosiy vazifasi eng awalo, demografik jarayonlar aholi takror barpo bo'lishi rivojlanishining barcha sifatiy qonuniyatlarini, sosial-iqtisodiyshart-sharoitlarini, ma'lum davrda yoki ijtimoiy-iqtisodiy bosqichda demografik jarayonlarga ta'sir etgan omillar tizimini aniqlashdan iboratdir.

Demografik tahlilda demografik jarayonlarning absolyut (miqdoriy ifodasi) va nisbiy (demografik koefitsientlar) ko'rsatkichlaridan, demografik statistika, kartografik va demografik uslublardan foydalaniladi.

3.2. Tug'ilishning demografik tahlili

Aholi takror barpo bo'lishida ya'ni yangi avlodlarning dunyoga kelib, insoniyat naslini davom etishida tug'ilish-muhim demografik jarayon hisoblanadi. Demografik jarayonlarni mukammal o'rganishda, ularni turli aholi guruhlari, davlatlar, dunyo hududlari bo'ylab qiyoslashda, kelajak istiqbolini aniqlashda, demografik koefitsientlardan foydalaniladi. Ushbu koefitsientlar yordamida o'rganilayotgan demografik jarayonning kerakli jihatlari chuqur va qiyosiy darajada o'rganiladi. Ma'lum tarixiy davr yoki ikki hudud orasida demografik farqlarni statistik ma'lumotlar orqali bevosita aniqlab bo'lmaydi. Shuning uchun har bir demografik jarayonni mahsus ko'rsatkichlar, ya'ni koefitsient yordamida o'rganiladi. Burring uchun qayd etilgan demografik jarayonning 1000 kishiga nisbatan bo'lgan miqdori aniqlanadi. Demak, 1000 kishi demografik jarayonlarni o'rganishda mezon hisoblanadi. Bu ko'rsatkich yuqorida qayd etilganidek "promille" deb yuritiladi va quyidagicha- "O" belgilanadi. Demografik koefitsientlar alohida demografik jarayonlarni ifodalaydi. Demografik koefitsientlar umumiy, maxsus va xususiy jihatlarga egadir. Tug'ilish va uning koefitsientlari. Tug'ilish-ma'lum avlodlarni tashkil etuvchi aholi guruhidagi bola ko'rish jarayonidir. Tug'ilish-biologik jarayon. Dakin u ijtimoiy-iqtisodiy muhit ta'sirida o'zgarib boradi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tarkibidagi o'zgarishlar tug'ilish darajasini belgilaydi. Tug'ihshning biologik asosi insonning pushtiligi, (plodovitos) nasi qoldirish, avlod qoldirish qobiliyatidir.

Erkak bilan ayol, yo'ni nikoh juftlarining farzand ko'rishga bo'lgan biologik qobiliyati piishtlilik, deb ataladi va bu tushuncha demografiyada ko'proq ayollarga nisbatan qo'llanilib, har bir ayolning farzand ko'rish davridagi (o'rtacha 15-49 yosh) jami homiladorligi bilan belgilanadi. pushtlilik erkak va ayolning biologik xususiyatlariga, salomatligiga bog'liqdir. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, sog'lom ayollar farzand ko'rish davrida eng ko'pi 35 tagacha homilador bo'lishi (egizaklar ham bitta homiladorlik hisoblanadi) mumkin ekan. Lekin har bir ayolo'rtacha 10-12 tatirik farzand ko'rishi, 10-15 marta homilador bo'lishi (o'lik tug'ilishi, bola tashlash holatlari bilan birga) mumkin. Tug'ilish-tirik tug'ilgan bolalarni ifodalovchi biologik jarayon bo'lib, u insonlarning reproduktiv mayli, ya'ni farzand ko'rishga bo'lgan munosabati bilan bog'liqdir. Reprodukativ mayl esa inson yashayotgan ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan bog'liq holda o'zgarib turadi. Natijada inson o'z pushtliligidan, ya'ni bola ko'rishga bo'lgan biologik imkoniyatidan tola foydalanmaydi. O'zining bolani tarbiyalab voyaga yetkazish uchun zamr bo'lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy imkoiyyatlarini hisobga olgan holda, farzand ko'rishga harakat qiladi, ya'ni farzandlar tug'ilishini cheklaydi, nazorat etadi.

Yuqorida qayd etilgandek, tug'ilishning umumiy, maxsus va hususiy koeffisientlari mavjud bo'lib, ular asosida tug'ilish darajasi aniqlanadi. Tug'ilishning umumiy koeffisienti. Har 1000 aholiga nisbatan tug'ilgan bolalar sonini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi.

$$n \ll Jt \cdot 1000$$

T-o'rganilayotgan davr (yil) R-o'rganilayotgan davrdagi ahohning o'rtacha soni N-o'rganilavyotgan davrda tug'ilgan bolalar soni Tug'ilishning umumiy koeffisienti yuqorida qayd etilganidek promilleda hisoblanadi. Bu koeffisientdan tug'ilish darajasini ifodalashda ko'proq foydalaniladi. Uning yordamida ma'lum hudud yoki avlodlardagi tug'ib'shda ro'y berayotgan o'zgarishlar umumiy tarzda o'rganilishi mumkin. Lekin tug'ilislining umumiy koeffisienti tug'ilish darajasini ifodalashda biroz dag'alliklarga yo'l qo'yadi. Chunki bu ko'rsatkichga ^olining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir etadi. Agar o'rganilayotgan hudud ahoh tarkibida farzand ko'rish yoshiga yetmagan bolalar (0-14) va farzand ko'rish yoshidan o'tgan keksalar (60 va undan yuqori yoshdagi aholi guruhi) salmog'i yuqori bo'lsa, tug'ihsh umumiy koeffisientining biroz past darajada ifodalanishiga olib keladi.

Demografolimlar B.S.Urlanis, VABorisovlar tomonidan tug'ilish

darajasini tug'ilish umumiy koeffisienti yordamida baholash mezonini aniqlangan. Umumiy mezon bo'yicha o'rganilayotgan hudud yoki aholi gurubida tug'ilishning umumiy koeffisienti 16-promilledan kam bo'lsa, tug'ilish darajasi past: 16-24 promille bo'lsa-o'rta, 25-29 promille bo'lsa o'rtadan yuqori, 30-39 promille bo'lsa yuqori va 40 promilledan baland bo'lsa tug'ilish darajasi juda yuqori hisoblanadi.

Tug'ilishning maxsus koeffisientlari tug'ilish darajasidagi o'zgarishlarni aniq ifodalaydi, tug'ilishni atroflicha o'rganishda qo'llaniladi. Ushbu koeffisient alohida erkaklar va ayollar guruhiga nisbatan hisoblanishi mumkin. Demografik tadqiqotlarda asosan reproduktiv yoshdagi (15-49 yosh) ayollarga nisbatan qo'llaniladi. Tug'ilishning maxsus koeffisientida har 1000 ta 15-49 yoshdagi ayollarga nisbatan tug'ilgan bolalar soni aniqlanadi va quyidagicha ifodalanadi:

$$K_{15-49} = \frac{N_{15-49}}{N_{15-49}^{1990}} \cdot 1000$$

K_{15-49} - tug'ilishning maxsus koeffisienti

N_{15-49} - o'rganilayotgan davrda 15-49 yoshdagi ayollarda tug'ilgan bolalar soni

T - o'rganilayotgan davr (yil)

W - reproduktiv yoshdagi ayollarining o'rtacha soni (15-49 yosh, tug'ilish darajasi past davrlarda 15-44 yoshdagi ayollar olinadi).

Tug'ilishning maxsus koeffisienti erkaklarga nisbatan ham hisoblanadi. U holda har 1000 ta 15-49 (14-54 yoshlar uchun ham hisoblanadi) yoshdagi erkaklarga nisbatan tug'ilgan bolalar soni aniqlanadi.

Tug'ilishning xususiy koeffisientlari - tug'ilishni o'rganishdagi eng aniq koeffisientlar bo'lib, malum yosh guruhlarida tug'ilish darajasini ifodalaydi. Bu koeffisient odatdaha 1000 ta 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44 va 45-49 yosh guruhidagi ayollarda tug'ilayotgan bolalar sonini aniqlashda qo'llaniladi va quyidagicha ifodalanadi:

$$F_{x/y} = \frac{N_{x/y}}{TW_{x/y}} \cdot 1000$$

$F_{x/y}$ - tug'ilishning maxsus yosh guruhi bo'yicha koeffisienti.

$N_{x/y}$ - ma'lum yosh guruhidagi onalardan tug'ilgan bolalar soni.

T - o'rganilayotgan davr (yil).

W - o'rganilayotgan yosh guruhidagi ayollarining o'rtacha soni.

Tug'ilishning yig'indisi (summariniy) koeffisienti, tug'ilish darajasini eng aniq ifadlovchi ko'rsatkich bo'lib, unda dunyo hududlari, davlatlar va malum aholi guruhlaridagi tug'ilish darajasini ifodalashda qo'llaniladi. Hududlar bo'yicha tug'ilish darajasini taqqoslaganda ham asosan

tug'ilishning yig'indi ko'effisienti ishlatiladi. Tug'ilishning yig'indi ko'effisienti malum avlodga tegishli har bir ayolning hayoti davomida (o'lim va yosh tarkibidagi o'zgarishlardan qat'iynazar, har bir yosh guruhidagi tug'ilish darajasi saqlangan holda) tuqqan bolalarining o'rtacha soni. Tug'ilishning yig'indi ko'effisienti tug'ilishning yosh guruhlari ko'effisientlari yig'indisiga teng.

$$F = Y^{49} * F$$

U-yosh guruhlari orasidagi davr (interval)

Tug'ilishning yig'indi ko'effisienti 4,0 dan yuqori bo'lsa-tug'ilish darajasi yuqori 2,15 dan kam bo'lsa, tug'ilish darajasi past 2,15-4,0 bo'lsa o'rtacha hisoblanadi.

Jamiyat taraqqiyoti davomida tug'ilish tarixiy davrlar va hududlar bo'yicha muntazam o'zgarib kelgan. 18 asming ikkinchi yarmiga qadar dunyodagi deyarli barcha davlatlarda tug'ilish yuqori bo'lgan. 20 asming ikkinchi yarmidan boshlab esa tug'ilish yer kurrasi bo'ylab kamaya boshladi.

Tug'ilish darajasi jamiyat taraqqiyotining hamma bosqichlarida ham bir xil bo'lavermagan. Kapitalistik formasiyagacha mavud bo'lgan davrlarda tug'ilish biologik xarakterga ega bo'lgan, ya'ni cheklanmagan. Ko'pbolalik jamiyat davlat tomonidan ham qo'llab-quvatlangan. Bu holni hozirgi jamiyat taraqqiyot bosqichida turib tasavur qilish mushkulroq albatta. Masalaning tub mohiyatiga nazar tashlashga to'g'ri keladi, qaysiki o'sha o'tmish zamonlardagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bevosita bog'liqdir. Quldorlik davrida ham, feodalizmida ham ko'pbolalikdan har bir oila va shu bilan birga jamiyat ham manfaatdor edi. Nega shunday?

Eng awal oilada bolaning iqtisodiy roh juda katta edi. Ko'pgina mamlakatlarda oilayumushlarida, hunarmandchilikda, dehqonchilikdava chorvachilikda bolalar mehnatidan foydalanilgan. Demak, bola mehnati milUy daromadning malum ulushini tashkil etgani sababli, jamiyat tomonidan qo'llab quvatlangan. Hatto ba'zi davlatlarda, masalan, Rossiyada dehqonlarga ishlash uchun beriladigan yer ham bolalar soniga qarab taqsimlanardi. Bunday sharoitda, o'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, har bir oila bolalar sonini ko'paytirishdan manfaatdor bo'lgan.

Kapitalistik ishlab chiqarish usulining vujudga kelishi bilan sanoat tez rivojlana boshladi, yangi-yangi shaharlar paydo boldi. Ko'pchilik aholi ish qidirib qishloqdan shaharga ko'chib kela boshladi. Shahar aholisining o'sibborishi natijasida birtomondan shaharlarda turar joy, oziq-ovqat muammolari kelib chiqqan bo'lsa, ikkinchi tomondan fan texnika taraqqiy etib, ishsizlik vujudga keldi. Uchinchidan, kapitalistik ishlab chiqarishda ayollar va bolalar mehnatiga juda kam haq tolanar edi. Jamiyatda

bunday o'zgarishlar oilada bolalar sonini cheklashga, tug'ilishning qisqarishiga olib keldi. Aholisining asosiy qismi shaharlarda yashovchi Xorijdiy Yevropa mamlakatlarida tug'ilish ayniqsa kamayib ketdi. Masalan, AngKyada 1850 yillarda aholining 50 % shaharlarda yashagan va har ming kishi hisobiga tug'ilgan bolalar soni o'rtacha 32,6 ni tashkil qilgan bo'lsa, hozirgi aholining 80 % ga yaqini shaharlarda yashaydi va har ming kishga nisbatan tug'ilgan bolalar soni 10 tani tashkil qiladi. Yoki Fransiyaning olib qaraylik. Bu mamlakatda 1850 yildan to hozirgacha shahar aholisi 25,5 dan 74 % gacha ko'paydi. Har ming hisobiga tug'ilgan bolalar soni esa 26,2 dan, 13,7 gacha kamaydi. Germaniya respublikasida esa aholining 94 % shaharlarda istiqomat qilishadi. Tug'ilish ko'rsatkichi esa 9 %o ni tashkil etadi xolos, va dunyoda tug'ilish engkam davlatlardan hisoblanadi. Yer yuzida tug'iMshning kamayishi asosan 18 asrning ikkinchi yarmida G'arbiy Yevropa davlatlarida boshlanib, keyinchalik bu qit'aning boshqa mamlakatlariga, undan so'ng esa AQSh, Kanada, Avstraliya va Yaponiyaga tarqaldi. Ayniqsa, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan davlatlarda tug'ilish tez kamaya bosiladi. Ushbu davlatlarda 1750-1800 yillarda har ming kishi hisobiga 38 ta bola tug'ilgan bo'lsa, 1970-1990 yillarda bu ko'rsatkich 16 ni, 2007 yili 12 ni tashkil qildi. Boshqacha qilib aytganda, tug'ihsh 3 martadan ko'proq qisqargan. Endi xuddi ana shu davrlar uchun rivojlanayotgan mamlakatlardagi tug'ilishni qiyoslaydigan bo'lsak, boshqacha ahvolni guvohi bo'lamiz. Ularda 1750-1790 yillarda har ming kishi hisobiga 41 tadan bola tug'ilgan va 1970-1990 yillarda esa har 1000 kishi hisobiga tug'ilgan bola 34 ni, 2009 yili esa 22 ni tashkil qilgan. Demak, rivojlanayotgan davlatlarda tug'iMshning kamayishi, nisbatan olib qaralganda, ancha sekin borgan. Hozirgi davrda tug'ihsh yer shari bo'yicha bir xil emas. Dunyo kontinentlari bo'ylab eng yuqori tug'ihsh Afrikada, eng past esa Yevropa davlatlarida ekan.

Dunyo hududlari bo'yicha tug'ilishning umumiy va yig'indi koeffisientlari (2009 y.)

Dunyo hududlari	Tug'ilishning umumiy koeffisienti	Tug'ilishning yig'indi koeffisienti
Dunyo bo'yicha	20	2,6
Rivojlangan davlatlar	12	1,7
Rivojlanayotgan davlatlar	22	2,7
Afrika	36	4,8
Amerika	17	2,2
Osiyo	24	2,3
Evropa	8	1,5
Avstraliya va Okeaniya	18	2,5

Population Reference Bureau. 2009 Y/ord Population Data Sheet.

Sayyoramizda tug'ilishning hududlar bo'ylab bunday farq qilishi, avvalo u davlat aholisining moddiy va madaniy turmush darajasiga, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligiga, hamda shu davlat halqining asrlar davomida shakllanib, saqlanib kelayotgan milliy urf-odatlariga, qolaversa, diniga bog'liqdir. Bulardan tashqari, tug'ilishga aholining jins va yosh bo'yicha taqsimlanishi, nikohdan o'tish va ajralish kabi qator demografik omillar, psixologik omillar, tibbiyot rivojlanishi, hamda har bir davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosat ham ta'sir qiladi. Yuqorida qayd etilganidek, keyingi 20-30 yil ichida dunyoning deyarli hamma hududlarida tug'ilishning kamayib borish jarayoni kuzatilmoqda.

1970-2009 yillar davomida tug'ilishning eng tez kamayishi Shimoliy Amerikaga to'g'ri keladi (shu davr ichida 1,7 marta kamaygan). Uning asosiy sabablaridan biri shahar aholisining o'sishi bo'lgan. Masalan, AQSh va Kanadada shahar aholisining 1950-2009 yillarda 64% dan 75-80% gacha o'sgan. Bundan tashqari, tug'ilishning kamayishiga ayonarning ijtimoiy ishlab chiqarishda, yollanma ishlarda qatnashishi ham sabab bo'lgan. Masalan, Kanadada 1931 yil moddiy ishlab chiqarishda qatnashuvchi aholining 17% ayollar bo'lgan bo'lsa, 1980-2009 yillarda esa bu ko'rsatkich 40% dan oshib ketdi. Shimoliy Amerikada tug'ilishning kamayishiga ohb kelgan muhim sabablardan yana biri ajrashning nikohdan ko'pligidir. Hozirgi davrda AQShda har yili qayd etilgan nikoMarning 50% ga yaqini buzilganHgi malum. Tabiiy holki, nikohning qisqa vaqt davom etishi oilada bola sonining o'z-o'zidan kamayishiga olib keladi. Bundan tashqari, Shimoliy Amerikada ishsizlar sonining tobora ortib borishi, ertangi kunga ishonchsizlik bilan qarash kabi xususiyatlari ham tug'ilishni kamaytiradi.

Ba'zi joylarda davlat tomonidan olib borilayotgan tug'ilishni cheklashga qaratilgan demografik siyosat ham tag'ilishning kamayishiga olib kelmoqda. Buni Xorijiy Osiyoning eng yirik davlatlari-Xitoy va Hindiston misolida ko'rishimiz mumkin.

Yuqorida qayd etilganidek, Xitoyda oiladagi bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. 1970 yillardan boshlab aholi o'rtasida tug'ilishni kamaytirish uchun qator tadbirlar qo'liana boshladi. Natijada, Xitoyda hig'Uish keskin kamaydi.

Hindistonda ham tug'ilish davlat tomonidan nazorat qilinadi. Oilada bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. Bu masala yuzasidan bir qancha tashkilotlar maxsus tadqiqot ohb boradilar. Ular jumlasiga Oilani rejalashtirish asosiasiyasi, Hindiston tibbiyot asosiasiyasi, Hindiston Qizil yarim oy jamiyati kabi tashkilotlar kiradi.

Hindistonda tug'ilishning kamayishiga aholi savodxonlik darajasining

oshishi ham ta'sir etmoqda. Masalan, 1971 yili Hindiston aholisining 29,4 % savodli edi. Hozirgi davrda 40 % dan yuqori aholi savodlidir.

Ma'lumki, Xorijiy Osiyo aholisining 70% dan ko'prog'ini Xitoy va Hindiston aholisi tashkil etadi. Shuning uchun Xitoy va Hindistonda tug'ilishning nisbatan kamayishi butun Xorijiy Osiyo bo'yicha tug'ilish ko'rsatkichiga ta'sir kildi. 1970-2009 yillarda tug'ilish Xorijiy Osiyoda deyarli 2 barobar kamaydi. Ana shu davrda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti Yevropada 2, l dan 1,5 ga., Okeaniyada 3,1 da 2,5 ga, afrikada 6,5 dan 4,8 ga kamaygan.

Shunday qilib, biologik jarayon bo'lgan tug'ilish qator ijtimoiy (aholining savodlilik darajasi, ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy mavqei. Oilaning davlatda, jamiyatda tutgan o'rnini, urf-odatlar, qadriyatlar, din, etnik tarkibi, urbanizatsiya jarayoni va h.k.) iqtisodiy (aholi bandligi, ayollar bandligi, oila daromadi, ijtimoiy muhofazalar va h.k.) tibbiy (homiladorlikdan saqlanuvchi vositalar, va ular haqidagi bihmlar bilan ayollarni ta'minlangan Ugi, onalar, bolalar salomat Ugi) va demografik (aholining yosh, jinsiy tarkibi, reproduktiv yoshdagi ayollar salmog'i, nikoh, ajralish o'lim jarayonlari) omillar ta'sirida sodir bo'lar ekan. Agar dunyodagi davlatlarni tug'ilishning bugungi holatiga qarab sharhlamoqchi bo'lsak, ularni shartli ravishda uch guruhga ajratmoqimiz lozim. Ma'lumki, tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 2,1 dan past bo'lsa tug'ilish darajasi ham past bo'ladi: 2,1-4,0 bo'lsa tug'ilish darajasi - o'rtacha va 4,1 va undan yuqori bo'lsa tug'ilish darajasi yuqori bo'ladi. Ana shu demografik mezonga asosan dunyo davlatlarini guruhlariga ajratish mumkin. Birinchi guruh - tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan davlatlar: Afrika davlatlari (Misr, Tunis, Moris va Seyshel orollaridan tashqari), Osiyo va Janubiy Amerikadagi qator davlatlar hamda Avstraliya va Okeaniyadagi ba'zi mamlakatlar. Ulardagi oilalarda farzandlar soni o'rtacha 4, l dan to 7,0gacha, ba'zi hollarda esa, undan ham yuqori bo'lgan. Tug'ilishi eng yuqori sanalgan davlatlardan Afg'oniston, Gvineya-Bisau va Niger bo'lib, ularda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 7,1-7,7ni va Yamanda - 6,7ni, Mali va Kongoda - 6,2ni tashkil etadi. Ushbu davlatlardagi oilalarda tug'ilish darajasining bunday yuqori bo'lishiga olib keluvchi qator omillar mavjuddir. Ulardan asosiylari quyidagilar: yuqorida zikr etilgan davlatlar, asosan, iqtisodiy jihatdan rivojlanayotgan davlatlar bo'lib, ayniqsa ayollarning ma'lumotlilik nisbatan past; ko'p bolalikni qo'llab-quvvatlovchi an'analar ko'proq saqlanib qolgan; ayollar ijtimoiy ishlab chiqarishda kam ishtirok etadi; shahar turmush tarzining shakllanishi sust; tug'ilishni cheklash haqida tushunchalar va unga kerakli tibbiy vositalar keng tarqalmagan.

Ta'kidlab o'tish lozimki, tug'ilish darajasining yuqoriligi ba'zi

demografik oqibatlarni keltirib chiqardi. Jumladan, aholining soni tez ko'paya borib, ko'plab yangi oilalar vujudga keladi, aholi tarkibida bolalar soni yuqori bo'ladi. Bu demografik oqibatlar esa, o'z o'rnida qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga sabab bo'ladi.

Tug'ilishi yuqori bo'lgan davlatlarda keyingi 15-20 yil ichida aholi soni yiliga 2,5-3,2 foizdan ko'payib bormoqda. Bugungi kunda 40 dan oshiq davlatda tug'ilishning yig'indi koeffisienti 4,1-7,5 tashkil etmoqda. Shuni alohida qayd etish lozimki, keyingi 10 yil ichida dunyodagi tug'ilish yuqori bo'lgan davlatlar soni kamaydi. 1989 yili bunday davlatlar soni 79ni tashkil etgan bo'lsa, 2005 yili ularning soni 37taga kamaydi va 42tani tashkil etdi. Agar 1989 yili ushbu davlatlarda istiqomat etuvchi aholi salmog'i dunyo aholisining 23 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2005 yilga kelib, bu ko'rsatkich deyarh' 14 foizni tashkil etdi.

Ikkinchi guruh - oilada tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar, ushbu davlatlarda tug'ilishning yig'indi koeffisienti 2,1-4,0ni tashkil etadi. 1989-2005 yillarda dunyoda tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar soni 44tadan 57taga yetdi, ya'ni 13taga ko'paydi. 1989 yil O'zbekiston davlati ham tug'ilish yuqori bo'lgan davlatlar guruhiga kirgan bo'lsa, 2005 yilga kelib u tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar guruhidan joy oldi. Tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan guruhda istiqomat etuvchi aholi 2005 yilda dunyo aholisining 37,0 foizini tashkil etdi. Mazkur davlatlarda tug'ilishning bunday darajada bo'lishi ularning tarixan tarkib topib kelgan ijtimoiy-iqtisodiy omillari bilan bog'hqdir. Tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan joylarda aholining o'sish sur'ati bir tekis saqlanib turadi. Ularda aholining keskin ko'payib ketishi yoki kamayib ketishi hollari kutilmaydi. Aholi taraqqiyotini boshqarish, iqtisodiyotni rivojlantirish borasidagi muammolarni hal etish bir muncha yengil kechadi.

Uchinchi guruh - tug'ilish darajasi past bo'lgan davlatlar. Bu davlatlarda aholi yiliga 0,7-0,9 foizga ko'payib boradi. Oilalarning aksariyat qismida 1 yoki 2tadan bola bor, xolos. Shuni ta'kidlash lozimki, 1989-2005 yillarda tug'ilish darajasi kam bo'lgan davlatlar soni 32tadan 71taga ko'paydi yoki 2 barobardan ziyod o'sdi. Hozirgi davrda ushbu davlatlarda dunyo aholisining deyarh yarmi istiqomat etmoqda. Demak XXI asr boshlariga kelib, dunyo aholisining deyarh yarmi kam bolali oilalarda istiqomat etmoqdalar. So'nggi guruh davlatlarida istiqomat etuvchi oilalarda tug'ilishning bunday kamayib ketishi, birinchi navbatda, kapitalistik munosabatlar keng tarqalishi bilan bog'hqdir. Ta'kidlab o'tganimizdek, kapitalistik ishlab chiqarish sharoitida sanoat rivojlanib, shaharlar sonining o'sishi va shahar turmush tarzining keng tarqalishi uchinchi guruhga mansub davlatlarda tug'ilishning qisqarishiga oMb keldi.

Ayniqsa aholining asosiy qismi shaharlarda yashovchi Yevropa mamlakatlarida tug'ilish juda kamayib ketgan.

Ushbu guruh davlatlarida hozirgi davrda tug'ilish darajasining kamayib ketishiga olib kelgan navbatdagi omil ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda, yollanma ishlarda ko'proq qatnashishidir. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda tug'ikshning kamayishiga olib kelgan omillardan yana biri, oilaning buzilishi, ya'ni nikohdan chiqish hoUarining nihoyatda ko'pligidir. Yuqorida qayd etilganidek, nikohning qisqa vaqt davom etishi oilada bola sonining o'z-o'zidan kamayishiga olib keiadi. Bundan tashqari, barcha iqtisodiy taraqqiy etgan davlatlar qatori, Shimohy Amerikada ham fan-texnika rivojlanib, ishlab chiqarish sohalariga kirib borishi natijasida aholining tarkibida ishsizlik tobora ko'payib bormoqda. Ishsiz, boshpanasiz aholining oila qo'rish va farzand tarbiya qilishiga iqtisodiy imkoniyati bo'lmaydi. Shunday holatlar ham tug'ikshning kamayib ketishiga olib keiadi. Umuman olganda, kapitalistik munosabatlarning keng tarqalishi va rivojlanishi oilaning farzandlarga bo'lgan ham iqtisodiy, ham ma'naviy ehtiyojini pasaytirib yuboradi. FiMmizning dalili sifatida rivojlangan kapitalistik davlatlardan biri AQSh oilalaridagi tug'ihsh ko'rsatkichlariga murojaat qilamiz. Agar 1950 yili har bir Amerika oilalarida o'rtacha 3-4tadan bola tug'ilgan bo'lsa, 1970 yili bu ko'rsatkich 2-3 taga kamaydi. Keyingi vaqtlarda AQShda farzandsiz oilalar ko'payib bormoqda. Bu davlatda o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ko'pchilik oilalarda fatqat bittadan farzand bo'lib, ularning 44 %i kutilmaganda, 15%i esa, xohlamagan holda tug'ilgan ekan. Mutaxassislar bu ahvolni "Amerika oilasida inqiroz" deb atashmoqda. Bu inqiroz Amerika Qo'shma Shtatlari uchun muammomi, yo'qmi? Uni shu davlat aholisining taraqqiyot tarixidan kehb chiqib aniqlamoq lozim.

Shunday qilib, biz yuqorida jahon mamlakatlarining oilalarida tag'ilishjarayonidagio'zgarishlarbilantanishib chiqdik. Malum bo'ldiki, hozirgi paytda yer yuzidagi xalqlarning tug'ilish jarayoni bir xil emas ekan. Bir toifa mamlakatlarda oUalarning tug'ilishi juda kamayib ketgan bo'lsa, ikkinchi bir xilida - juda yuqori. Bu hoi, yuqorida aytilganidek, turli ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bog'hq.

3.3. O'lim va hayot davomiyligi

Demografik vaziyatning shakllanishida o'lim ham asosiy jarayonlardandir. O'lim, aholi takror barpo bo'Ushidagi asosiy jarayonlardan biri bo'lib, avlodlarni hayotdan ko'z yumishini ifodalaydi. O'lim jarayoni aholining turM yoshlarida juda ko'p omilar ta'sirida sodir bo'ladi. Mutaxassislar o'limga ta'sir etuvchi omillarni ularning kehb

cbiqisbiga bog'liq holda ikki guruhga: endogen va ekzogen omillarga ajratadilar. Endogen omillar ichki omillar bo'lib, inson organizmidagi o'zgarishlar (kasallanish, keksalik) bilan bog'liq omillardir. Ekzogen omillar esa tashqi omillar (urushlar, turli epidemiyalarning tarqalishi, baxtsiz hodisalar, tabiiy ofatlar va h.k.) bo'lib, ular tashqi muhit ta'sirida sodir bo'ladilar. O'lim jarayoni malum aholi guruhlarida, avlodlarda davlatlarda va jamiyat taraqqiyoti bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga bog'hq holda, inson hayotining turli davrlarda sodir bo'ladi. O'lim jarayonini ifodalashda quyidagi koeffisientlardan foydalaniladi. O'limning umumiy koeffisienti:

M

TP m-o'lim umumiy

koeffisienti (promilleda ifodalandi).

M-o'rganilayotgan davrdagi o'lganlar soni.

T-davr

P-o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni

O'limning umumiy koeffisientiga ham aholining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Aholi tarkibida qariyalar salmog'ining ko'pUgi o'limning umumiy koeffisientini ko'tarihshiga olib keladi. O'lim jarayonida bo'layotgan o'zgarishlarni aniq o'rganishda uning maxsus koeffisientlari (yosh guruhleri va jinslar bo'yicha alohida ifodalanadi) dan aniqlanadi.

O'limning yosh guruhleri bo'yicha koeffisienti-alohida yoshlar (1,2,3,4,5,...) yoki yosh guruhleri (1-4,5-9,10-14...) bo'yicha hisoblanib, har 1000 ta o'rganilayotgan yoshdagi aholiga nisbatan shu yoshdagi o'lganlarning o'rtacha sonini aniqlaydi va promilleda (O) ifodalanadi.

$$TM \wedge Z = \frac{M_{xx+z}}{x, x+z} * 1000$$

M_{xlx+z} - o'limning yosh guruhleri bo'yicha koeffisienti ifodasi.

T- o'rganilayotgan davr, yil.

M_{xlx+z} - o'rganilayotgan yosh guruhidagi jami o'lganlar soni.

P_{xlx+z} - o'rganilayotgan yosh guruhidagi aholining o'rtacha soni.

O'limning yosh guruhleri bo'yicha koeffisienti yordamida har bir yosh guruhida sodir bo'layotgan o'lim hollari va omillari o'rganiladi, va o'lim jadvali tuzishda foydalaniladi. Aholi guruhidagi o'lim jarayonini o'rganishda go'daklar o'limi, ya'ni bir yoshgacha (0-12 oy) bo'lgan tolalar o'limi ham juda ahamiyatlidir. Chunki, ko'p hollarda go'daklar o'hrni bir muncha ko'proq bo'lib, aholi o'limining umumiy koeffisientining yuqori bo'lishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun ham S'o'daklar o'hmi alohida hisoblanadi.

Go'daklar o'limi har 1000 ta tirik tug'ilgan bolalarga nisbatan, shu yoshda o'lgan go'daklarning sonini bildiradi va promilleda ifodalanadi.

— bir yoshgacha boigan bolalarda o'lgan jami bolalar soni innn
o'rganilayotgan davrdagi bir yoshgacha bo'lgan bolalar soni

Aholi o'lim darajasini o'rganishda onalar o'limini mukammal o'rganib borish zarurdir. Onalar o'lim tug'ilish darajasi yuqori, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi nisbatan sust, davlatlarda baland bo'Ub. Aholi o'lim ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir etdi. Onalar o'limiga homiladorlikning oxirgi (28 haftadan keyin) hamda farzand tug'ilgandan keyingi (6 hafta) davrida sodir bo'lgan ayollar o'limi kiritiladi. Onalar o'limi har 1000 ta tuqqan ayollarga yoki har 1000 ta tirik tug'ilgan bolalarga nisbatan hisoblanadi. Aholi o'limi jamiyat rivojlanishi davomida qator ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida sodir bo'lib kelgan. Moddiy shart-sharoitlarning yaxshilanib borishi o'lim ho'Uarining kamayishiga, aksi esa - ko'payishiga sabab bo'lgan. Sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishi, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish darajasining oshib borishi ham o'limga bevosita ta'sir etuvchi omillardandir. Shuningdek, tug'ilish biologik imkoniyat darajasida bolganda, ko'pbolalik an'analari rivojlangan davrlarda tug'ilgan farzandlar orasidagi davr, muddat (protogenetik davr: nikohga kirgandan birinchi farzand tug'ilguniga qadar o'tgan vaqt; intergentik davr: birinchi va ikkinchi, ikkinchi va uchinchi, uchinchi va to'rtinchi va h.k. farzandlar tug'ilishi orasidagi davr, yil) qisqa (1,2-2 yil) bo'lgan hollarda ham go'daklar, onalar o'limi yuqori bo'ladi.

XX asr 50-yillariga qadar dunyoning barcha hududlarida ham o'lim yuqori darajada edi. Ushbu davrga qadar aholi o'limida ko'proq ekzogen (tashqi muhit ta'siridagi omillar urushlar, epidemiyalar, baxtsiz hodisalar, tabiiy ofatlar) omillar sabab bo'lgan. Aholining juda ko'p qismi, ayniqsa Osiyo, Afrika hududlarida yuqumli infeksiya kasalliklardan bolalik davrida ko'z yumishgan. Qadimda yer sharida go'daklar va ayollar o'limi ayniqsa yuqori bo'lgan. Ko'pchilik ayollar farzand ko'rish davrlarida turli kasalliklar ayniqsa qon yo'qotish tufayli halok bo'lganlar. Markaziy Osiyo davlatlarida XIX asr oxiri - XX asr boshlarida har 1000ta tug'ilgan chaqaloqlardan bir yoshgacha bo'lgan davrda 300-400tasi, ba'zi davrlarda esa, 500-600tasi nobud bo'lgan. Qadimda aholi o'limining yuqoriligi, qayd etilganidek, aholining turmush darajasiga, tibbiy xizmatlarning yetishmasligiga, aholining malumotlik darajasining pastligiga, farzandlar tug'ilishining yuqoriligi va farzandlar tug'ilishi orasidagi davrning nisbatan qisqaligi kabi omillar bilan bog'Uq edi.

Dunyo hududlarida aholi o'limi

(1000 aholiga nisbatan oiganlar soni)*

Hududlar	1958-1962 yy.	2001 y.	2009 y.
Dunyo bo'yicha	17	9	8
Evropa ..	10	11	, 11
Osiyo	20	8	7
Afrika	23	14	12
Shimoliy Amerika	13	8	8
Lontin Amerikasi	.	-	6
Avstraliya va Okeaniya	8	7	7

*Naseleniemira. M., 1965. S 12; Naselenie i obmestvo. (Inform byulleten RAN. M., 2001 No 56; Population Reference Bureau. 2009 Word Population Data Sheet.

Hozirgi davrda dunyo bo'yicha aholi o'lim ko'rsatkichlari Osiyo, Afrika, Amerika, Okeaniya hududlarida kamayib, Yevropa hududida esa, ortib borayotganligi kuzatiladi. Umuman, sayyoramiz aholisida o'lim jarayoni XX asr ikkinchi yarmi - XXI asr boshlarida 2-2,5 marta kamaygan. Hozirgi davrda o'limga enzogen omillar (organizmning qarishi va uning kasallanishi tufayh sodir bo'lgan ichki muhit omillari) sabab bo'lmoqda. Bu hoi, albatta jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, turmush *tmzming* yaxshilanishi, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishning oshib borishi bilan bog'liq. Lekin Yevropa davlatlarida ahoh o'lim ko'rsatkichlarining bir muncha ko'tarilishiga demografik omil, ya'ni aholi tarkibida qariyalar (60-65 ysh va undan yuqori) salmog'ining ortib borishi ta'sir etgan. Ma'lumki, ahoh o'limining umumiy koeffisienti aholining yosh tarkibiga bevosita bog'Mq. Agar aholi tarkibida bolalar (0-14 yosh) va yoshlar (16-29 yosh) salmog'i yuqori bo'lsa, o'lim koeffisienti kamayadi. Dunyoning juda ko'p davlatlarda XX asr boshlarida aholi o'rtacha 35-40 yil urnr ko'rgan bo'lsa, hozirgi vaqtda - o'rtacha 63-68 yosh umr ko'rishi kuzatiladi. Yevropada esa, bu ko'rsatkich 70-79ga yetdi. Mazkur hududda tug'ilishning keskin kamayishi ahoU tarkibida bolalar va yoshlar ^hnog'ining keskin kamayishiga ohb kelgan bo'lsa, aholining umr ko'rish muddatini uzayganhgi qariyalar salmog'ining oshib borishiga olib keldi. Natijada Yevropada o'hm ko'rsatkichlari ko'tarildi.

Ma'lumki, inson dunyoga kehb, ma'lum daw yashab, hayotdan ko'z yumadL Inson dunyoga kehb yashagan davri hayot davomiyligi yoki ^umr ko'rish muddati deb, o'rganiladi. Insonning hayot davomiyligi birinchi navbatda o'lim jarayoni bilan bog'liq.O'lim esa yuqorida qayd et^eilganidek, turh omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Demak, o'limga ta'sir ^etuvchi omillar, o'lim jarayoni orqali hayt davomiyligiga ham ta'sir

etadi. Hayot davomiyligi mutaxassislar tomonidan, dunyo va uning alohida hududlari, erkaklar va ayollar uchun maxsus demografik uslublarda hisoblanadi. Odatda kutilayotgan umr ko'rish muddati aniqlanadi. Unda yangi tug'ilgan chaqaloqlar qancha umr ko'rishi mumkinligi hisoblab chiqiladi.

Bu holda tug'ilgan bolalarni ulg'ayib borishida yoki bir yosh guruhidan ikkinchi yosh guruhiga o'tishda shu yosh guruhlarida o'rganilayotgan davrdagi o'lm holati hisobga olinadi. Ohngan natija ahoh o'rtacha umr ko'rish muddatini nazariy hisobi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Rossiyada 1993 y. o'g'il bolalar uchun go'daklar o'limi 20,0 %o edi. Demak, tug'ilgan 1000ta o'g'il boladan 20tasi 1 yoshgacha yashamaydi. Ikki yoshli o'g'il bolalarda esa, shu yili o'lim ehtimoli 6 %o bo'lib qoladi. Ko'rinib turibdiki, 1000ta tug'ilgan boladan 1 yoshga 980tasi, 2 yoshga esa, 974tasi o'tdi. Ana shunday usul bilan avlodning oxirigacha umr ko'rish ehtimoli hisoblab chiqiladi. Yuqorida qayd etilganidek, oldingi asrda ahoh o'rtacha 30-35 yil umr ko'rgan. Hozir esa bu ko'rsatkich ikki barobarga oshgan. 2009 yilda ahoh umr ko'rish bo'yicha eng past ko'rsatkichlar Markaziy va Janubiy Afrika davlatlarida kuzatilmoqda (erkaklar 42-44, ayollar 45-46 yosh)

**Dunyo hududlarida aholining tug'ilganda kutilayotgan
umr ko'rish yoshi (2009 yil)***

Hududlar	erkaklar	ayollar	ikkalajins
Dunyo bo'yicha	67	71	69
Afrika	53	56	55
Amerika	72	78	75
Osiyo	68	71	69
Evropa	72	80	76
Avstraliya va Okeaniya	74	78	76

*Population Reference Bureau. 2009 World Population Data Sheet.

Aholining uzoq umr ko'rish mumkin bo'lgan hudud Yevropa, Avstraliya va Okeaniya hamda Amerika hududlari ekan. Hozirgi davrda insonning eng uzoq umr ko'rish o'rtacha 79-83 yoshni tashkil etmoqda. 2009 yil eng uzoq umr ko'rsatkichi Yaponiya (83 yosh). Xitoy-Gonkong (82 yosh), Xitoy-Makao (82 yosh), Singapur (81 yosh),

Islandiya (81 yosh), Finlyandiya (80 yosh), G'arbiy Yevropa davlatlarida (79-82 yosh), Kosta-Rika, Gvadelupa davlatlarida (79 yosh) loizatilmoqda. Eng qisqa univ ko'rish esa Markaziy Afrika Respublikalari (45 yosh), Angola (46 yosh), Nigeriya (47 yosh), S'erra-Leona (48 yosh) va Burundi (49 yosh) davlatlarida qayd etilmoqda.

Aholining o'rtacha umr ko'rish muddatini aniqlashda ayniqsa go'daklar o'limi alohida ahamiyatga egadir. Go'daklar o'limining yuqori bo'lishi aholi o'rtacha umr ko'rish muddatini ko'rsatkichlarini qisqarishiga olib keladi.

Go'daklar o'limi (har 1000ta tirik tug'ilgan bolaga nisbatan 0 dan 1 yoshgacha bo'lgan o'lim soni). Manbalardan ma'lumki, XIX asrda, ba'zi rivojlanayotgan davlatlarda esa, XX asr birinchi yarmida ham go'daklar o'limi yuqori bo'lgan. 1900 yilda G'arbiy Yevropa davlatlarida har 1000ta tirik tug'ilgan chaqaloqdan 140tasi, Markaziy Osiyo davlatlarida esa qayd etilganidek - 500-600tasi hayotdan ko'z yumgan. 1950 yillarda go'daklarning o'lim hollari bir muncha kamaydi. Yevropa davlatlarida go'daklar o'limi 45 %o ni (eng yuqorisi 69 %o - Gresiyada, eng past - 22%o Shvesiyada)¹, sobiq SSSR tarkibiga kirgan davlatlarda esa - 80-83 %oni tashkil etgan².

1960-1980 yillarda dunyodagi qator davlatlarda aholi salomatligi borasida ulkan ishlar qilindi. Sog'likni saqlash tizimi rivojlanib, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish yaxshilandi. Onalar va bolalar salomatligiga katta e'tibor berildi. Dunyoda aholi salomatligini, onalar va bolalar, ayollar salomatligini muhofaza etuvchi nufuzli tashkilotlar tuzildi. Natijada aholi o'limi, jumladan go'daklar o'limi ham keskin kamaydi.

1980-2000, 2001-2009 yillarda go'daklar o'limining pasayishi jarayoni davom etdi. 1980 yilda go'daklar o'limi iqtisodiy rivojlangan davlatlarda quyidagi ko'rsatkichlarga ega bo'lgan: Avstriyada - 14,3 %o, Belgiyada - 12,1%o, Daniyada - 8,4 %o, Italiyada - 14,6 %o, Kanadada - 10,4 %o, Niderlandiyada - 8,6 %o, Norvegiyada - 8,1 %o, AQShda - 12,6 %o, Fransiya - 10,0 %o, Shvesiyada - 6,9 %o, Yaponiyada - 7,5 %o. 2009 yilda bu ko'rsatkichlar 3-6 %o ni tashkil etgan. XXI asr boshida go'daklar o'limining eng past ko'rsatkichlari Yaponiya, Singapur, Shvesiya davlatlarida qayd etilib, ularda har 1000 tirik tug'ilgan bolalardan uchitasi halok bo'lar ekan. 1980 yillarda go'daklar o'limining eng yuqori darajasi rivojlanayotgan davlatlardan Afg'oniston - 194 %o, Malavi - 163%o, Somali - 155 %o kabilarda qayd etilgan. Hozirgi davrda ushbu davlatlarda go'daklar o'limi kamayib, mos ravishda 145,107,114 %o ni tashkil etmoqda. 19kin Markaziy Afrika davlatlarida (113 %o), Markaziy Osiyoning janubida

¹ Hapo/(OHaceireHHe ctpaH MHpa. - M., 1974. C.129. ²

HaceireHHe Mnpa. - M., 1989. C.208.

joylashgan davlatlarda (65 %) hamon go'daklar o'limi yuqoridir. Bu holning asosiy sabablari, bir tomondan tug'uishning yuqori bo'lishi va natijada ona va bola organizmini zaiflashuvi bo'lsa, ikkinchi tomondan issiq iqlim sharoiti, iqtisodiy rivojlanishning pasthgi, hamda tibbiy xizmatning nisbatan yetishmashgidir.

Qadimda go'daklar asosan ekzogen sabablarga ko'ra, yuqumli kasalliklardan vafot etgan bo'lsalar, hozirgi davrga kelib, yuqumli kasalliklar kamayib ketdi. Go'daklar o'limiga endogen omillar (ko'proq nafas olish organlari kasalligi, endokrin, yurak-qon tomir kasalliklari) sabab bo'lmoqda.. Shunday bo'lsada, dunyodagi qator davlatlarda go'daklar o'limi XXI asr boshida, oldingi asrga nisbatan, keskin kamaygan va bu hoi aholi umr ko'rishi ko'rsatkichlariing ko'tarilishiga ta'sir etgan.

3.4. Demografik prognoz va dunyo detnografik rivojlamshinsng global rouammolari.

Demografik prognoz deganda malum hudud, davlat aholisining soni, yosh-jinsiy tarkibi va demografik vaziyati istiqbolini ilmiy asoslagan holda oldindan aniqlash tushuniladi. Har qanday ijtimoiy - iqtisodiy prognozlar, demografik prognoz zaminida tuziladi. Aholiga xizmat qiluvchi barcha sosial-iqtisodiy sohalarni rivojlantirish uchun awalo kelajakdagi aholi soni, yosh-jinsiy tarkibi, oilalar sonini bilish lozimdir. Ayniqsa ahohning yosh tarkibi bo'yicha proghozi muhim ahamiyatga egadir. Kelajakda maktabgacha bo'lgan bolalar muassasalari, maktablar, ohy va maxsus o'quv yurtlarini quuilishini rejalashtirish uchun, kelajakda qancha bola maktabgacha muassasalariga qatnashi mumkin, qancha bola maktab yoshiga yetishi, qancha bola maktabni tugatib oliy va maxsus o'quv yurtlariga borishi haqidagi ma'lumotlar zarurdir.

Aholini yosh - jinsiy tarkibi haqidagi prognoz tibbiy xizmat ko'rsatish tizimining rivojlanishi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Aholi yosh-jinsiy tarkibi bo'yicha tuzilgan prognoz asosida, bolalar va ayollar shifokorlari, aholining keksa guruhiga xizmat qiluvchi kardiologlar, onkologlar, nervopotologlar kabi mutaxassislar tayyorlash rejalashtiriladi.

Kelajakda yangi ish o'rinlarini tayyorlash halq xo'jalik sohalarini rivojlantirish istiqbollarini aniqlashda esa mehnat yoshidagi aholi haqidagi prognoz ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Umuman iqtisodiyot va aholini ijtimoiy hayoti barcha qirralarining istiqbolini rejalashtirishda shu sosial jarayonlarning qatnashchilari, iste'molchilari hamda yaratuvchilari bo'lmish aholi guruhlari haqidagi demografik prognoz

zarurdir. Aks holda kelajak uchun rejalashtirilgan har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayon ijobiy natija bermaydi.

Demografik prognoz, demografiya fani va demografik tadqiqotlarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Demografik prognoz - prognoz etilayotgan davrga qarab qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'ladi.

Qisqa muddatli demografik prognoz - 5 yilga mo'ljallangan bo'lib, turli xo'jalik va rejalashtirish tashkilotlarida ko'proq qo'llaniladi. Qisqa muddatli prognoz aniqlik darajasi nisbatan yuqori bo'ladi. Chunki 5 yil davomida aholi o'limi va tug'ilish jarayonida ham keskin o'zgarish ro'y bermaydi. Mehnat resurslari, farzand ko'rish yoshidagi aholi guruhi, nafaqa yoshidagi aholi guruhlari haqida ma'lumotlar aniq bo'ladi. Asosan tug'iladigan bolalar soni maxsus hisob-kitoblar uslublar orqali hisoblanadi.

O'rta muddatli demografik prognozlar - 30 yilgacha bo'lgan davr uchun hisoblanadi. Ushbu prognozda aholini tug'ilishi va o'lim jarayonlarida aholi migratsiyasi sodir bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar ilmiy asosda o'rganiladi va prognoz tuzishda hisobga olinadi.

Uzoq muddatli demografik prognozlar - 30-60 va undan uzoq yilga mo'ljallanadi. Bunday prognozlar aholi tug'ilishi va o'limining kelajakdagi o'zgarishlari haqidagi gipotezalarga asoslanadi. Uzoq muddatli demografik prognozda aholi migratsiyasini hisobga olish bir muncha murakkab bo'ladi. Chunki aholi migratsiyasi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bilan bir qatorda jamiyatda, tabiatda yuz bergan tasodifiy jarayonlar bilan ham bog'liqdir. Shu tufayli uzoq, muddatli demografik prognozlarning aniqlik darajasi nisbatan pastroq bo'lishi mumkin.

Demografik prognoz asosida sayyoramiz aholisining kelajakda kutilayotgan soni haqida ma'lumotlar ishlab chiqilgan.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha sayyoramiz aholisi XXI asr davomida ham muntazam ko'payib borar ekan. Lekin dunyo aholisining ko'payish sur'ati XX asrga nisbatan ancha past darajada sodir bo'lishi kutilmoqda. Ma'lumki, XX asrda dunyoda asosan aholining kengaygan takror barpo bo'lish turi faohyat ko'rsatgan. Ya'ni tug'ilish yuqori darajada bo'lib o'lim esa asta sekin kamayib borgan. Bu hoi 1960 - 1970 yillarda dunyo aholisi juda tez sur'at bilan o'sib borishida yuqorida qayd etilganidek "demografik portlash" ga olib kelgan. XXI asrda esa aholining takror barpo bo'lishi qisqargan turga o'tadi. O'limning kamayib borishi davomida tug'ilish ham keskin kamayib ketadi. Farzandlar tug'ilishi deyarli to'la nazorat etiladi.

Dunyo aholisining kelajakdagi soni haqida BMT, Halqaro tizimiy tahlil instituti NASA(ISA - institut prikladnogo sistemnogo analiza)

va dunyo banki kabi nufuzli tashkilotlar tomonidan ma'lumotlar ishlatilgan.

Yil	Aholi (mlrd, Kishi)	Dunyo aholisi sonining prognozi*
2025	8.1-9.9 9.1-16.1	8.3
2100	9.0-19.2	11.7

*Alisov N. V., Xorev B. S. Ekologicheskaya
sotsialnaya geografiya i mi
2000, s. 130

Dunyo aholisining prognozi juda keng, atroficha retrospektiv tahlil asosida yaratilgan. 1950 yildan boshlab dunyo va uning hududlarining demografik holati ilmiy o'rganilgan. Tug'ili va o'lim jarayonlari ahohning demografik mayli hududning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida kutilayotgan o'zgarishlar ham ahoh sonini prognoz etishda asosiy omillar sifatida o'rganilgan va prognozda hisobga olingan Dunvo aholisining prognozida hududiy xususiyatlar mavjud. Bu xususiyatlar hududning demografik tarixiga mavjud demografik vaziyatga va iitimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga bog'liqdir.

Sayyoramiz aholisining soni XXI asrning dastlabki yillariHa {2009 y) 6,8 milliarddan oshdi. Bu ko'rsatkich 2025 yilda 8 5 mSS 2010 yilda 11,7 milliardni tashkil etishi qayd etilm0qda.' Demak ver shari aholisi XXI asrda ham XX asrganisbatansustroqbo'lsadako' a ib borar ekan. Lekin aholining ko'payishi kelajakda dunyoning barcha hududlarida ham bir me'yorda keehmaydi. Demografik prognozlar guvohlik berishicha ba'zi hududlarda demografik rivojlanishda progressiv xususiyatlar (aholi sonini muntazam ko'payib borishi) kuzatilsa, ba'zi hududlarda esa regressiv (aholi sonining kamavib borishi) holatlari sodir bo'lishi kutilmoqda. Afrika aholis XXI" sr boshidan XXI asr ning o'rtalariga qadar ikki barobar ko'payishi prognoz etilgan. Afrika hududi aholisi 2009 yili 999 mln. kishini tashkil etgan bo'lsa. 2050 yilda esa bu ko'rsatkich 1.994 mln.ga yetar ekan Ushbu davrda Amerika ahohsi 920 mln. kishidan 1205 mln. kish' O vo aholisi 4117 mhi.dan, 5461 mln. kishiga, Astraliya va Okeaniya aholisT^ mln. dan 58 mln kishiga yetishi prognoz etilgan. Faqat Yevropa hududida ushbu davrda aholi sonining 738 mln. dan 702 mln. ga kamavishi haaida ma'lumotlar keltirilgan¹.

¹ Population Reference Bureau. 2008. World Population Data Sheet

Demografik prognoz ma'lumotlari bo'yicha 2025 yilda dunyo aholisi ko'payishining faqat 5 foizga yaqini Shimoliy yarim sharda joylashgan rivojlangan davlatlar hissasiga to'g'ri keladi. Mazkur davlatlarda aholi o'sishi tug'ilish hisobiga emas, balki aholi o'limining kamayishi hamda aholi umr ko'rish muddatining uzayishi (o'rtacha 73 yoshdan 79 yoshgacha) hisobiga sodir bo'ladi. Tug'ilish juda kamayib borib, har bir ayolning farzand ko'rish davri (15-49 yosh) da ko'rgan bolalari o'rtacha 1,9 ni tashkil etadi. G'arbiy Yevropada esa bu ko'rsatkich 1,5 Sharqiy Yevropada ham tug'ilish o'z tarixidagi eng past darajaga tushadi. Germaniya, Daniya, Shvesiya, Avstriya davlatlarida kutilayotgan depopulyatsiya (aholining kamayib ketishi) immigratsiya hisobiga bartaraf etilishi kutilmoqda.

2010-2025 yillarda dunyo aholisining o'sib borishining 90-95 foizi Osiyo Afrika va Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan davlatlar xissasiga to'g'ri keladi. Lekin XXI asrning dastlabki choragida rivojlanayotgan davlatlar aholisi ko'payishidajuda katta hududiy tafovutlar bo'lishi qayd etilmoqda. Agar Lotin Amerikasi bo'yicha kelajakda aholi sonining o'rtacha yilhk o'sib borishi 2,1 foizni tashkil etsa, Urugvayda bu ko'rsatkich 1 foizni, Markaziy Amerikada - 2.3. Paragvayda 3 foizni tashkil etadi. Lotin Amerikasi aholisi 2001 - 2025 yillarda 525 million kishidan 760 million kishiga yetadi.

Ana shunday jarayonni Osiyo hududida ham kuzatish mumkin. Sharqiy Osiyo davlatlarida kelajakda aholi har yili o'rtacha 1.3 foizdan ko'payib borsa, Janubiy - Sharqiy Osiyoda aholi yillik o'sishi o'rtacha 1.9 foizni Janubiy Osiyoda - 2.3. G'arbiy Osiyoda esa 2.7 foizni tashkil etadi.

Afrikada kelajakda aholining tez sur'at bilan o'sib borishi yuqorida qayd etildi. 1990 yillarda ham Afrikada aholi sonining o'sishi dunyo bo'yicha eng yuqori bo'lib, yillik o'sishi o'rtacha 3 foizni tashkil etgan edi. Yaqin kelajakda Afrika aholisining ko'payib borishi tug'ilishni nisbatan yuqori darajada saqlanib turishi, o'limning kamayishi va aholi umr ko'rish muddatining uzayishi xisobi oldingi suratini deyarli saqalab turadi. 2009-2025 yillarda Afrika aholisi 999 milliondan 1385 millionga yetishi kutilmoqda.

Yevropa va Shimoliy Amerikada aholining prognozi o'zgacharoq ahvolidan darak beradi. Bu hududlar aholisining salmog'i kelajakda dunyo miqyosida pasayib boradi. 1990 yil dunyo aholisining 32.1 foizini Yevropa va Shimoliy Amerika aholisi tashkil etgan bo'lsa, 2025 yilga kelib bu ko'rsatkich 13.9 foizni tashkil etishi prognoz qilingan.

Hindiston aholisining soni kelajakda ko'payib borib Xitoy aholisi bilan tenglashadi. Hindistonda o'tkazilgan sosiologik tadqiqotlar, hamda

aholi ro'yxati ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi davrda xar bir hind oilasiga o'rtacha 3 tadan farzand to'g'ri kelmoqda. Ana shunday holat kelajakda ham davom yetsa 2050 yili Hindiston aholisi 1.7 milliardga yetadi va dunyodagi aholisi eng zich joylashgan davlatga aylanadi.

Xitoyda ohb borilayotgan demografik siyosat aholi kupayib borishini boshqarish mumkinligidan guvohlik bermoqda-. Hozirgi Xitoyda "bitta oila -bitta bola" siyosati joriy etilgan. Ana shu siyosat amaliy faohyat ko'rsatib borsa Xitoyda, XXI asrda aholi soni 1.4 milliard atrofida saqlanib turadi.

Demak mutaxassislar ma'lumotlari qaraganda yer shari aholisi XXI asrning birinchi yarmida ham mxxntazam ko'payib borib, uning miqdori 10 milliardga yaqinlashar ekan. Ahoh sonidagi o'zgarishlar dunyo hududlarida turhcha muammolar ohb keladi. Sanoat yuqori darajada rivojlangan mamlakatlarda tug'ihsh darajasi past, aholining o'rtacha umr ko'rish davri yuqori bo'ladi. Ushbu mamlakatlarda mehnat resurslariga bo'lgan talab, boshqa davlatlardan kelgan mehnat yoshidagi ahoh bilan to'ldiriladi.

2050 yilga kelib Ispaniya, Rossiya, Litva, Ukraina kabi davlatlarda ahoh sonining qisqarishi kutilmoqda.

BMT ma'lumotiga ko'ra 2050 yilda sayyoramiz ahohsining har beshinchi odami 60 yoshdan katta bo'ladi. 85 yoshdan oshganlaming soni esa 6 marta ko'payadi. Tug'ihsh nihoyatda past bo'lgan Yaponiya, Germaniya, Italiya kabi davlatlarda aholining 40 foizini qariyalar tashkil etishi proghoz etilmoqda.

Umuman Yevropa mamlakatlari bugungi kunda "demografik o'tish" nazariyasi bo'yicha uchinchi bosqichda turibdi. 2050 yil borib ushbu davlatlar "demografik o'tish" ning so'ngi - to'rtinchi bosqichiga o'tadilar. Ya'ni tug'ihsh va o'lim tenglashib, ahoh o'sishi deyarh to'xtaydi.

Ma'lumki dunyo aholisining asosiy qismi rivojlanayotgan mamlakatlar xissasiga to'g'ri keladi. Ilmiy proghozlarning ko'rsatishicha ushbu davlatlarda XXI asrning ikkinchi yarmida ahoh soni muntazam ko'payib boradi. Rivojlanayotgan davlatlar aholisi XXI asr boshida 4.8 mliardni tashkil etgan bo'lsa. bu ko'rsatkich 2050 yilda 8.1 mihardga yetadi yoki dunyo ahohsining 86 foizini tashkil etadi.

Sayyoramiz ahohsi XXI asrning dastlabki yillarda 7 milliardga tenglashdi. Ilmiy proghozlarga qaraganda dunyo ahohsi 2015 yilga qadar har yili 86 million kishidan ko'payib borar ekan. Bu ko'pmi yoki kammi? Agar ahoh o'sib borishi haqidagi ushbu ma'lumotni kurrai zamin nuqtai nazardan umuman qaralganda uncha tashvishh emas. Chunki yuqorida qayd etilganidek hozirgi davrda (2009) dunyo bo'yicha ahoh zichligi 1 kv. km.ga o'rtacha 50 kishini tashkil etmoqda. Lekin

kurrasida shunday hududlar borki 1 kv. km. da 500.1000.2000 va undan ortiq kishilar istiqomat etmoqdalar.

Aholining muntazam ko'payib borishi aholisi zich joylashgan hududlarda muammolarga sabab, bo'lishi tabiiy albatta. Demak aholining ko'payib borishi bilan bog'Uq mummolar dunyodagi aholi zich va iqtisodiy rivojlanmagan hududlar uchun keskin global muammolarni chiqarishi mumkin ekan. Ulardan dastlabkisi ko'payib borayotgani aholini oziq - ovqat bilan taminlash muammosidir. Mutaxassislarning xisob-kitoblari qaraganda esa yer yuzida va okeanlarda mavjud resurslar bilan 10 milliardlab aholini ta'mirlash mumkin ekan. Shunday bo'lsa-da, yer kurrasida tinmay o'sib borayotgan aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash ba'zi hududlarda muammo bo'lib kechnoqda.

Darhaqiqat, yer yuzida va okeanlarda aholini oziq-ovqat bilan ta'minlashga qodir resurslar behisobdir. Lekin bu resurslar inson istiqomat etib kelayotgan hududlar bo'yicha bir tekisda taqsimlanmagan. Natijada, aholining o'sishi yuqori va tabiiy resurslari kam, dunyodagi tabiiy resurslardan foydalanish mushkul bo'lgan hududlarda bir qator muammolar kelib chiqmoqda. Bugungi kunda inson va uning faoliyati bilan bog'liq eng hatarli muammo yerni, suvni va o'simlik dunyosining ifloslanishidir. Ba'zi davlatlarda aholiga toza ichimhk suvi mahalliy vinodan ham qimmat turadi. Aholi juda tez o'sib boryotgan, lekin oziq-ovqat muammolari mavjud Afrika kabi hududlarda insoniyat uchun xavfli bir qator muammolar: Spid va boshqa yuqumli kasalliklarning tarqahshi, aholi zich hududlarda tuproq hosildorligining kamayib borishi, tabiiy o'rmonlar maydonining qisqarib ketishi, energiya tanqisligi, havo, tuproq, suvning ifloslanishi natijasida azon tesWgimng hosil bo'lishi va ahoh'ning kasallanishi darajasi oshib, inson immunitetining kuchsizlanib borishi qayd etilagan muammolardandir.

Dunyo aholisining o'sib borishi va ularni oziq-ovqat bilan ta'minlash borasida mutaxassislar tomonidan turli fikrlar bildirilgan. Ularning ma'lum guruhi agar, dunyo aholisi XX asrdagidek, yuqori sur'at bilan ko'payib borsa ularni oziq-ovqat bilan ta'minlash mushkul ahvolda bo'ladi, degan fikr bildirmoqdalar. Yana bir guruh mutaxass olimlar esa, yer kurrasidagi mavjud tabiiy resurslar bilan millardlab aholini boqish mumkin degan xulosaga kelishgan. Birlashgan MiUatlar Tashkiioti qoshildagi Umum jahon Qishloq xo'jahgi va oziq-ovqat ta'minoti tashMloti tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalari ko'rsatishicha, agar dunyodagi barchv mamlakatlar qishloq xo'jaligi Wahsulotlarini yetishtirishda zamonaviy taraqqiyot etgan uslublardan to'g'ri foydalansa, hosildorlik yanada oshib, oziq-ovqat bilan nafaqat

hozirgi yer shari aholisini balki undan ikki marta ko'p aholini ta'minlanishi mumkin ekan. Amerikalik mutaxasis Ravel esa, agar qishloq xo'jaligiga yaroqli barcha yerlarga kerakli ishlov berilsa, zarur bo'lganda tartib bilan sug'orilsa yerdan juda yuqori hosil olinishi na bu hosil bilan 100 milliard odamni boqi mumkin, degan fikrni keltiradi. Agrobiolog olimlar ma'lumotlari bo'yicha, qishloq xo'jahgiga yaroqli yerlarni, iklim, kuyosh nurmi hisobga olgan holda, atrof rnuhitni zaxarlamaydigan o'g'itlarda foydalanib, ishlov berilsa, taxminan 80 milliard odamni oziq-ovqat bilan ta'minlash mumkin ekan, Lekin dunyodagi barcha aholi ham qishloq xo'jaligiga yaroqli, hosildor yerlarda yashamaydilar. Dunyo ahohsining 1 milliarddan ortiqrog'i qishloq imkoniyatlari past yerlarda istiqomat etishadi. Bunday yerlar Janubiy-G'arbiy Osiyo yerlarini 75% ini; Afrikaning 47 % yerini; Janubi-Sharqiy Osiyoning 35 %ini va Markaziy Osiyoning 35,5% yer maydonlarini egallaydi. Ana shunday nomuvofiqliklar dunyodagi malum davlatlarda oziq-ovqat bilan bog'liq iqtisodiy muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'knoqda. Umuman olganda dunyodagi mavjud tabiiy resurslar butun sayyora ahohsini oziq-ovqat bilan ta'minlashga qodir. Har bir davlat o'zida mavjud tabiiy imkoniyatlardan foydalanib, birinchi navbatda qishloq xo'jaligini rivojlantirishi, yerlardan unumli foydalanishi zarur. Dunyo miqiyosida oziq-ovqat yetishtirishni, butun aholi ehtiyojlarini hisobga olgan holda, ilmiy asosda tashkil etish, maxsus tashkilotlar orqah boshqarib borihshi lozim.

Aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash muammolarini ijobiy hal etilishi birinchi navbatda moddiy ishlab chiqarishni riqojlantirishni taqozo etadi. Bu esa o'z navbatida energiya resursi bilan chambarchas bog'liqdir. Energetika ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishini va kurrai zaminda insoniyatning o'zini mavjudligini ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi. Maxsus hisob kitobiarga qaraganda odamzod 1 yilda 9 milliard tonna yoqilg'i ishlatar ekan (neft ekivalenti bilan hisoblanganda)'.

Jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi sanoat, qishloq xo'jaligi va transport kabi sohalarning faoliyati ham bevosita energiyaga bog'hqdir. Umuman, insoniyat taqdirda energiya hamisha eng asosiy o'rinni egallab kelgan. Insonning o'tmishi, buguni va kelajagi energiya manbalari bilan chambarchas bog'hqdir.

Yer kurrasida energiya beruvchi tabiiy manbalar mavjud bo'lib, ularga neft, tabiiy gaz, suv,ko'mir va quyosh energiyalarini kiritish mumkin. Shuningdek inson faoliyati bilan bog'liq qator vodorod va boshqa energiya turlari ham mavjuddir. Lekin ssayyoramiz ahohsining

'H.B.AJIHCОВ, B.C.XopeB BKOHOМHieчKaa. coiiHajibHaa reorpa<J>Hfl Mupa (M., 2002. c-92).

yoqilg'i energiyasiga bo'lgan ehtiyojini qondirishda 40% neftdan, 31 % ko'mirdan va 23% tabiiy gaz zahiralaridan foydalanar ekan. Ma'lumki mazkur zahiralarining aksariyati tog' va tog' oldi hududlarida joylashgandir. Ayniqsa energetika sohasining rivojlaniishida asosiy manbaalarida bo'lgan toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir zahirallari bo'yicha tog'lar asosiy maskan hisoblanadilar. Bunday tog'larjumlasiga Shimoliy Amerikadagi Kordilera, Yevropadagi Skandinaviya, Pireney, Korpat, Alp, Ural, Osiyo qit'asidagi Tibet, Tyanshan, Pamir kabi tog'lar va tog' oldi mintaqalarini kiritish mumkin. Bu ulug'vor tog'lar juda qadim zamonlardan bed tabiiy resurslari bilan insoniyat mushkulini oson qilib kelmoqda. 18 asrning ikkiniai yarmidan bosibJab energiya manbasi bo'lgan ko'mir sanoati mustaqil tarmoq sifatida rivojlana boshladi. 19 asrning boshida dunyo bo'yicha 12 million tonna ko'mir qazib olingan bo'lsa, 19 asrning 60 yillarida bu ko'rsatkich 1970 million tonnaga yetdi. Hozirgi davrdan (1995-2009 yillar) tog' va tog' oldi mintaqalaridagi mavjud zahiralarda qo'ng'ir ko'mir qazib olish bo'yicha Germaniya, Rossiya, Aqsh, Xitoy, Polsha, Chexiya, Gresiya, Tursiya, Avstraliya va Yugoslaviya davlatlari dunyo bo'yicha yetakchilik qilmoqdalar. Toshko'mirni qazib olish va eksport qilish bo'yicha dunyoda Osiyo, Shimoliy Amerika, G'arbiy Yevropa, Avstraliya va Okeaniya davlatlari yetakchidir.

O'zbekiston tog'larida va tog' oldi mintaqalarida ham ko'mir zahirallari mavjud bo'lib, aholini, ishlab chiqarishni energiyaga bo'lgan ehtiyojini malum qismini ta'minlab kelgan. 1940 yilda Ohangaron vodiysida O'zbekistonda yirik ko'mir koni tashkil topdi va ko'mir sanoatiga asos solindi. Ikkinchi jahon urushi davrida nemis-fashist qo'shinlari vaqtincha Donbass va Moskva atrofidagi ko'mir konlarini bosib olgan paytda Angren ko'mir koni sobiq SSSR hududidagi mudofaa uchun xizmat qiluvchi zayodlarni yoqilg'i bilan ta'minlashga katta hissa qo'shdi. Angren ko'mir konining geologik zapasi 2 milliard 32 million tonna bo'lib, O'rta Osiyodagi ko'mir konlar zapasining 60 foiziga yaqinini tashkil etadi. O'zbekiston aholsining issiqlik energiyasiga bo'lgan ehtiyojini qondirishda 1958 yilda Surxondaryo viloyatida ishga tushgan Sharg'un konining ham ahamiyati kattadir.

Insoniyat ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyoti tarixi guvohhk berishicha, hamma davrlarda ham energiyaga bo'lgan ehtiyojni ta'minlashda muammolar bo'lgan. Mazkur muammolarni yechishda esa qadimiy tog'lar va tog' oldi mintaqalari resurslaridan foydalanilgan. Lekin insoniyatning kelajagi ham malum ma'noda tog'lar bilan bog'liqdir. Yaqin kelajakda yer kurrasida energiya resurslari tugab qoladimi? Odamzod energetika tanqisligiga yuz tutuadimi? degan savol

ko'pchilikni tashvishga solmoqda. Bu o'rinli savoldir. Darhaqiqat neft, gaz, ko'mir zahiralarini yer sharida cheksiz emas. Chunki koinotda yer sayyorasining o'zini malum olchami, o'ni bor. Shunday bo'lgach yerdagi zahiralar ham malum o'ichamga egadir. Ilmiy tahlillarga ko'ra bugungi kunda yer sharida 140 milliard tonnaga yaqin neft zahiralarini Yaqin va O'rta Sharq, Markaziy va Janubiy Osiyo hududlarida joylashgandir. Shuningdek dunyoda gaz zahiralarini ham juda ko'p bolib ularning hajmi 145 trilliion m kubga teng. Bu zahiralar Rossiyada, Yaqin va O'rta Sharq, G'arbiy Yevropa, Janubiy-Sharqiy Osiyo va Afrika hududlarida aniqlangandir.

Kelajakda insoniyat hayotidagi energiya muammosini hal etishda dunyoning tog' va tog' o'li mintaqalarida aniqlangan toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir zahiralarining xissasi ham kattaur. Ushbu zaMralarning umumiy hajmi 1543 milliard tonnaga teng bo'lib, ular G'arbiy Yevropa (28,9) Shimohy Amerika (24%), Osiyo (21%), Afrika, Janubiy Amerika va Avstraliyada (27%) joylashgandir.

Yer sharida atom energetikasi uchun zarur bo'lgan uran, toriy, zahiralarining ahamiyati katta.

Shuningdek fiziklar tomonidan termoyader energiyasini olish uchun ham qator nazariy va amaliy ahamiyatga molik ishlar olib borilmoqda. Energiyani rivojlantirishdagi yana bir yo'nalish-to'g'ri quyosh nurlaridan foydalanishdir. Dunyoda quyosh energiyasidan unumli foydalanish borasida ham katta ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Sayyoramizda maxsus moslamalar yaratilgan.

Sayyoramizda yer osti issiq suvlari ham mavjud bo'lib, ulardan energiya manbai sifatida foydalaniladi. Ana shunday issiq suvlardan foydalanish Mandiya, Italiya va Kamchatkada yo'lga qo'yilgan.

Hozirgi davrda olimlar tomonidan vodoroddan energiya manbai sifatida foydalanish borasida tadqiqotlar olib borilmoqda.

Mutaxassislar fikricha yaqin 2000 yil ichida insoniyatga energiya tanqisligi xavotirga solmas ekan. Aksineha odamzod taraqqiyotida energiya ortiqchaligi muammosi tug'ilishi ehtimoli kutilmoqda.

IV.BOB. AHOLI TARKIBI 4.1

Aliolining jinsiy, yosh va oilaviy tarkibi

Aholining jinsiy va yosh tarkibi ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan fliihim ahamiyatga egadir. Chunki, mehnat resurslarini maktabgacha maktab yoshidagi kontingentlarni, nafaqa yoshidagi aholini hisoblash, ularga kerakh moddiy va ma'naviy imkoniyatlarni yaratish aholining jinsiy, yosh tarkibiga asoslanadi.

Aholining jinsiy tarkibi. Aholining jinsiy tarkibi, asosan uch omil ta'sirida shakllanadi: yangi tug'ilganlardagi jinsiy nisbat, o'hdagi jinsiy farq, hamda aholi migratsiyasidagi jinsiy farq. Statistik ma'lumotlar va ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha dunyo bo'yicha qiz bolalarga nisbatan o'g'il bolalar ko'proq tug'ilar ekan. Ma'lumotlar ko'rsatishicha dunyoda har 100ta qiz bolaga tug'ilgan o'g'il bolalar soni 104-107ni tashkil etadi. O'g'il bolalar salmog'ining qiz bolalarga nisbatan yuqorilgi ko'p hollarda 5-20 yoshlarga qadar saqlanib boradi. Asosan 20-24 yoshlarda jinslar nisbatan tenglashadi. Undan keyin esa, asta-sekin jami ahoh tarkibidagi erkaklarga qaraganda ayollar salmog'i ortib boradi. Bu hoi qator omillar bilan bog'hqdir. Ularga bolahk davrida o'g'il bolalar qiz bolalarga nisbatan ko'proq xastalanishi, baxtsiz xodisalar va erkaklaming o'ziga xos turmush tarzi kabilarni kiritish mumkin. Shuningdek, erkaklaming ko'p qismi yoshlik va o'rta yoshlik davrida og'ir mehnat bilan mashg'ul bo'hb, inson salomatligi uchun zararli boTgan alkogolizm, chekish xoi odatlar bilan shug'ullanadilar. Yuqorida keltrilgan turmush tarziga xoi omillar, hamda xalqlar orasida, davlatlar orasida ro'y berib turadigan urushlar erkaklaming hayotdan barvaqt ko'z yumishiga olib keladi¹. Shunday bo'lsada ahoh jmsiy tarkibining shakllanishi dunyo hududlarining har birida o'ziga xos xususiyatga egadir. Ushbu xususiyatlar, yuqorida qayd etilganidek, ana shu hududning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan ifodalanadi

Hozirgi davrda (XXI asr boshlari) sayyoramiz aholisining jinsiy mutanosibligi yosh gurahlari bo'yicha keskin farq qiladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, dunyodagi barcha davlatlarda ham 0-14 yosh guruhlarida o'g'il bolalar qiz bolalarga nisbatan ko'proq ekan. Bu hoi yuqorida fa'kidlaganimizdek, o'g'il bolalarning ko'proq tug'ilishi bilan bog'hqdir. 15-64 yosh guruhlarida esa, ayollar va erkaklar salmog'i dunyo bo'yicha bir muncha tenglashadi va har ming ayolga 1020 erkak to'g'ri keladi.

¹ T.P.AcaHOB AXOH reorpa<j>H»CH. - T., 1978. - 75 6.; EypjieBa M.P. *35eKacroum* ouna aeMorpa4>HHCH. - T., 1987. - 57 6.

Lekin bu nisbiylik hamma qit'alarda ham bir xil etnas. Yevropada - 1000, Osiyoda - 1049, Afrikada - 979, Amerikada - 990, Okeaniyada - 1039ta to'g'ri kelgan. O'zbekiston uchun mazkur ko'rsatkich 996tani tashkil etadi. 65 va undan yuqori yosh guruhlaridagi ayollarga yer yuzida 742, Yevropada 649, Osiyoda 879, Afrikada 889, Amerikada 741, okeaniyada 818, MDH tarkibiga kirgan davlatlarda 444ta erkak to'g'ri keladi. O'zbekistonda bu ko'rsatkich 580tani tashkil etadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, ikkinchi jahon uxushida Yevropagi qator davlatlar, ayniqsa sobiq SSSRdajuda ko'p erkaklar halok bo'lgan. Shuning uchun ham XX asrning oxiriga qadar aholi tarkibida ayollar nisbatan eng yuqori bo'lgan davlat sobiq SSSR hisoblanar edi. Chunonchi 1989 yilda bu davlatda har 1000 ayolga 891ta erkak to'g'ri kelgan.

Ilmiy manbalarda qayd etilishieha dunyo ahohsining umumiy tarkibida erkaklar ayollarga nisbatan bir muncha ko'proq bo'lib, ya'ni har 1000 ayolga nasbatan erkaklar soni 1009 ni tashkil etar ekan. Ayollarga nisbatan erkaklarning ko'pligi asosan Osiyo davlatlarida (1000 ayolga 1042 ta erkak) kuzatilsa. Yevropa davlatlarida esa aksincha - ayollar salmog'i yuqoriligi kuzatiladi. Ayollarning erkaklarga nisbatan ko'pligi ayniqsa Rossiya davlatida yuqoridir (1000 ayolga 890 erkak)¹.

O'zbekistonda ham aholining jinsiy tarkibi hududning ijtimoiy-iqtisodiy holati va demografik jarayonlari ta'sirida shakllanib, kelgan. Respublika hududida XIX asrning ikkinchi yarmi hamda XX asrning boshlarida ayollar salmog'i ancha past bo'lib, har 1000 erkakka 856-859 ni tashkil etgan. XX asrning 60 yillaridan boshlab ayollar salmog'i oshib borgan. Hozirgi davrda O'zbekistonda aholining jinsiy tarkibi deyarli tenlashib, qulay demografik rivojlanishga asos bo'lmoqda 2008 yil O'zbekistonda 1000 ayolga nisbatan erkaklar soni 999,8 ni tashkil etgan.

Aholining jinsiy tarkibida migratsiyaning o'rni ahamiyatlidir. Aholi migratsiyasida erkaklar ishtiroki yuqori bo'lganligi sababli migratsion oqim yuqori bo'lgan ba'zi yirik shaharlarda, o'zlashtirilayotgan hududlarda aholi tarkibida erkaklar salmog'i yuqori bo'iadi. Masalan Toshkent shahrida jami aholining 51 foizini erkaklar tashkil etadi.

O'lish jarayoni ham ahoh jinsiy tarkibiga ma'lum darajada ta'sir etadi. Ayniqsa keksa ahoh guruhida (65 va undan yuqori yoshlarda) ayollarga nisbatan erkaklar o'limining yuqori bo'hshi, ushbu yoshlarda erkaklar salmog'ining pasayib ketishiga sabab bo'lgan. Masalan O'zbekistonda 2008 yil 70 yosh va undan yuqori har 1000 ayolga nisbatan 704 erkak to'g'ri kelgan.

¹B. A. KamraoB. reorpa(j>iw Hacoieinra. M., 1999, c. 34.

Aholining yosh tarkibi juda qadimdan shakllanib kelgan demografik holatning natijasi bo'lib, u ayni paytda demografik istiqbolning zamini hamdir. Dmiy va statistik manbalarda aholini iqtisodiy-demografik nuqtai nazardan uch guruhga ajratadilar: bolalar - 0-14 yosh; mehnat yoshidagi aholi - 15-64 yosh; qariyalar - 65 va undan yuqori yoshdagilar.

Aholining yosh tarkibi esa, asosan, uning tabiiy ko'payishiga bog'liq. Tug'ilish yuqori bo'lgan hollarda aholi tarkibida bolalar salmog'i yuqori bo'ladi yoki, aksincha, tug'ilish past, aholining o'rtacha umr ko'rish muddati nisbatan uzoq bo'lgan hollarda aholi tarkibida qariyalar salmog'ining yuqori bo'lishi kuzatiladi.

XX asr boshlarida shved demografi G.Sundberg aholi yosh tarkibini uch xilga ajratgan: progressiv, stasionar, regressiv.

Progressiv yosh tarkibida aholi umumiy miqdorida bolalar (0-14 yoshdagi) salmog'i qariyalarga (65 yosh va undan yuqori) nisbatan yuqori bo'ladi. Bunday holat tug'ilish darajasi yuqori bo'lganda kuzatiladi va aholi muntazam ko'payib borishini ta'minlaydi.

Stasionar yosh tarkibida aholi umumiy miqdorida qariyalar salmog'i bilan bolalar salmog'i tengdir; aholi soni bir xil miqdorda turadi va aholining ko'payib yoki kamayib ketishi kuzatilmaydi.

Regressiv yosh tarkibida aholi umumiy sonida qariyalar salmog'i bolalarga qaraganda yuqori bo'ladi. Bunday holda esa aholi soni asta-sekin kamayib borib "depolyasiya" holati yuz beradi. Aholi qariyalar boradi.

BMT tasnifiga ko'ra jami aholi tarkibida 65 va undan katta yoshdagilar salmog'i 7 foizdan yuqori bo'lsa aholi demografik nuqtai nazardan qariyalar hisoblanadi. Xozirgi davrda 2009 yil dunyo aholisi tarkibida 65 va undan yuqori yoshdagilar salmog'i 8% ni, Afrikada - 3%, Amerikada - 9%, Osiyoda - 7%, Yevropada -16%, Avstraliya va Okeaniyada esa 10% tashkil etmoqda. Dunyo bo'yicha aholisi eng qariyalar davlatlarga Yaponiya (23%); Germaniya, Italiya (20%) va Monako (24%) davlatlarini kiritish mumkin. O'zbekistonda bu ko'rsatkich 5% tashkil etmoqda,

Demografik yosh davlatlarga esa aholi tarkibida 0-14 yoshdagi bolalar salmog'i yuqori bo'lgan davlatlar kiradi. 2009 yil ma'lumotlari ko'rsatishicha dunyo bo'yicha aholi tarkibida bolalar salmog'i 27%, (Afrikada - 41%, Amerikada - 26%, Osiyoda - 31%, Yevropada -15%, Avstraliya va Okeaniyada - 24%) tashkil etgan. O'zbekiston dunyodagi yosh davlatlar tarkibiga kiradi va respublika aholisining 33% bolalar tashkil etmoqda.

Aholining yosh tarkibida mehnat yoshidagi¹ (15-64) aholi guruhi salmog'i alohida ahamiyatga egadir. Chunki ushbu guruh asosiy ishlab chiqarish kuchini tashkil etadi va iqtisodiy rivojlanishning omili bo'lib xizmat qiladi. Mehnat yoshidagi aholi guruhining shakllanishi asosan aholining takror barpo bo'lishi xususiyatlariga bog'liqdir. Alohida hollarda esa hududlarda immigratsiya va einigratsiya jarayonlari ham mehnat yoshidagi aholi salmog'iga ta'sir etadi.

Dunyodagi qator davlatlarda jami aholi tarkibida mehnat yoshidagi aholi salmog'i 50 - 65 foizni tashkil etadi. Xozirgi davrda (2009 yil) dunyo aholisining 65 foizi 15-64 yoshli aholi hissasiga to'g'ri kelmoqda. O'zbekiston aholisining 62,0% 15-64 yoshdagi kontingentlardir.

Aholining oilaviy tarkibi. Oila-insonlarning tabiiy biologik, nikoh, qon-qarindoshlik, iqtisodiy, xuquqiy, ma'naviy munosabatlariga asoslangan, turmush birligi va o'zaro javobgarlik orqali bog'langan ijtimoiy guruhidir. Oilaning bugungi shaklda oila a'zolari bir-birlari bilan umumiy turmush, ma'naviy xuquqiy, psixologik munosabatlar va o'zaro javobgarlik his-tuyg'ulari bilan bog'lanib turadilar. Oilada har bir oila a'zosining o'z ijtimoiy o'mi bordin. Oila asosini er-xotin tashkil etadi. Lekin oilada er-xotin uning farzandlari, ota-onasi, aka-uka, opa-singil va boshqa qarindosh-urug'lar ham yashashlari mumkin.

Demak oila turli mezonlar asosida tashkil topar ekan, ushbu mezonlarni o'z mazmuniga ko'ra, sharh ravishda demografik, ijtimoiy va iqtisodiy mezonlarga ajratish mumkin.

Oilaning demografik mezonlarga ko'ra turlari:

1. Ma'lumki oila tashkil bo'lishiga awalo erkak bilan ayol o'rtasidagi nikoh birligi asos bo'ladi. Ana shu nikoh birligiga asosan oila ikki turga bolinadi.

Pohgam-ko'p nikohli oilalar, bunday oilalar bir erkak, bir nechta ayol bilan nikohda turishi, oila ko'rishi mumkin.

Monogam-bir nikohli oilalar, ya'ni bh erkak bir ayol bilan nikohda turadi, oila quradi.

qayta tuzilgan -ikkinchi nikohli oilalar.

2. Oila unda istiqomat etuvchi oila a'zolarining tarkibiga qarab ham turlarga bo'linadi:

Oddiy (nuklear) oila, unda er-xotin nikohga kirmagan, ya'ni turmush qurmagan farzandlari bilan yashaydi. Bunday oilalar turlari eng ko'p tarqalgandir.

¹.Mehnat yoshi har fair davlatning ishlab chiqarish xususiyatiari va ijtimoiy-iqtisodiy holatiga bog'liq holda farq qiUshi mumkin, qator Yevropa davlatlarida yoshi 18 yoshdan boshlanadi. O'zbekistonda mehnat yoshi ayollar uchun 16-54, erkaklar uchun esa 16-5" etib belgilangan.

Murakkab (ko'p bo'g'inli) oilalar, bimday oilalarda ikki yoki undan ortiq, avlod vakillari istiqomat etishadi. Masalan, ota-ona oila qurgan farzandi va nabiralari bilan yoki bobo, buvi, ota-ona va farzand o'z bolalari bilan istiqomat etishadi.

3. Oila yadrosini tashkil etgan er-xotin hayotligiga, shu oilada birga yashash va yashamasligiga qarab ham oilalar turlicha bo'ladi.

Tugal (to'liq) oilalar, er-xotin xayot bo'lgan va birga yashagan oilalar.

Tugalmas (noto'liq) oila. Bunday oilalarda oila asosini tashkil etgan er xotinning biri hayot emas yoki shu oilada yashamaydi.

4. Oilada istiqomat etuvchi oila a'zolarining miqdoriga ko'ra:

Kichik oilalar (2-4 kishilik)

O'rta oilalar (5-6 kishilik)

Katta oilalar (7-8 va undan ko'p kishilik) mavjuddir.

5. Bolalar soniga ko'ra: farzandsiz, bir bolali, kam, o'rtacha va ko'p bolali oilalar (davlatlarda, turli davrlarda ushbu mezonlar turlichadir.) ga ajratish mumkin

Oila jamiyatda tutgan ijtimoiy o'rniga, ya'ni er-xotinning ijtimoiy sinfiga, guruhiga qarab ham turlarga bo'linadi. Oilaning bo'nday ijtimoiy turlari, turli ishlab chiqarish usuh hukmron jamiyatda turUcha bo'lgan. Masalan, sobiq sovet hokimiyatida socialistik ishlab chiqarish usuli hukmron edi. Ushbu davrda jamiyatda asosan 3ta ijtimoiy sinf qayd etilar edi. Ular, ishchi xizmatchi va kolxozchi sinflar bo'lgan. Bunday sharoitda ba'zi oilalarda er-xotin bir xil ijtimoiy, sinfga, guruhga mansub bo'lsa (eri ham, hotini ham ishchi, ziyoli yoki kolxozchi), ba'zi oilalarda esa er-xotin turli ijtimoiy guruhga mansub (eri ishchi, xotini ziyoli, eri kolxozchi, xotini ishchi va x.k.) bo'lgan. Shu bois, oilalar ijtimoiy holatiga ko'ra 2 guruhga bo'lish mumkin:

1. Er-hotin bir xil ijtimoiy guruhga mansub oilalar (ishchi oilalar, xizmatchi oilalar, dehqon, tadbirkor, savdogar, olimlar, san'atkor, hunarmand va h.k. oilalar).

2. Er-hotin turli ijtimoiy guruhga mansub oilalar.

3. Er-hotinni ma'lumotlariga ko'ra turlari:

o'rta ma'lumotli, o'rta maxsus, yordamchi maktab ma'lumoti va ohy ma'lumotga ega bo'lgan oilalar, ma'lumotsiz (savodsiz) oilalar.

4. Oilaning "yoshiga" ko'ra yosh oila (1 yilgacha, 3-5 yillik, 6-10 yilUik turmush tajribasiga ega bo'lgan oilalar), o'rta yoshdagi oila, yetuk oila.

5. Oilaning hududiy jihatlariga ko'ra;

shahar,qishloq va aralash tipdagi oilalar.

6. Oiladagi er-xotin va boshqa oila a'zolarining tutgan o'rniga qarab; Avtoritar oila (oiladagi hamma muammoni bir kishi er yoki xotin, qaynata yoki qaynona hal etadi).

Demokratik oila (oiladagi har qanday muammolarni ko'pchilik bilan kelishilgan holda hal tiladi)

Hamda aralash tipdagi oilalar.

7. Er hotinning millatiga ko'ra;

Bir millatli (er xotin bir xil millatga mansub) va baynalminal (er-hotin turli millatga mansub) oilalar.

Olaning yuridik xususiyatiga ko'ra turlari; Rasmiy oila (nikohdagi oila) va norasmiy oila (nikohga kirmagan, nikohdan tashqari)

Oila paydo bo'lgandan to hozirgi davrga qadar u bajarib kelgan vazifalar chuqur ilmiy tahlil etilsa, ularni asosan uch yo'nalishda ifodalash mumkin. Bu yo'nalishlar farzandlarning tug'ilishi, ularni tarbiyalash va moddiy ehtiyojini qondirishdir. Shuning uchun ham oila vazifalarini uch guruhga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Oilaning demografik vazifasi.

Oilaning ijtimoiy vazifasi.

Oilaning iqtisodiy vazifasi.

Oilaning demografik vazifasiga-uning demografik faoliyati, ya'ni oilada farzandlarning tug'ilishi, inson naslini, jamiyatni davom ettiruvchi-avlod yaratish kiradi.

Oilaning ijtimoiy vazifasiga-oilada faorzandlarni tarbiyalash, inson sifatida kamolga yetkazish, ularning tabiatga, jamiyatga va o'zaro munosabatlarini shakllantirish, dam olish va salomatligini tiklash kabilar kiradi.

Oilaning iqtisodiy vazifasiga oila a'zolarini oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa yashash uchun zarur bo'lgan moddiy vositalar bilan ta'minlash kiradi. Oilaning mohiyati vazifalari dunyodagi barcha xalqlar uchun bir xildir. Lekin uning bajarilish darajasi ana shu xalqlar yashagan, yashab kelayotgan davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga, turmush tarziga, ularning urf odatlari, dini, qadriyatlariga bog'liqdir

Ilmiy manbalarda aholining oilaviy holati, degan tushuncha mayjud bo'lib, bu tushuncha malum hudud, davlat aholisiga tegishlidir. Aholining oilaviy holati. Ma'lumki, jamiatda insonlar oila muhitida oila a'zosi bo'lib, turli guruhlarda guruh a'zosi bo'lib yoki o'zlari alohida, yolg'iz holda yashaydilar. Aholining bunday guruhlarga bo'linib yashashi uning oilaviy holatini bildiradi.

Aholining oilaviy holati haqidagi ma'lumotlar aholi ro'yhati o'tkazish yo'li bilan to'planadi. Sobiq sovet statistikasida aholi oilaviy holati bo'yicha uch guruhga ajratilgan va aholi ro'yhati dasturiga kiritilgan:

oila bilan birga oila a'zosi bo'lib yashovchilar; oiladan alohida, lekin oila bilan muntazam aloqani saqlab qolgan holda yashovchilar; yolg'iz yashovchilar.

Aholinig oilaviy tarkibini, demografiyaga oid ilmiy manbalarda oilada yashovchi aholining oila turlari (tugal, tugalmas, nuklear (oddiy) va murakkab, katta, kichik, o'rta va h.k.) bo'yicha taqsimlanishini e'tirob etadi. Masalan 1989 yilda O'zbekistonda o'tkazilgan aholi ro'yhati ma'lumotlari ko'rsatishicha oila muhitida yashovchi aholining 4,3% 2 kishilik oilada, 18,9% 3-4 kishilik kichik oilada; 27,9 foizi 5-6 kishilik o'rta oilada; qolgan 48,9 foizi 7-10 undan ko'p kishilik katta oilalarda istiqomat etishgan.

Shunday qilib aholining oilaviy holati malum hudud yoki davlat aholisining oilada, oila azosi bo'lib, oiladan alohida (oilasi bilan munosabatlarini uzmagani holda) va yolg'iz yashovchilarga bo'linishini, aholining oilaviy tarkibi esa aholining oila turlari bo'yicha taqsimlanishini ifodalaydi.

Aholining oilaviy tarkibi aholining jinsiy va yosh tarkibiga bog'liq bo'lib, tug'ilishi, o'lim, nikoh, ajrim kabi demografik jarayonlar ta'sirida shakllanadi. Shuningdek aholining oilaviy tarkibiga katta farzandlarni oila qurib, o'zlari ajrab chiqish jarayoni hamda migratsiya xususiyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Ayrim nikoh va ajrim jarayonlari aholining oilaviy tarkibiga bevosita ta'sir etadi. Nikohning mustahkam bo'lishi to'liq oilalar va ularda yashovchi aholi salmog'iga ijobiy ta'sir etsa, ajrim aksincha tugalmas oilalar sonini ko'payishiga olib keladi. Bu holat o'z navbatida qator ijtimoiy-iqtisodiy va demografik muammolarga sabab bo'ladi.

Xozirgi davrda dunyo, davlatlari aholisining oilaviy tarkibi, nikoh va ajrim jarayonlari bo'yicha bir-birlaridan farq qiladilar. Ushbu farqlar alohida haiqlarning urf-odatlarini, qadriyatlarini, diniy e'tiqodlarini, davlatni oila mustahkamligini qo'llab quvvatlash maqsadida olib borayotgan siyosiy, iqtisodiy chora tadbirlari bilan bog'liqdir.

Jahon statistikasida "Oila" tushunchasi bilan birga "uy xo'jaligi" tushunchasidan ham foydalaniladi. Unda aholining oilaviy holati haqidagi ma'lumotlar uy xo'jaliklari bo'yicha to'planadi. "Uy xo'jaligi" birga xo'jalik yurituvchi, birga yashovchi kishilarni biriktiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy yacheykadir². Uy xo'jahgi tushunchasi oiladan farq qilib, unda faqat qarindoshlik munosabatlari asosida birikkan kishilarga emas balki, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar asosida birga yashovchi begona kishilar ham, alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi yolg'iz kishilar ham kiritiladi.

¹. Bu guruhga uzoq muddatga o'qishga, ishga va boshqa sabablar bilan oiladan vaqtincha ketgan kishilar kiradi.

². SeMorpad)HHecKHH 3HmMwone,nnHecKirii cjoBapb. M., 1985, c. 127.

Uy xo'jaligi tushunchasi hamma davlatlarda ham bir xil emas. U har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitiga, unda isteqomat etuvchi xalqning turmush tarziga, urf-odatlariga bog'liqdir. Ba'zi davlatlarda uy xo'jaligi uchun kishilarning birga yashashi asos qilib olinsa, boshqa bir davlatda esa ularning birga ovqat tayyorlashi, birga ovqatlanishi asos qilib olingan. .-

Uy xo'jaligi ikki turga bo'linadi: shaxsiy va jamoa xo'jaligi. Shaxsiy uy xo'jaligida bir uyda yashovchi, birga xo'jalik yurituvchi va o'zlariga o'zlari ovqat tayyorlovchi kishilar guruhi kiradi. Bunday guruhlarda bir uyda, yoki bir nechta uyda yashovchi yoki uyi bo'lmagan kishilar ham yashashlari mumkin. Bunday uy xo'jaligida, bir uyda yashovchi ota-ona, bola, qarindoshlardan tashqari ikki yoki undan ortiq bir xo'jalikda yashovchi, lekin qarindosh bo'lmagan yolg'iz kishilar, xizmatkorlari bilan yashovchi yolg'iz ayol yoki erkaklar ham kiradi. qarindosh bo'lmagan ikki yoki undan ko'p kishilar yashovchi shaxsiy uy xo'jaligi 1980-1985 yillarda AqSh dagi uy xo'jaliklarning 10% yaqinini Kanadada-5,6, Yangi Zerlandiyada-7,5, Belgiyada-3,6, va Yaponiyada 0,2% ni tashkil etgan¹.

Jamoa xo'jaliklariga bolalar, qariyalar nogironlar uylari, qamoqxonalar, kazarmalar, surunkali kasallar yashovchi kasalxonalar va boshqa shunga o'xshash muassasalar kiradi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, juda ko'p davlatlarda uy xo'jaligimng asosiy qismini nikoh va qon-qarindoshlik asosida tashkil topgan oilalar tashkil etadi. Bunday uy xo'jaligi fanda "Oilaviy uy xo'jaligi" deyiladi.

4.2. Aholining etnik tarkibi

Yer sharida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishning turh bosqichlarida turgan ko'plab etnoslar tarqalgan. Etnoslar bir qator umumiy belgilari (tili va yashaydigan hududining umumiyliigi, madaniyati va maishiy hayotidagi yaqinliklar, tarixidagi o'xshashliklar, ba'zan bitta davlatga mansubhgi) mavjud bo'lgan kishilar guruhidan shakllanadi.

Fanda qabul qilingan etnoslarning uch bosqichli tasnifiga muvofiq, ularning eng qadimiy tipiga ibtidoiy jamoa tuzumiga mansub bo'lgan qabilalar va qabila guruhlari kiradi. Quldorlik va feodal formasiyalari bilan yangi etnos tipi - elatlar bog'liq. Iqtisodiy aloqalarning kuchayishi tufayli yuqori darajada rivojlanishgan etnos tipi - millat shakllandi.

¹ HaeaeHHe MHpa. fleMorpacjMneCKHft cnpaBOHHHK. M., 1989., c. 160.

Turli mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishidagi notengliklar oqibatida hozirgi paytda sayyoramizda etnoslarning yuqorida qayd etilgan barcha tiplari uchraydi. Biroq, ko'pinchau yoki bu xalqni qanday etnik tipga mansubligini aniqlash qiyin kechadi. Chunki ularning ko'pchiligida millatni elatdan, elatni qabila yoki qabilalar guruhidan ajratib turadigan belgilari yaqqol aks etmagan. Bu narsa awalo ko'pgina etnoslarning rivojlanish jarayoni hozir ham davom etayotganligi bilan bog'liq. Ko'plab kishilar guruhida milliy ong - u yoki bu xalqqa mansublik juda tez, ba'zan bir avlod umri davomida o'zgaradi.

Tarixiy jihatdan etnoslarning eng qadimiy tipi - qabila. Har bir qabila bir qancha urug'lardan - qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan kishilar guruhidan tarkib topgan. Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida qabiladagi kishilar orasida ijtimoiy tabaqalashuv mavjud bo'lmagan. Hozirda ba'zi bir (eng qoloq va kam sonli) etnik guruhlarda, birinchi navbatda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi xalqlar orasida qabilaviy xususiyatlar saqlanib qolgan.

Ibtidoiy jamoa tuzumining parchalanish jarayonida ko'pgina qabilalar manfaatlarining umumiyliги ularni muayyan Ittifoqlarga birlashishga olib keldi (masalan, ShimoliyAmerikadagi irokezlar ligasi, Meksikada uchta astek qabilalar uyushmasi, Janubiy Afrikada zulus qabilalari Ittifoqi va h.k.). Bunday ittifoqlarning shakllanishi qabilalar orasida xo'jahk va madaniy aloqalarning kuchayishiga, bu esa o'z navbatida qabilalarning asta-sekin qo'shilib ketishiga olib keldi hamda ilgari qon-qarindoshlik aloqalari o'mini hududiy aloqalar egallay boshladi. Shu yo'l bilan yangi etnos tipi - kishilarning tili, hududi, iqtisodiyoti va madaniyati o'xshash bo'lgan kishilar guruhi - elat shakllandi.

Dastlab quldorlik davrida qadimgi Misr, qadimgi Ellen va boshqa shu kabi elatlar shakllandi. Yevropada elatning shakllanish jarayoni asosan feodalizm davriga kelib tugallandi (qadimgi rus, polyak, nemis va h.k.). Odatda kelib chiqishi va tili yaqin bo'lgan qabilalar o'zaro birlashganlar (qadimgi rus - polyan, drevlyan, vyatich va boshqa sharqiy slavyan qabilalari, polyak - pomoryan, vislyan, mazovshan va boshqa slavyan qabilalari, nemis - saks, aleman va boshqa german qabilalari) yoki birining ikkinchisiga bosqin uyushtirishi natijasida turli tilda so'zlashadigan qabilalar qo'shilib ketganlar (shimoliy fransuz va provansal elatlari - gall qabilalari, rim kolonistlari, german qabilalari, fiunklar, vestgotlar va burgundlar va h.k.).

Elatlarning qo'shilishi jarayonida hamda *ulamiq* ayrim qismlari orasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayishi natijasida ulardan birining till (odatda ko'p sonli va nisbatan rivojlangani) umumiy tilga aylanadi, boshqa qabila tiUarining ahamiyati pasayib, sheva darajasiga

tushadi yoki butunlay yo'qolib ketadi; muayyan hududiy, madaniy va xo'jalik birligi shakllanadi. Biroq, bunday birlik hali ancha (ayniqsa, iqtisodiy jihatdan) beqaror va bo'sh edi. Iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayishi bilan elatlar asta-sekin millatlarga aylana bordi. Elatlar uchun xos belgilar yangi sifat darajasiga ko'tariladi: millat barqaror hududiy, iqtisodiy va madaniy birlik bilan, umumiy til bilan ajrahb turadi; va nihoyat, qayd etilgan xususiyatlar natijasida milliy xarakterning umumiy jihatlari hamda milliy ong shakllanadi.

Odatda millat - nomi saqlanib qolgan elatning etnik rivojlanish mahsulidir. Biroq, davlat chegaralaridagi o'zgarishlar tufayli ayrim elatlar negizida bir qancha etnik birliklar yuzaga kelgan (masalan, portugallar va galisiyliklar, nemislar va avstriyaliklarva h.k.). Qadimgi rus elati rus, ukrain va belorus elatlarining umumiy ildizi bo'lib xizmat qildi. Keyinchahk ularning har biri alohida millatga aylandilar. Shunday holatlar uchraydiki, bitta millatning shakllanishida bir qancha elatlar ishtirok etadi (masalan, indoneziya millati yavaliklar, sundlar, madurlar va boshqa elatlardan, filippinlar - tagallar, visayyalar, iloklar va boshqalardan shakllangan).

Ko'pgina mayda elatlar millatga aylanmasligi mumkin. Ular kamsonli bo'lganliklari tufayh ayrim zamonaviy yo'nalishlarni mahalliy kadrlar bilan ta'minlay olmasdan, taraqqiyotdan orqada qoldilar. Vaqt o'tgach, bunday elatlar boshqa ancha rivojlangan elat yoki millat bilan aloqaga kirishadilar, ularning madaniyati va tilini o'zlashtiradilar va asta-sekin ular bilan qo'shib ketadilar.

Ta'kidlash joizki, etnoslarning uch bosqichli bo'linishi (qabila - elat - millat) Yer sharidagi mavjud etnik umumiylik shakllarining barchasini o'zida aks ettirmaydi. Bunda ayniqsa ko'pchilik mamlakatlardagi mavjud orahq guruhlar - muhojirlarning birinchi, ikkinchi va undan keyingi avlodi, qisman asosiy millatga assimilyasiyalashgan aholi vaziyatni murakkablashtiradi. Ular o'z vatani va xalqi bilan butunlay aloqasini uzmagani, ayni paytda ularni qabul qilgan mamlakat etnosiga yaxlit qo'shib ketmagan (masalan, AQSh va Kanadadagi nemislar, shvedlar, italyanlar va boshqalar). Orahq guruhlar ikki va undan ortiq xalq aloqa qiladigan etnik chegaralar zonasida ham shakllanadi. Bunday guruWarning o'ziga xos xususiyati - ikki xil milhy ongning yuzaga kelganligidir.

Kishilarning bir jamoasi bir vaqtning o'zida bir necha etnik umumiyliklar tarkibiga kirishi mumkin, va bu narsa ularning o'ziga xos ierarxiasmi yuzaga keltiradi.

Har qanday,hatto eng jips vakonsolidasiyalashgan xalqlardaharn asosiy etnik tarkibdan farqlanuvchi xususiyatlarni o'zida saqlab qolgan

ayrim guruhlar uchraydi. Etnografik deb nomlanuvchi bunday guruhlar hududiy jihatdan millat yoki elatni alohida qismini tashkil etadi, madaniyati va maishiy hayotida alohida xususiyatlarni saqlab qoladi (ular o'ziga xos shevada gaplashadilar, dini, kiyim-kechak, urf-odatlar bo'yicha boshqalardan farq qilishi mumkin). Etnografik guruhlar odatda bir elat yoki millatning boshqa milliy guruhlar bilan assimilyasiyalashuvi yoxud qabilaning elatga qo'shilishi bilan, biroq ushbu qabila o'zining ayrim xususiyatlarini saqlab qolgan holda yuzaga keladi. Ko'p hollarda asosiy etnik guruhdan uzoq vaqt ajralib qolishi (migratsion jarayonlar tufayli, davlat chegaralarining o'zgarishi va h.k.) natijasida etnografik guruhlar yuzaga keladi. Konfessional munosabatlar bilan farqlanadigan guruhlar ayniqsa ajralib turadilar (masalan, Hindistondagi panjoblik sikxlarni alohida xalq sifatida ham e'tirof etadilar).

Metaetnik umumiylik deb nomlanadigan, bir necha xalqlar guruhlarini qamrab oladigan birliklar ham mavjud. Ular etnogenetik jihatdan yaqin, o'zini anglash unsurlari o'xshash, uzoq vaqt iqtisodiy, madaniy va siyosiy aloqalarda bo'lgan bir necha xalqlarni birlashtiradi. Bunday birliklarga nafaqat till, balki madaniyati va maishiy hayotida o'xshashliklar bo'lgan xalqlar, masalan, slavyanlar, romanlar, mug'ullar, turklar va boshqalarni kiritish mumkin.

Etnodiniy metaetnik birliklar ham uchraydi. Masalan, induizm Janubiy Osiyoda juda ko'p xalqlarning ijtimoiy va madaniy hayotiga katta ta'sir ko'rsatgan, hozirda esa ushbu mintaqada hind xalqlari yagona bir xarakterga ega shakllanmoqdalar. Filippin janubidaislomning tarqalishi Mora xalqlari deb nomlangan alohida etnodiniy guruh shakllanishiga olib keldi. Filippindagi boshqayirik xalqlarning birlashuvi esanasroniylik dini ta'siri ostida ro'y berdi.

Bir necha kichik etnoslar bitta kattasiga qo'shilganligi yoki kichik etnik birliklarning yirik xalq ichida yo'q bo'lib ketganligi haqida tarix guvohlik beradi, ya'ni turli hududlarda va turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda etnik birlashish jarayonlari sodir bo'lgan. Biroq, unga teskari jarayon, ya'ni etnik bo'linish sinfiy jamiyatgacha bo'lgan davrda ko'proq sodir bo'lgan. Bu davrda aholining o'sishi qabilalarning parchalanishiga va kishilarning yer shari bo'ylab tarqalishiga olib kelgan. Dunyoning ayrim qismlarida etnik bo'linish jarayoni hozir ham davom etmoqda. Xususan, yevropaliklarning Amerika, Avstraliya va qisman Afrikaga ko'chishi oqibatida bu yerlarda yangi etnoslar shakllandi. Ba'zan davlat chegaralaridagi o'zgarish tufayli etnoslarning bo'linishi ham yangi xalqlarni vujudga keltiradi.

Etnik birlashuv jarayonlari bir necha xil bo'ladi: konsolidasiya, assimilyasiya va etnik integrasiya. Ba'zan etnik rivojlanish ancha murakkab bo'lib, bu jarayonlarning barchasi bir vaqtda sodir bo'ladi.

Konsolidasiya - bu o'zaro yaqin bir necha etnoslarning (qabila, elat) bitta yirik xalqqa qo'shinishi yoki mavjud xalqning ijtimoiy-iqtisodiy vamaadaniy rivojlanishi bo'yichayanadajipslashuvidir. Xalqlarning till va madaniyati o'zaro yaqin bo'lsa konsolidasiya jadal ro'y beradi. Etnoslar rivojlanishning quyi pog'onalarida qolib, millat sifatida shakllana olmagan hududlarda bu jarayon sodir bo'ladi (masalan, Dog'iston va Oltoydagi kichik elatlar va h.k.).

Konsolidasiya jarayoni ayniqsa ikkinchi jahon urushidan keyin, mustamlaka tizimi parchalanishi bkn keng quloch yoydi. Milliy ozodlik harakati natijasida ularning siyosiy mustaqillikka erishishlari, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, xo'jalik tuzilmasidagi o'zgarishlar, jumladan ko'chmanchilik o'rniga o'troq turmush tarzining yuzaga kelishi - bularning barchasi etnik konsolidasiyani, milhy o'zlikni anglashni jadallashtirdi. Yaqin o'tmishda ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xos bo'lgan etnik xilma-xillik hozirda susayib bormoqda. Qabilalar va lokal etnik guruhlardan elatlar va millatlar shakllanmoqda. Masalan, Afrikadagi bir necha qabila uyushmalaridan xausa, yoruba, ibo kabi taniqli elat va millatlar vujudgakeldi. Hindiston, Filippin vaboshqa Osiyo mamlakatlarida konsolidasiya jadal ro'y bermoqda.

Ayrim millatlar shakllanishiga siyosiy vaziyatlar, birinchi navbatda, alohida davlatlarning paydo bo'lishi katta ta'sir ko'rsatadi. Bu narsa, masalan, flamandlardan ajrahb chiqqan gollandlarga tegishli. Ikkita mustaqil davlat - Germaniya va Avstriyaning paydo bo'hshi bir tilda gaplashadigan alohida millatlarni vujudga keltirdi. Deyarh barcha Lotin Amerikasi millatlari mustaqil davlatlar doirasida shakllandilar, shuning uchun ulardagi siyosiy chegara etnik chegara bo'lib ham xizmat qilmoqda.

Assimilyasiya mohiyati shundaki, biron-bir xalqning alohida guruhi yoki butun bir xalq uzoq vaqt davomida boshqa xalq orasida yashab, uning tili va madaniyatini o'zlashtiradi hamda o'zini awalgi etnik birlikka mansub ekanini inkor qiladi. Milliy o'zlikni anglashdagi o'zgarishlar bu jarayonning oxirgi bosqichi hisoblanadi.

Assimilyasiya asosan iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakatlar uchun xos bo'lib, undagi ahoh millat sifatida allaqachon shakllangan. Ushbu kishilar orasida yashaydigan kamsonli milhy guruhlar esa ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish bo'yicha ancha orqada. Bu jarayon kamsonli millatlarga ham, muhojirlarga ham tegishli. Muhojirlarning assimilyasiyalashuvi ko'pgina omillarga bog'Uq: ularning tubjoy ahohsi bilan tili va madaniyatidagi o'xshashliklar, ko'chib kelgarriarning milliy

iipslikdarajasi, ularning o'z vatanlari bilan siyosiy va madaniy aloqalarini saqlanib qolganligi, qabul qilgan mamlakat hududidagi joylashuvi (aralash yoki kompakt, shahar yoki qishloq), irqiy tafovutlar, mamlakatdagi boshqaruvchi kuchlarning u yoki bu muhojir gurahlarga munosabati va h.k.

Assimilyasiyaning tabiiy va majburiy turlari mavjud. Tabiiy assimilyasiya ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalarining rivojlanishi jarayonida o'z oqimi bilan sodir bo'ladi. Majburiy assimilyasiya esa milliy notenglik mavjud bo'lgan davlatlarda kamsonli millatlarning tili va madaniyatiga butunlay barham berishga yo'naltirilgan reaksion assimilyasiya siyosati natijasidir.

Etnik integrasiyalashuv, ya'ni turli etnoslarning yaqinlashuvi asosan ko'pmillatli davlatlarda sodir bo'ladi. Bunday mamlakatlarda milliy muammolarni hal etishning muhim sharti - xalqlarni madaniy va xo'jalik jihatdan yaqinlashtirish hisoblanadi. Bunday integrasiyalashuv etnik birliklar soni hamdaularning tiplari bo'yicha o'zgarishlarga olib keladi. U yoki bu mamlakat aholisi milhy tarkibiga tavsif berishda umumiy hududga, til va madaniyatga ega, tarixiy shakllangan kishilar guruhini anglatuvchi "xalq" tushunchasi keng qo'llaniladi. Ba'zi hollarda bu tushuncha (Yevropa, Shimoliy Amerika mamlakatlari) millat va elatni, boshqa holatlarda elat, o'zaro yaqin qabilalar guruhi, hatto alohida qabilani (Afrika, Osiyo va Okeaniyaning ayrim mamlakatlari) anglatadi.

Dunyo aholisining etnik tarkibi tinimsiz o'zarib turibdi; ba'zan yangi etnik birliklar paydo bo'lmoqda. Biroq, umuman konsolidasiya va assimilyasiya jahon xalqlari umumiy sonining qisqarishiga olib keladi. Hatto, bir necha asr ilgari millatlarning shakllanishi boshlangan Yevropada bir qancha etnoslar (gellar, frizlar va boshqalar) asta-sekin yo'q bo'lib ketdilar. Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarda esa bu jarayon jadal davom etmoqda.

Xalqlarning joylashuvida ham o'zgarishlar kuzatilmoqda. Yer shari bo'ylab ko'pchilik xalqlar kompakt bo'lib yashaydilar. Milhy aralash aholi, avvalo etnik chegaralar yoqasida joylashgan hududlar uchun xos bo'lib, bunday aralashuv o'xshash tillarda so'zlashadigan va madaniy-maishiy munosabati yaqin bo'lgan qo'shni xalqlarda ayniqsa kuchli bo'ladi. Mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi yuksahb borgan sari, shunga mos holda, ularning milhy tarkibi ham murakkablashib boradi. Jumladan, qishloq joylarga nisbatan shaharlar aholisining milliy tarkibi xilma-xildir. Shahar qancha katta bo'lsa, aholining milhy tarkibi shuncha rang-barang bo'ladi. Shahar aholisining milhy xilma-xilhogi muhojirlarni ko'p qabul qiladigan mamlakatlar uchun xosdir. Chunki yangi ko'chib kelganlarning asosiy qismi shaharlarda o'rinishadilar.

AQSh shahar aholisi milliy tarkibining tahlili bu holatni to'latib tasdiqlaydi. Ushbu mamlakat shaharlarida assimiylashmagan muhojirlar salmog'i o'rtacha mamlakat ko'rsatkichiga nisbatan 2,5 barobar yuqori. Janubi-Sharqiy Osiyo shaharlarida tubjoy millatlarga mansub kishilardan tashqari, aholining anchagina qismini xitoylar va hindlar tashkil qiladi; ular bu yerda savdo, hunarmandchilik va sanoat ishlab chiqarishida band. Arab davlatlari va Afg'onistonda ham hindlar asosan shaharlarda yashab, savdo va hunarmandchilik bilan shug'ullanadilar.

Tojiklar, o'zbeklar, turkmanlar va afg'onlar keng tarqalgan shimoUy Afg'aniston shaharlarida tojiklar ko'pchilikni tashkil etadi. Afg'onlar ko'p yashaydigan hududlardagi shaharlarda, jumladan Qobulda ham ular ulushi yuqori. Xitoyning ko'pchilik shaharlarida (kamsonli millatlar yashaydigan hududlarda ham) xitoylar, qisman xuey va manchjurlar, faqat Sinszyan okrugi shaharlarida uyg'urlar, Tibet shaharlarida esa tibetliklar ko'pchilikni tashkil qiladi. Umuman, ko'pmillatli davlatlarda nisbatan yirik yoki iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan millatlarning vakillari shahar aholisining asosiy qismini tashkil etadi.

Qishloq joylardagi milliy aralashuv ikki yoqlama tavsif kasb etishi mumkin. Faqat ikki va undan ortiq xalqbitta aholi punktida yashaydigan bo'lsagina, ulami milhy jihatdan xaqiqiy aralash hudud deb hisoblash mumkin (bu sohadagi eng yaqqol misol - Malayziya bo'lib, ularda eng kichik qishloqlargina bir millatdir). Odatda muayyan hududda ko'plab xalqlar joylashgan bo'lib, ularning har biri o'z qishloqlariga ega bo'ladi.

Siyosiy chegaralar ko'pincha milliy chegaralarga mos kelmaydi. Ehtimol, millat shakllanishi bilan davlatning paydo bo'hshi bilan bir vaqtda ro'y bergan G'arbiy Yevropa hamda Lotin Amerikasi mamlakatlari uchunbu hodisa odatiy holdir. Boshqa mintaqalardagi juda ko'p xalqlar ikki va undan ortiq davlatlar hududida yashaydilar hamda ularning orasi davlat chegaralari bilan ajratilgan. Bir millatU davlatlar juda kam uchraydi (ayrim G'arbiy Yevropa va Arabiston yarim oroli mamlakatlari, Yaponiya, Koreya, Bangladesh). Ko'pchilik dunyo mamlakatlari ko'pmillatli bo'lib, ularning ba'zilarida (Rossiya, Hindiston, Indoneziya, Xitoy, Eron, Nigeriya va b.) o'nlab va hatto yuzlab xalqlar yashaydilar. Hozirgi paytda migratsion jarayonlarning keng quloch yoyishi bois bir millatli mamlakatlarda ham hech bo'lmasa kamsonli millatlarning kichikroq guruhi uchraydi. Masalan, Yaponiyada XX asrning 20-40 yillarida ko'chib borgan koreyslarning avlodlari yashaydi va ularning soni taxminan 500-600 ming kishini tashkil etadi.

Ta'kidlash joizki, "kamsonli millat" tushunchasi bir xil ma'noni anglatmaydi. Ko'p hollarda ushbu tushuncha ostida yirik xalqning asosiy

qismidan ajralib qolgan kichikroq gurubi tushuniladi. Masalan, Turkiyadagi greklar, Italiyadagi albanlar, Qirg'izistondagi o'zbeklar va h.k. Ba'zi holatlarda ushbu tushuncha o'z davlatiga ega bo'lmagan millatlarga nisbatan qo'llaniladi (masalan, Ispaniya va Fransiyada basklar, Fransiyada bretonliklar, TurMya, Iraq va Suriyada kurdlar, Xitoyda uyg'ur, Eron, Pokiston, Afg'onistonda beludjilar va h.k.)- B^{oz} ustiga, mazkur xalqlar o'z etnik hududlarida ko'pchilikni tashkil qiladi.

Aholi milliy tarkibini aniqlash murakkab jarayon bo'lib, unga ko'plab omillar xalaqit beradi. Jumladan, hatto milliy tarkib bo'yicha to'liq statistik ma'lumotlar bo'lgan taqdirda ham ko'pchilik mamlakatlarda assimiylasiya va konsolidasiya jarayonlarining oxiriga yetmaganligi tufayli milliy o'zlikni anglash darajasi oraliq bosqichda bo'lgan kishilar guruhi aholining katta qismini tashkil qiladi.

Ta'kidlash joizki, ko'pchilik mamlakatlarda aholi ro'yxatlari va uni hisobga olishning boshqa shakllari bir taraflama bo'ladi. Ayniqsa, Osiyo, Afrika va qisman Lotin Amerikasining ichki hududlarida saqlanib qolgan mayda etnik birliklarni (qabilalami) ajratishda katta muammolar kelib chiqadi. Bunday qabila birliklari orasida aniq chegaraning o'zi yo'q.

Aholi ro'yxatlarida ikkita muhim etnik ko'rsatkich - til va milliy o'zlikni anglash (qaysi millatga mansubligi haqidagi savolga bergan javobi orqali aniqlanadi) ko'p uchraydi. Til umumiyliigi - etnos shakllanishining muhim shartidir; zotan, ko'pincha til va xalq nomi o'zaro mos keladi. U yoki bu ahoh guruhida ona tilining o'zgarishi assimiylasiya jarayonlarining chuqurlashib ketganini ko'rsatadi; odatda til o'zgargandan keyin milliy o'zlikni anglashda ham o'zgarishlar yuz beradi. Masalan, Fransiya sharqida yashaydigan deyarli barcha elzasliklar nemis va fransuz tillarida so'zlashadikr. Belgiya va Shveysariya kabi ko'pmillath davlatlar ahohsining asosiy qismi ikki yoki uch tilhdirlar. Umuman ikkitiliilik - ko'pmillath mamlakatlar uchun xos xususiyat bo'hb, kamsonh millatlar vakillari o'z ona tillaridan tashqari, rasmiy davlat tilidan ham foydalanadilar (Hindistonda - hindi, Pokistonda - urdu, Indoneziyada- baxasaindonesia, Filippinda- tagalog, bir qator Afrika davlatlarida - ingliz yoki fransivz tillari). Ikkitilli guruhlar asosan etnik chegaralar yoqasida hududlarda keng tarqalgan. Bundan tashqari, ikkitiliilik muhojirlarni ko'p qabul qilgan mamlakatlar uchun xosdir. Keyingi paytlarda ilddtillilikka shahar ahohsining jadal o'sishi, qishloq ahohsining turn" guruhleri o'rtasidagi aloqalarning kuchayishi, ta'lim va madaniyat darajasining yuksalishi kabi omillar katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Bir necha xalqlarning bir tilda so'zlashishi tez-tez uchraydigan holdir. Masalan, inghz tihda inghzlar, avstraliyaliklar, yangi zelandiyaliklar, kanadaliklar, AQSh amerikaliklari va boshqa xalqlar gaplashadilar. Ispan

tili nafaqat ispanlar uchun, balki Lotin Amerikasidagi juda ko'p xalqlar uchun ona tili bo'lib hisoblanadi. Bitta tilda nemislar, avstriyaliklar va shveysariyaliklar so'zlashadilar.

Muayyan tilda so'zlashadigan kishilar soni o'sha xalqqa mansub aholi soniga mos kelmaydi. Ayniqsa bu narsa millatlararo muloqot vazifasni bajaruvchi yirik xalqlarning tillariga tegisdir. Bunday tillarning eng ko'p tarqalganlari (taxminan mln. kishi): xitoy (1500), ingliz (500), hindi va unga yaqin urdu (540), ispan (300), rus (270), arab, bengal va indonez (har birida 250 dan), portugal (200), nemis (140), fransuz (125) va h.k. Shunday qilib, mazkur 12 tilda jahon aholisining 2/3 qismi so'zlashadi,

Milliy o'zlikni anglash eng muhim etnik aniqlovchi bo'lib xizmat qiladi. Uzoq tarixiy davrlar mobaynida shakllangan milliy o'zlikni anglash, garchi etnik birlikni tashkil qiluvchi juda ko'p unsurlardan iborat bo'lsada, o'ziga xos mustaqillikka ega. Shuning uchun u asosiy xalqdan hududiy jihatdan ajralib qolgan kishilar guruhida, hattoki tili o'zgarib ketgan holatda ham saqlanib qolishi mumkin. Milliy o'zlikni anglash ta'sirida ba'zan etnik guruhlar o'z milliy hududiga qayta qo'shilishga, o'z ona tilini qayta tiklashga intiladilar.

O'zlikni anglash yuqori darajada milliy konsolidasiyalashgan xalqlar uchun xosdir. Biroq, qabila tuzumi uchun xos xususiyatlarni saqlab qolgan elatlarda milliy ong hali aniq shakllanmagan bo'ladi. Bunday elatlarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning past darajasi va milliy konsolidasiyalashuv markazlarining yo'qligi turli shevalarda so'zlashuvchi guruhlar o'rtasida muloqot va madaniy aloqalar rivojlanishiga to'siq qiladi. Aniq milliy ong shakllanmaganligi oraliq guruhlar (muhojirlar, ikkitilli aholi, etnik chegaralar yoqasida yashovchi kishilar va h.k.) uchun ham xosdir. Ko'pincha boshqa mamlakatlarga ko'chib ketgan muhojirlarda o'z xalqiga mansublik hissi susayib, uning o'rnini ilgari yashagan mamlakatga yoki o'zining sobiq qo'shnisiga mansublik hissi egallaydi. Jumladan, kataloniyaliklar, galisyaliklar va hatto basklar o'zlarini ispanlar deb, tamillar - hindlar deb, yavaliklar - indonezlar deb atay boshladilar.

Assimilyasiya jarayonlarining borishi, muhojirlar orasida milliy ong o'zgarishidagi sur'atlar ular kirib kelgan mamlakatning tili, urf-odatlari va turli madaniy umurlarini qay darajada o'zlashtirishlariga hamda aralash rikoMarning tarqalishiga bog'liq. Ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda (AQSh, Avstraliya, Kanadaning ingliz tili provinsiyalari) Buyuk Britaniyadan ko'chib kelganlar farzandlarini boshqalardan ajratish qiyin. Markaziy Yevropa, Italiya, slavyan davlatlari emigrantlarining assimilyasiyalashiTvi qiyin kechmoqda; irqiy jihatdan ham farq qiluvchi - yaporuar^ndonezlar^ppirilMard^sayanad^iyinroq. Osiyo millatiga

mansub kishilar, odatda uchinchi va undan keyingi avlodlarda ham o'z milliy xususiyatlarini saqlab qoladilar.

Hozirgi paytda dunyoda taxminan 2000-3000 xalq mavjud bo'lib, ular bir necha o'n kishidan iborat mayda qabilalardan (Hindistonda andamanlik minkoplar, Indoneziyada toalar, Braziliyada botokudlar, Argentinada alakalufar va yamanlar va h.k.) to bir necha yuz million aholini o'z ichiga oluvchi yirik (ruslar, AQSh amerikaliklari, xitoylar, yaponlar, brazilyahklar va h.k.) millatlarga bo'lgan guruhlarini o'z ichiga oladi.

Biroq mazkur raqamlar juda sharh bo'lib, u yoki bu xalqning alohida millat, elat, qabila yoki qaysidir etnos tarkibidagi etnografik guruh ekanligi haqida mutaxassislar orasida tinimsiz bahslar bormoqda. Masalan, milliy jihatdan eng konsolidasiyalashgan mintaq - Yevropada olimlar 60 ta xalqni tubjoy millatlar sifatida ajratganlar. Ayrim etnografik bretonlar, uelsliklar, frizlarni mustaqil xalqlar deb hisoblasalar, boshqalari bretonlar - fransuzlar, uelsliar - inglizlar, frizlar esa gollandlar tarkibiga mansub etnografik guruh deb ataydilar. Shuning uchun, bunday holatlarda muayyan xalqqa mansub aholi sonini aniqlashda ona tili, tug'ilgan yurti, fuqaroligi, irqi, din, qabilaviy mansubligi kabi ma'lumotlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Bir qator Osiyo va Afriqa mamlakatlarida o'zaro yaqin til va shevalarda so'zlashadigan kishilar guruhlari orasida milliy konsolidasiyalashuvning kuchayishi kuzatilmoqda. Qondosh etnos guruhlar uchun yagona adabiy timing yaratilishi, ma'muriy chegaralar aholining milliy tarkibiga mos holda o'rnatilishi bu jarayonlarga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu narsa hindistonliklar, bixarlar, rajastxanliklar, visayya kabi yirik etnik guruhlariga tegishlidir. Jumladan, bixarlar tarkibiga uchta ko'pmillionli xalq - bixodjuri, magaxi i maytxili xalqlari hamda o'ndan ortiq mayda etnik guruhlar, rajastxanliklar tarkibiga - marvarilar, jaypurilar, mevarilar va boshqalar kiradi. Visayya xalqi esa sebua, panay-xugaynon, samar-leyte va boshqa etnik guruhlarini o'zida birlashtiradi. Kelgusida, muayyan tarixiy sharoit ta'sirida nomlari qayd etilgan barcha etnik guruhlar yo yagona xalqqa birlashishi, yoki o'zaro qondosh xalqlar negizida bir necha mustaqil millatlar shakllanishi kutiladi.

Hozirgi paytda xalqlarni muayyan tilda so'zlashuviga ko'ra (lingvistik) tasniflash ancha keng tarqalgan. To'g'ri, birgina til xalqlar orasidagi barcha belgilarni o'zida aks ettirish imkoniga ega emas, bunday holatlarda boshqa etnik ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Xalqlarni guruhlashda nazkur tizim qondoshlik belgilari bo'yicha birlashtirilgan tillarni, ularning lug'at fondi va grammatikasini taqqoslash yo'li bilan o'rnatilgan genealogik tasnifdan foydalanadi.

Ushbu tizimdagi oliy taksonomik birlilik - til oilalari bo'lib, hozirgi paytda dunyoda 15 ta til oilasi va biron bir oila tarkibiga kirmaydigan, o'ziga xos tilda so'zlashadigan alohida xalqlar (koreyslar, yaponlar, basklar, ketlar va h.k.) mavjud. Ba'zi hollarda u yoki bu xalq tillaro o'xshashligiga qarab emas, balki geografik va tarixiy-madaniy belgilari bo'yicha muayyan til oilasi tarkibiga kiritilgan (tillarning genetik qondoshligi ilmiy isbotlangan chog'dagina "til oilasi" tushunchasi qo'llaniladi). Bunday guruhlariga papuaslar va hind xalqlari mansub bo'lib, aslida ularning har biri bir necha oilani o'zida birlashtirgan. Uch afrika "oilasi" (niger-kordofan, nil-sahroi kabir va koysan) ham bir necha oiladan iborat.

Oila ichidagi o'zaro yaqin til guruhlar - dunyoda ularning soni 45 ta - hamda (oila tarkibida, biroq biron ta til guruhiga kirmaydigan) alohida tilda so'zlashadigan xalqlar ikkinchi taksonomik birlikni tashkil etadi. Masalan, hind-evropa oilasiga slavyan, boltiq, german, roman, eron va boshqa til guruhlar Man bir qatorda, hech bir guruhga qo'shilmaydigan albanlar va armanlar ham kiradi.

Eng quyi taksonomik birlik alohida til emas, balki xalq bo'lib hisoblanadi.

Til oilalarining shakllanish jarayoni insoniyatning yer shari bo'ylab joylanishi bilan uzviy bog'liq. Eng yaqin tillar odatda uzoq vaqt davomida bitta mintaqada yashagan va kelib chiqishi umumiy bo'lgan qo'shni xalqlarda uchraydi. Ba'zi hollarda bir-biridan uzoqda yashaydigan xalqlarning tillarida ham o'xshashlik kuzatiladi (masalan, yavaliklar va malagaslar, vengrlar va mansilar, yoqutlar va ozarbayjonlar). Buning sababi shuki, o'xshash tilda so'zlashadigan xalqlarning yo kelib chiqishi umumiy, yoki uzoq o'tmishda ular o'zaro qo'shni bo'lib yashaganlar.

Yer shari aholisining 40 foizdan ko'prog'i 11 ta til guruhini o'zida jamlagan hind-evropa til oilasiga mansub. Mazkur tillar dunyoning deyarli barcha mintaqalarida, ayniqsa Yevropa, Osiyo va Amerikada keng tarqalgan. Jahon aholisining taxminan 20 foizi xitoy-tibet oilasi (uning tarkibiga eng ko'psonh xalq - xitoylar kiradi) tillarida so'zlashadi. Aholining 8 foizi Afrikada keng tarqalgan niger-kordofan, 5-7 foizi esa semit-xamit oilasi (Osiyo va Afrika mamlakatlaridagi arablar) tillaridan foydalanadi. Shunday qilib, mazkur 4 ta til oilasida insoniyatning 4/5 qismi gaplashadi.

Til oilalari va guruhlarining geografik tarqalishi juda notekis. Masalan, arab tili Janubi-G'arbiy Osiyo va Shimoliy Afrikaning juda katta hududlarini egallagan. Turk guruhiga mansub tillar Bolqon yartin orohdan to shimoli-sharqiy Sibirgacha yetib borgan. Dunyoning barcha qit'alarida inghiz tihda so'zlashadilar. Ispan tili Lotin Amerikasining

katta qismida tarqalgan. Yevropada inglizcha va ispancha gaplashadigan kishilar dunyodagi jami shu tillarda so'zlashuvchilarning 20 foizidan kamrog'ini tashkil etadi. Bu jarayonlar ta'sirida bitta tilda mazkur xalqqa umuman aloqasi bo'lmagan, ko'pincha butunlay boshqa irqqa mansub kishilar ham so'zlashmoqdalar.

Keyingi yillarda turli xalqlar o'sish sur'atidagi xilma-xilliklar tufayli turli oilalari va guruhlariga mansub aholining yer yuzidagi jami aholi soniga nisbatan salmog'i tez o'zgardi. Niger-kordofan, semit-xamit va avstroneziya til oilalari aholisi orasida o'sish juda yuqori. Ayni paytda, hind-evropa va ural oilalariga mansub xalqlar hamda yaponiyaning salmog'i sezilarli darajada kamaygan.

4.3. Yer yuzida irqiarning tarqalishi

Irqlar - umumiy irsiy morfologik va fiziologik belgilarga ega bo'lgan, tarixiy shakllangan kishilar guruhidir. Ko'pchilik olimlar irqlarning kehb chiqishida hozirgi ko'rinishdagi inson bitta markazda, ya'ni, taxminan O'rtaer dengizining sharqi, unga qo'shni hududlar - Janubiy Yevropa, ShimoUy va Sharqiy Afrika va G'arbiy Osiyoda paydo bo'lgan, degan g'oyani ilgari suruvchi monosentristik ta'limotni yoqlaydilar. Paleolit oxirida irqlar ikkita hudud - g'arb (shimoh-sharqiy Afrika va janubi-g'arbiy Osiyo) va sharqda (janubi-sharqiy va sharqiy Osiyo) yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Keyinroq, insoniyat yer shari bo'ylab tarqalib va o'zaro qorishib, hozirgi qiyofadagi irqlar shakllangan.

Yaqin davrgacha antropologlar insoniyatni uchta, ya'ni yevropeoid, mongoloid va negro-avstraloid, yoki ekvatorial irqlarga ajratib kelganlar. So'nggi yillarda mutaxassislar ekvatorial irqni ikki mustaqil - negroid va avstraloid irqlarga bo'lishni taklif etmoqdalar.

Kattairqlar to'qnashgan hududlarda orahq va aralash irqiy tiplar vujudga kelgan. Oraliq irqlar shu darajada uzoq o'tmishda shakllanganki, endilikda ular ikki irqning aralashishi natijasimi, yoki katta irqiarning ular bo'lingungacha bo'lgan xususiyatlarni o'zida saqlab qolganmi ekanligini aniqlash qiyin. Aralash irqiy tiplar esanafaqat qadimda, shu bilan birga, o'rta asrlarda hamda yangi va eng yangi tarixda yuzaga kelgan. Oraliq irqiarning tipik vakillari - Janubiy Hindistonning dravid tipi hamda Sharqiy Afrikadagi Efiopiyatihi hisoblanadi; aralash tiplarga Amerika metislari va mulatlarini kiritish mumkin.

Negroidlar uchun qora, jingalak sochlar, qo'yko'z, tez-tez pigmentlashib turadigan teri, zaif yoki o'rtacha rivojlangan uchlamchi [^]n qoplami, o'rtacha chiqib turgan yonoq suyagi, oldinga kucilili chiqqan ^{Ja}8', zaif chiqib turgan keng burun, qalin lablar xarakterlidir. Negroid

belgilar ko'proq Sahroi Kabir janubida yashaydigan xalqlar uchun xosdir. Shu bilan birga, negroidlarga past bo'lyli Markaziy Afrika pigmeylari, bo'yi nihoyatda past bo'lgan negrillilar hamda negroid (sochi nihoyatda jingaJak) hamda mongoloid xususiyatlar (qurigan barg rangidagi sarg'aygan teri, keng yuz) qorishib ketgan janubiy Afrika bushmenlari va gottentatlari tegishlidir.

Yevropeoidlar turlicha tusdagi jingalak yoki to'g'ri yumshoq sochi, sariq yoki bug'doyrang terisi, kuchli rivojlangan uchlamchi jun qoplami, zaifroq cliiqib turgan yonog'i va jag'i, kambar bumi, ingichka yoki o'rtacha qalinlikdagi lablari bilan ajralib turadi. Yevropeoidlar asosan sochi va ko'zining rangi bo'yicha ikkita yirik - shimoliy va janubiy guruhlariga bo'linadi. Shimoliy guruhga terisi kam pigmentlashadigan Skandinaviya va unga qo'shni hududlardagi xalqlar, bug'doyrang ten, qorasoch, qo'yko'z xarakterli bo'lgan janubiy guruhga - Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Old, Markaziy va Janubiy Osiyo xalqlari kiradi. Yevropaning katta qismi orahq mintaqada bo'lib, undagi xalqlar Yevropeoid kqining na shimoliy, na janubiy guruhiga mansub emas. Shimoliy va janubiy yevropeoidlar hamda oraliq guruhlar kisliilarning bo'yi, sochi va ko'zining rangi, bosh shakli bo'yicha ko'plab kichik irqqlarga ajratiladi. Shimoliy guruh tarkibida - atlantika-boltiqlik va belomor-boltiqlik irqqlari, orahq formalar tarkibida - alp, o'rta yevropa, sharqiy yevropa irqqlari, janubiy guruh tarkibida - o'rtaer dengizi, hind-afg'on, adriatika (dinar), old osiyo (armenoid), pomir-farg'ona irqqlarini kiritish mumkin.

Mongoloidlar uchun to'g'ri qattiq qora sochlar, zaif rivojlangan uchlamchi jun qoplami, sariq tush teri, qisq ko'z, keng yuz, kuchli chiqib turgan yonoq suyagi, past qansharli ingichka yoki o'rtacha kenglikdagi burun, ko'z qovog'ining yuqori qismini ajin qoplashi xarakterlidir. Kelib chiqishi va ko'pgina belgilari bo'yicha ularga amerika Mndulari yaqin, biroq, hindularda umumiy mongoloid qiyofa yo'qolib ketgan, epikantus kamuchraydi, burni cho'zinchoq, Osiyo mongoloidlari ikki, ya'ni materik va tinch okeani guruhlariga ajratiladi. Materik mongoloidlari tinch okeani guruhidan pigmentasiyaning sustligi, skelet massasining kattaligi, keng yuzi va boshqa belgilar bilan ajralib turadi. Mongoloidlar orasida materik va tinch okeani guruhlar xususiyatlarini o'zida birlashtirgan hamda o'ziga xos belgilarga ega arktika guruhi (masalan, burriining juda torligi) alohida o'rin egallaydi.

Tinch okeani guruhidan janubda malayya irqi deb ataluvchi, biroq avstraloidlarning juda ko'p belgilari (to'lqinsimon sochlar, anchagina qora teri, qalin lab, nisbatan keng burun va h.k.) uchraydigan mongoloidlarning janubiy guruhiga mansub xalqlar yashaydi. Ular avstraloid kqining turli guruhlar bilan qorishishlari tufayli hozirda

mongoloid irqi tarkibiga kiritilmay, mongoloid katta irqining Osiyo tarmog'i va avstraloid irqi o'rtasidagi oraliq va aralash irqiy formalar deb hisoblanmoqda. Ta'kidlash joizki, boshqa yirik irq'larga hamda ularning oraliq va aralash formalariga nisbatan tinch okean va janubiy mongoloidlar orasidagi chegara to'liq aniqlanmagan.

Avstraloidlar terisining to'q rangi, keng burni, ularni negroidlar bilan yaqinlashtiruvchi qalin lablari, biroq ulardan farqlantiruvchi to'liqsimon sochlari (avstraliyaliklar, veddoidlar), kuchli rivojlangan uchlamchi jun qoplami (avstraliyaliklar), ba'zan biroz zaiflashadigan pigmentasiya bilan ajralib turadi. Boshqa barcha yirik irq'lardan farqli o'laroq, avstraloidlarning alohida guruhleri (Avstraliya aborijenlari, papuaslarva melaneziyaliklar, veddoidlar, hamda negritoslar va aynlar) o'z irqiy belgilari bilan ajralib turadi. Avstraliya aborijenlari pigmentasiya bo'yicha negroidlarga, sochining shakli va uchlamchi jun qoplami rivojlanishi bo'yicha - yevropeoidlarga yaqin. Avstraloid irqiga mansub belgilar yaqqol namoyon bo'lgan papuaslar va melaneziyaliklarning sochlari negroidlarga o'xshash jingalak. Avstraloidlarga o'xshash umumiy jihatlari ko'p bo'lgan veddoidlar o'zlarining past bo'yi, yuz terisining jun bilan kam qoplanganligi, qosh ustidagi suyaklari va keng burni bilan ajralib turadi. Nihoyatda past bo'yli va jingalak sochli negritoslar va aynlar genetik jihatdan boshqa avstraloidlarga bog'liq bo'lsalarda, o'zlarining tashqi ko'rinishi bo'yicha ulardan keskin larqlanadi. Ularda deyarli barcha katta kqlarning malum xususiyatlari o'z aksini topgan (yevropeoidlardan - yorqin rangli teri va juda kuchli rivojlangan uchlamchi jun qoplami, avstraloidlardan - keng burun va nishab peshona hamda mongoloidlardan -epikantusning mavjudligi).

Odatda mongoloid, avstraloid va yevropeoid irq'lariga mansub belgilari bo'lgan Madagaskar, Gavayi, Polineziya va Mikroneziya aholisining aralash irqiy tiplari (Madagaskar aholisiuchun - negroid ham) alohida ajratiladi.

Turli irqiy guruh'larga mansub yuqorida ko'rsatilgan tashqi farqlardan tashqari, ularda fiziologik va biokimyoviy jihatdan tafovutlar ham mavjud. Jumladan, turli irq'lar qon gurulii, tisMarixxing joylashuvi, ta'm bilishi, oqsil zardobi, rang turlarini ajratishi (daltonizm) va h.k. xususiyatlar bilan ham bir-biridan farqlanadilar.

Etnoslar, tillar va dinlardan farq o'laroq, irq'lar orasida qandaydir aniq chegarani belgilash juda qiyin. Irqlarning aralashuvi ko'p ming yillar davom etib, tinimsiz va ayni paytda jadal sodir bo'ladigan jarayondir (dunyo aholisining 30 foizi aralash va oraliq irq'larga mansub kishilar). Shuning uchun irqiy farqlar odatda bir-biridan uzoqda

joylashgan kishilar guruhlar orasida yaxshi seziladi, o'zaro yaqin yashaydigan kishilar orasida esa deyarli bilinmaydi.

Ta'kidlash joizki, asosiy morfologik, fiziologik va psixologik xususiyatlariga ko'ra, insoniyat bir xil. Irqiy tafovutlar inson tanasi tuzilishidagi eng muhim biologik xususiyatlarga taalluqli emas va kamsonli qiyosiy belgilarda namoyon bo'ladi. Har qanday irq vakillari o'rtasidagi nikohdan sog'lom farzand tug'ishni mumkin.

Irqiy va etnik birliklar nisbati masalasi juda murakkab. U yoki bu birlikning tabiati o'zaro keskin farq qilishini ularni ajratishda qo'laniladigan mezonlarning xilma-xilligidan ham bilish mumkin. Ayni paytda, qadimda odamlarning irqiy tiplari xuddi etnik birlikdab o'lgani kabi, kishilarning hududiy guruhlar asosida shakllangan. Qabilalar dastlab irqiy jihatdan ham bir xil bo'lgan. Asta-sekin, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonida va yer shari bo'ylab tarqalish natijasida turk qabila guruhlar o'zaro qo'shilib keta boshladilar. Agar kishilarning etnik guruhlar shakllanishi ko'proq ijtimoiy ahamiyat kasb etsa, irqiy belgilar esa asosan biologik jarayonlar hosilasidir.

Xalqlar katta irqlar darajasida bir xil bo'lishi mumkin, lekin deyarli doim bu irqlarning ayrim bo'linmalariga nisbatan har xil. Masalan, Yevropa xalqlarining mutloq ko'pchiligi yevropeoid irqiga mansub, bhoq ularidan har biri ushbu irqning ikki, va hatto ba'zan har uchala (shimoliy, oraliq va janubiy) guruhi vakillarini o'z ichiga oladi. Agar katta yevropeoid irqining maydairqiy tiplari (belomor-baltika, alp, dinar va h.k.) haqida gapiradigan bo'lsak, ularning chegarasi etnik chegaralar bilan umuman mos kelmaydi.

Xuddi shu kabi irqlar va til bo'linmalari orasidagi chegaralar ham o'zaro mos kelmaydi. Masalan, turk guruhiga mansub tillar mongoloid irqi vakillari orasida ham (yoqutlar, tuvaliklar va h.k.), yevropeoidlar orasida (ozarbayjonlar, turklar va h.k.) ham keng tarqalgan; ko'pchilik turk tillarida so'zlashadigan xalqlar aralash irqiy formalarga mansub. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Ko'pchilik Amerikamamlakatlari etnoslar shakllanishidairqiy tiplar jadal qo'srulishining yorqin misoli bola oladi. Metisasiya asosan qadimda va o'rta asrda bo'lib o'tgan Eski Dunyodan farqli ravishda, bu yerda mazkur jarayonlar so'nggi uch-to'rt asrda ro'y berdi va hozir ham davom etmoqda.

Ko'pchilik zamonaviy Amerika xalqlari ikki, ba'zan uch irq vakillari qo'shilishidan paydo bo'lganlar. Bunda Afrikadan keltirilgan, turli qabilalarga mansub, yangi joylarda oqlar bilan ketma-ket o'rnatilgan negrlar tezda qabila tillarini unutib, o'zlari yashay boshlagan mamlakatning hukmron tillarini (ingliz, ispan, portugal, fransuz) o'zlashtirdilar. Atrofdagi aholi bilan qo'shilib, ular ayrim mamlakatlarda millatni (braziliyaliklar,

kubaliklar) tashkil etuvchi asosiy etnik komponentlarga aylandilar. Boshqa mamlakatlarda, ayniqsa AQShda, ularning oq aholi bilan qo'shilish jarayoniga irqiy kamsitish siyosati orqali sun'iy to'siqlar qo'yildi.

MDH va Boltiqbo'yi mamlakatlarida yevropeoid irqining har uchala guruhiga mansub kishilar ko'pchilikni (80%dan ortiq) tashkil etadi. Shimoliy guruh boltiq xalqlariga, shimoli-g'arb - ruslarga, janub esa asosan kavkaz xalqlariga tegishli. Oraliq formalarga raslarning katta qismi, ukrainlar, beloruslar va boshqa xalqlar kiradi. Sharqiy Sibir va Uzoq Sharqning tubjoy xalqlari mongoloidlarning materiak guruhiga mansub, eskimoslar esa mazkur irqning arktika guruhini tashkil etadi. Volgabo'yida, Uralda, G'arbiy Sibirda va Qozog'istonda qadimdan yevropeoid va mongoloidlar o'rtasida oraliq zona shakllangan. Boz ustiga, mongoloid irqini namoyon qiluvchi belgilar sharqqa tomon kuchayib boradi. Mongoloid belgilari ustunlik qiluvchi G'arbiy Sibir tekishgi va Sayan-Oltoy zonasi xalqlari Ural irqiy guruhi tarkibiga kiradilar.

Volgabo'yi va Uralda yashovchi fin (mordva, mari, udmurt, saam) va turk (chuvash, boshqird va tatar) tillarida so'zlashuvchi xalqlarda mongoloid irqiga mansub belgilar ancha zaif rivojlangan; ushbu xalqlarni laponoid vauralyoni irqiy tiplari deb atash qabul qilingan.

Xalqlarning buyuk ko'chishi davrida Markaziy Osiyo mongoloidlarining ko'pchiligi, tubjoy aholisi asosan yevropeoidlardan iborat bo'lgan G'arbiy Sibirning cho'l mintaqasiga, Qozog'istonga, O'rta Osiyoga va Janubi-Sharqiy Yevropa cho'llariga kirib bordilar. Natijada bu yerda ikkita aralash irqiy tip: asosan zamonaviy qozoqlar orasida tarqalgan janubiy sibir (ularda mongoloid irqining belgilari yaqqolroq namoyon bo'lgan) hamda turkmanlar, o'zbeklar va qisman tojiklar uchun xarakterli bo'lgan o'rta osiyo (ularda mongoloid irqiga mansub belgilar judakam seziladi) tipi shakllandi. Sibirgadastlab ko'chib kelgan ruslar mahaffiy alioli bilan aralashib, nafaqat etnomadaniyati, shu bilan birga irqiy jihatdan farqlanuvchi, o'ziga xos, kamsonli guruhni tashkil qildilar (kamchadallar, yasashlar va h.k.)-

Yevropa aholisi deyarli to'liq (Afrika, Janubiy Osiyo va Hindistondan yaqin o'tmishda kelgan muhojirlar bundan mustasno) yevropeoid irqiga tegishli. Qit'aning chekkashimol va janub mintaqalari aholisi hqiy tiplari bo'yicha o'zaro keskin farqlanadilar; bir tomonda, baland bo'yli, sariq soch, ko'kko'z norveglar (shimohiy yevropeoidlar), va ikkinchi tomonda, nisbatan past bo'yli, qorasoch, qo'yko'z italyanlar (janubiy yevropeoidlar) o'rtasida o'xshash belgilar kamligini payqash mumkin. Shu bilan birga, Yevropada irqiy belgilar shu darajada sekin o'zgaradiki, kichik irqlar o'rtasidagi aniq chegarani belgilash mumkin emas. Shartli ravishda Skandinaviya mamlakatlari, Islandiya, Buyuk Britaniya,

Irlandiya, Niderlandiya va Germaniyada shimoliy yevropeoidlarning atlantika-bolting irqiy tipi tarqalgan, deb qabul qilingan-Pireney yarim oroli, janubi-g'arbiy Fransiya, janubiy va markaziy Italiya, janubiy Gresiya, O'rta dengizi orollari aholisi janubiy yevropeoidlarning o'rta dengizi irqiy tipiga, sobiq Yugoslaviya, shimohy Gresiya, Bolgariya, shimoliy Italiya va janubiy Avstriya- dikar irqiy tipiga mansub. Yevropaning boshqa aholisini irqiy jihatdan ajratish murakkab bo'lib, "oraliq va o'rta yevropa formalari" deb ataluvchi mavhum tushuncha ostida birlashgan guruh tarkibiga kiritadilar. Umuman mintqa aholisining 17 foizi shimohy va 32 foizi janubiy yevropeoidlarga, yarmidan ko'prog'i oraliq va o'rta yevropa formalariga taalluqli.

Osiyo aholisi antropologik jihatdan nihoyatda murakkab bo'lib, bu yerda barcha katta 4 irqning ko'pchilik guruhlari tarqalgan. Janubiy yevropeoidlar jami aholiining 29 foizini tashkil etib, ular Old Osiyo va shimohy Hindistondagi old osiyo, hind-afg'on, pomir-farg'ona irqiy tiplari vakillaridan iborat. Mongoloidlar (taxminan 31% aholi) shimoliy yoki materik (mug'ullar, tungus-manchjuriya xalqlari) va sharqiy yoki tinch okean (koreyslar, shimohy xitoylar) guruhlariga ajratiladi. Mongoloidlarga mongoloid va avstraloid irqlari o'rtasidagi aralash va oraliq formalar uzqiy bog'hqdir. Ushbu formalarga quyidagilar tegishh: janubiy Osiyo tipi yoki janubiy mongoloidlar guruhi (25% aholi) - janubiy xitoykr^doneziyalMar^ppiruiklar, Hindixitoy xalqlari; ayrim ayn elementlari uchraydigan yapon tipi (5% aholi) ,vasharqiy indoneziya tipi (Molukki orollari aholisi).

Osiyoda avstraloid irqi vaMillari juda kam (0,4% aholi), biroq ular ko'plab hududlardatarqalgan. Veddoid tipi Shri-Lankadagi veddlardan tashqari, dravid va munda xalqlarining ayrim guruhlari hamda hind ariy til guruhiga mansub bxillar; papuas-mekneziyatipi - sharqiy Indoneziyaxalqlari orasida; negritoslar - Fihppin aetlari, Malayziya semanglari, Hindistondagi andamanliklar; ayn tipi - Yaponiyadagi ayn xalqlari orasida uchraydi. Yevropeoidlar janubiy tamiog'i va veddoidlarning qadimiy aloqalari hududida Janubiy Hindiston tipi (10% aholi) shakllangan.Uning asosiy vakillari bo'lib, dravid til oilasiga mansub Janubiy Hindiston xalqlari hisoblanadi.

Afrikaning 54,1% aholisi Sudan, materikning markaziy va janubiy qismlarini egallagan negroid katta irqiga mansub. Turh hududlardagi negrlar irqiy belgilar bo'yicha o'zaro katta tafovut qiladilar - terisining rangi to'q qoradan jigarranggacha turlanadi, lab qalinligi, burun kengligi hamda bo'y balandhgi bo'yicha o'zaro farqlanadilar, biroq barchasuiing sochi bir xilda jingalak.

Agar negrilley va gotentotlarning bushmenlar bilan alohida ajralib turadigan morfologik jihatlari, sudanliklar va nilotlarning baland bo'yi

va tensitiing qoraligi, Kongo daryosi havzasi negrlarining uzun bosbi vabarvastaekanligi hisobgaolinmasanegroidlarni turli irqiy tiplarga ajratish masalasi hali oxiriga yetmagan. Kongo daryosi tropik o'rmonlarida yashovchi negrilleylar uchun pakanalik (bo'yi 150 sm dan past), yupqa lab, yuz va tananing jun bilan kuchli qoplanganligi, boshqa negroidlarga nisbatan tana rangining ochligi xosdir. Janubi-g'arbiy Afrika cho'llarida yashovchi bushmenlar va gottentotlar boshqa negroidlardan terisining och rangi, past bo'ylari (150-160 sm), epikantusning mavjudligi bilan ajraib turadi va bu narsa ularni mongoloidlar bilan yaqinlashtiradi.

Afrika aholisining V₄ qismini tashkil etuvchi janubiy yevropeoidlar materik shimolidan to Sahroi Kabirgacha tarqalgan bo'lib, tarkibi asosan arablar va barbarlardan iborat. Afrika janubida 10 mln. ga yaqin G'arbiy Yevropadan chiqqan kishilax avlodlari yashaydilar va ular antropologik jihatdan yevropeoid irqining oraliq formalariga va uning shimoliy tarmog'iga mansubdirlar.

Afrika aholisi irqiy aralashuvi asosan negroidlar va yevropeoidlar o'rtasida yuzaga kelgan. Ular orasidagi qadimiy aloqalar zonasida efioptipi shakllangan. Burun shakli vayuz tuzilishigako'raefioptlar arablardan deyarli farq qilmaydilar, biroq ular terisining rangi xuddi negrlar kabi qora. Afrika g'arbida fulbe xalqlaridan iborat, negroidlar va yevropeoidlar irqiy belgilarini o'zida aks ettiruvchi G'arbiy Sudan orahq tipi tashkil topgan. Arablar bosqini va islom dinining tarqash natijasida janubiy yevropeoidlarning arab tilida so'zlashuvchi malum aholisi Afrikaning ichki qismlariga kirib keldilar. Bu esa o'z navbatida Sudan oraliq tipi shakllanishiga olib keldi. Madagaskarda Janubi-Sharqiy Osiyodan ko'chib kelgan janubiy mongoloidlar bilan tubjoy aholisining qorishishi oqibatida mongoloid va negroid irqiy belgilarini namoyon etuvchi malagas orahq tipi vujudga keldi,

Amerika xalqining irqiy tarkibi nihoyatda rang-barang bo'lib, bu yerdagi aholi shakllanishida insoniyatning barcha uch irqi vakillari ishtirok etgan. Yerli aholi - hindular va eskimoslar - Meksika yassi tog'larida, And tog'larida, Janubiy Amerikaning ichki o'lkalarida va arktikaning ayrim hududlarida jamoa-jamoa bo'lib saqlanib qolganlar. Boshqa hamma joylarda yo irqiy jihatdan aralash aholi yoki keyin ko'chib kelganlar - yevropeoidlar va negroidlar - avlodlari ko'pchilikni tashkil etadi. Yerli aholi mongoloid irqining har xil tiplariga mansub.

Hozirgi paytda Amerikada yevropeoidlar boshqa irq vakillariga nisbatan keng tarqalgan. AQSh va Kanada aholisining 90 foizi, Lotin Amerikasi aholisining 25 foizi ularga mansub. Shimoliy Amerikaga, uning Janubiy qismidan tashqari, asosan yevropeoidlarning shimoliy va orahq vakillari (Buyuk Britaniya, Skandinaviya, Germaniya aholisi) vakillari

ko'chib keldilar. Biroq antropologik tip chegaralari o'rtasidagi aralashuv jarayonida bu farqlar Yevropadagidan ko'ra ham kamayib ketdi. Natijada oraliq irqiy formalar hozirda ko'pchilikni tashkil etadi. Lotin Amerikasida ispanlar, portugallar va italyanlarning avlodlaridan iborat asosan janubiy yevropeoidlar o'rnashgan. Lotin Amerikasidagi ko'pchilik yevropeoidlarda malum darajada hind yoki negr qoni alomatlari seziladi.

Hind va yevropa nikohlari aralashuvidan hosil bo'lgan avlodlar - metislar Amerika irqiy guruhlarida ikkinchi o'rinni egallaydi. Meksika, ko'pgina Markaziy Amerika davlatlari, Venesuela, Chili, Paragvay kabi Lotin Amerikasi mamlakatlarida ular aholining asosiy qismini tashkil etadi. Yevropa va Afrika aholisi qorishishi natijasida paydo bo'lgan mulatlar soni nisbatan kam bo'lib, ular tarkibiga AQShliklarning bir qismi, Braziliya, Kuba, Venesuela aholisi, Vest-Indiya xalqlari kiradi. Ba'zi hollarda metislar va mulatlarni o'zaro ajratish qiyin. Umuman aholi tarkibida aralash irqiy tiplar salmog'i tinimsiz oshib bormoqda.

Amerikada negroid irqiga aralashmagan (yoki kam aralashgan) Afrikadan keltirilgan negr-qullarning avlodlari kiradi. Yirik negroid guruhlar Braziliya va AQShda yashaydilar hamda Gaiti, Yamayka va boshqa Vest-Indiya mamlakatlarining asosiy aholisini tashkil etadi. Umuman Amerikada yevropeoidlar jami aholining 53 foizini, metis va mulatlar - 34 foizni, negrlar - 7 foizni va mongoloid hindular 6 foizni tashkil etadi.

Avstraliya va Okeaniyada yevropaliklar kelgunga qadar aholining asosiy qismi avstraloid katta irqining ikki - avstraliya va papuas-melaneziyaliklariga mansub bo'lgan. Okeaniyaning sharqi vashimolida - Polineziya va Mikroneziyada avstraliya irqiy tiplari keng tarqalgan. XVII asrda, asosan yevropaliklar va qisman osiyoliklar orasida boshlangan yalpi immigratsiya ushbu mintaqada aholi tarkibini keskin o'zgartirib yubordi. Avstraliya va Yangi Zelandiyada yevropeoid irqining asosan oraliq va qisman shimoliy tarmog'iga mansub vakillari ko'pchilikni tashkil etadi. Okeaniya aholisining yevropaliklar va osiyoliklar bilan qorishishi Polineziya va Mikroneziyada, hamda Fidji va Yangi Kaledoniyada metis guruhlarini shakllantirishga olib keldi. Ko'pgina Melaneziya orollarida va Yangi Gvineyada metislar kam. Umuman Avstraliya va Okeaniyada yevropeoidlar (asosan ularning oraliq tiplari) aholining 76 foizini, melaneziyaliklar va papuaslar 16 foizini, polineziyaliklar va mikroneziyaliklar 4,5 foizini tashkil etadi.

4.4. Dinlar geografiyasi

Etnoslarga tavsif berishda ko'pincha mutaxassislar ularning diniy mansubligiga e'tibor qaratadilar.

Turii tarixiy davrlarda diniy va etnik birliklar nisbati turlicha bo'lgan. Ibtidoiy jamoa tuzumida diniy va etnik chegaralar o'zaro mos kelgan. Har bir xalq tomonidan yaratilgan xudolar milliy xudolar bo'lib, ularning ta'sir doirasi muayyan qabila chegarasidan tashqariga o'tmagan. Bu davrda har bir davlat va unga tegishli etnos o'z xudolariga, o'ziga xos diniy tasawurlariga ega bo'lgan. Jamiyat taraqqiyoti, etnik aloqaiarni kuchayishi bilan ancha katta diniy birliklar vujudga keldi, bir dinga bir necha xalqlar e'tiqod qila boshlaydilar. Keyinchalik bir etnosning malum qismi eski xudolariga sig'inishda davom etsalar, boshqalari yangi dinni qabul qihsh hollari tez-tez ro'y berib turdi. Shunday qilib, xalqlar asta-sekin ko'pxudolikni qabul qila boshladilar. Jahon dinlarining vujudga kelishi bilan etnik va diniy chegaralar muvofiqligi barham topadi. Ba'zi holatlarda diniy tafovutlar til jihatdan o'zaro yaqin (gollandlar va flamandlar; serblar va xorvatlar va h.k.) aholi guruhlarining milliy chegaralanishida muhim rol o'ynaydi.

Keyingi davrlarda diniy mansublik va etnik mansublik o'rtasidagi aloqalar susaya bordi. Ko'pgina yirik zamonaviy xalqlar turii dinlarga sig'inuvchi kishilar gumMarini o'zida birlashtiradi, ayni paytda bitta dinga ko'plab etnoslar e'tiqod qilishlari ham mumkin. Hozir faqat ba'zan, unda ham shartli ravishda milliy dinlar haqida gapirish mumkin (arman-grigorian cherkovi - ko'pchilik armanlar, sintoizm - yaponlarning asosiy qismi, sikhizm - panjobliklarning ma'lum qismi va h.k.).

Ba'zi mamlakatlarda hukmron mavqega ega dinga e'tiqod qilmaydigan deyarli barcha aholi milliy kamsonli guruhlar tarkibiga kiritiladi. Jumladan, Eronda nafaqat armanlar, assiriyaliklar, yahudiylar, shu bilan birga fors xalqining bir qismi bo'lgan gebrlar (zoroastriylar) ham milliy kamsonli guruh sifatida e'tirof etiladi. Ayrim arab davlatlarida etnik kamsonli guruhlariga nafaqat musulmon bo'lmagan aholi, hatto islomning mazkur mamlakatda hukmron mavqega ega bo'lmagan mazhabiga mansub guruhlar ham kiritiladi.

Etnik birliklarda bo'lgani kabi, diniy birliklar uchun ham tabaqalashuv xosdir. Har bir din turii yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar va sektalarga bo'linadi. Odatda mamlakatlar yoki xalqlar shartli ravishda musulmon, nasroniy, budda dinlariga ajratiladi, biroq quyi taksonomik darajalarga tushgan sari bunday bir xillik yo'qola boradi.

Ayrim nasroniy mamlakatlar diniy jihatdan bir necha qismlarga "O'lingan. Masalan, nemislar protestant (uning ikM oqimiga - lyuteranlik va reformatfik) va katolik dinlariga e'tiqod qiladilar; shveysarlarning ^li guruhlari orasida protestantlar (reformatlik) va katoliklar tarqalgan; ^otlandlar orasida protestant-presviterianlar ustunlik qiladi.

Bitta xalq turii qismlarining har xil diniy oqimlarga mansubligi tufayli

uning ichida madaniy-maishiy tafovutlar kelib chiqadi va bu narsa o'z navbatida etnodiniy guruhlar shakllanishiga olib keladi. Bunday guruhlar jumlasiga kurdlar orasidagi yazidlar diniy guruhini, Suriya va Uvan arablari orasida - druzlami, misrliklar orasida - kopitlami misol qilib keltirish mumkin. Buning ustiga, boshqa yo'ldosh holatlar ham unga ta'sir etsa diniy tafovut muhim etnotabaqalashuv omili bo'Ub xizmat qiladi.

Ayrim mamlakatlarda din kishilar hayotining ko'pgina tomonlariga, ulaming ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga, turmush tarziga va madaniyatiga ta'sir ko'rsatadi. Jahonning qaynoq nuqtalarida ro'y berayotgan siyosiy voqealarni, agar u yerdagi diniy vaziyat hisobga olinmasa, tushunish qiyin. XXasr 70-yillarida Hindiston diniy jihatdanbo'yicha ikki mustaqil davlatga bo'lindi, va natijada Pokistondan ko'pgina hindlar, Hindistondan esa musulmonlar ko'chib ketdilar. Bunday migratsiya jarayonida yigirma milliondan ortiq kishi ishtirok etdi. Turmush diniy guruhlariga mansub kishilar orasida Livan, Isroil, Fihppin, Afg'oniston, Serbiyava boshqa joylarda to'qnashuvlar sodir bo'ldi. Awalo, turmush siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sabablar natijasida kelib chiqqan bunday kelishmovchiliklarda diniy omil muhim rol o'ynadi. Din ko'p mamlakatlar ichki siyosiy hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi; hatto ulaming ayrimlarida siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalari diniy mansublik tamoyih asosida tuzilgan.

Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, turmush tarixiy voqealar va hozirda ro'y berayotgan hodisalar hamda milliy munosabatlar mohiyatini tushunish uchun o'sha mamlakat yoki munitaga ahohsi diniy tarkibiga e'tibor qaratish zarur. Ahoh diniy tarkibi bilan tanishishdan avval quyida dinlar tarixi haqida qisqacha ma'lumot berilgan:

Ibtidoiy jamoa tuzilishining yemirilishi va dastlabki davlatlar yuzaga kelishi bilan ajdodlar ruhiga topinish, dehqonchilik va chorvachilikka xos ibodatlar muhim ahamiyat kasb eta boshladi, ruhlarning ierarxiyasi paydo bo'ldi, alohida tabaqa sifatida koinlik ajralib chiqdi. Jamiyat sinfiy tabaqalashuvi shunda ham o'z aksini topdiki, din oliy va quyi xudolarga (politeizm) bo'lindi, keyinchalik bu jarayonlar yakkaxudolikni (monoteizm) keltirib chiqardi.

Eramizdan avvalgi II mingyulikda hozirgacha saqlanib qolgan dinlar tashkil topdi. Eng qadimiy shunday dinlardan biri Old Osiyoda yuzaga kelgan iudaizm bo'Ub, u dastlab pohtezmga asoslangan, keyinchalik monoteizmga o'tgan. Er. av. I rungyillikboshlarida shu mintaqada boshqa din - zoroastrizm (uning asosida duahzm - yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash haqidagi tasavur yotadi) rivojlana boshladi, eramizning XI asrida uning tamioqlaridan biri - yazidizm paydo bo'ldi-Osiyoning boshqa hududlarida pohteistik dinlar shakllandi. Janubiy Osiyoda hukmron bo'lgan kasta tuzumi orqali shuhrat qozongao

braxmanizm va kasta tuzumiiii inkor qiluvchi jaynizm (er. aw. VI-V asrlar) shular jumlasidandir. Er. aw. VI-V asrlarda Xitoyda deyarli bir vaqtda ikki falsafiy-axloqiy ta'limot - daosizm i konfusiylik yuzaga keldi va keyinchalik ular alohida dinlarga aylandi. Yaponiyada ibtidoiy jamoa tuzumi davridan bu mamlakatda hukmron bo'lgan ajdodlarni hurmatlash va tabiatga topinish asosida sintoizm vujudga keldi.

Yer yuzi bo'ylab juda katta hududlarda tarqalgan ayrim dinlar jahon dinlari nomini oldilar (odatda uiarga buddizm, nasroniylik va islomni kiritadilar).

Eramizning I mingyiligi boshlarida Old Osiyoda monoteistik din - nasroniylik yuzaga keldi. 1054 yilda u ikki: pravoskv va katolik yo'nalishlariga ajraldi. XVI asrda katolik dinidagi islohotlar natijasida undan (Rim papasi hokimiyatini inkor qiluvchi va ilk nasroniylikka qaytishni yoqlovchi) protestantizm ajralib chiqdi. Protestantizm bir qancha mustaqil oqimlar (eng yiriklari: anglikanlar, lyuteranlik, kalvinizm, reformiatlar va h.k.) ko'rinishida shakllandi va o'z navbatida ular ham mayda bo'lakchalarga bo'linib ketdi. Nasroniylik tarkibida yuqorida qayd etilgan uchta (pravoslav, katolik va protestant) asosiy tarmoqdan tashqari, yana ikkita nisbatan kam tarqalgan, V asrda shakllanib, diniy marosimlari pravoslavlarga yaqin bo'lgan monofisit va nestorian yo'nalishlari mavjud.

Boshqa monoteistik din - Mom - VII asrda arablar orasida shakllandi. Yangi din oradan ko'p o'tmay uchta: sunniy, shia va xorijiy yo'nalishlariga ajralib ketdi. Sunniylik va shialik o'rtasida siyosiy masalalarda, ayrim diniy marosimlar va an'analar bo'yicha tafovutlar mavjud. Siyosiy tafovut shundaki, agar sunniylar xalifahk hokimiyatini yoqlasalar, shialar esa imomat tarafdoridirlar. Diniy marosimlar va an'analardagi farqlar ham anchagina. Sunniyhdka shialikda mavjud bo'lgan "Muta", "Shaxsey-.Vaxsey" va boshqa marosimlar yo'q. Sunniylar Makka va Madina shaharlarini muqaddas hisoblasalar, shialar Iroqdagi Karbalo va Najaf shaharlarini muqaddas deb biladilar. Sunniylar Surinam butunligicha etirof etadilar, shialar esa uning ba'zi qismlarinigina tan ohshadi. Bu oqimlar orasida bunday tafovutlar juda ko'p, shu bilan birga, malum o'xshashliklar ham bor. Masalan, mahdiylik - zamona oxir bo'lishi va Mahdiy (arabcha, Olloh tamonidan to'g'ri yo'lga yetaklovchi) kehshi haqidagi diniy ta'limot ikkala oqimda ham mavjud. Xorijiylar sunniylarga yaqin bo'lib, ular o'z izdoshlariga qattiq talablarni qo'yadilar - zeb-ziynatni qoralaydilar, musiqa va raqsni ta'qiqlaydilar va h.k.

Alohida dinlarga e'tiqod qiluvchilar soni haqidagi ma'lumotlar birmuncha noaniq va ishonchsiz bo'hshiga qaramasdan, harholda ular Httli dinlarning ta'sirim baholash imkonini beradi. Nasroniylarning "mumiy soni dunyo bo'yicha - taxminan 1,2 mlrd. dan ortiq bo'Mb,

shundan katoliklar - 700 mln., protestantlar - 400 mln. va pravoslavlar - 100 mln. kishi atrofida. Katoliklarning asosiy qismi Amerikada (ular umumiy sonining yarmidan ko'prog'i) to'plangan; Yevropada taxminan 200 mln. kishi, Osiyo va Afrikada - 100 mln. kishidan. Protestantlarning 40%i Amerikada, 1/3 qismi Yevropada (asosan qit'aning shimoliy qismida), Afrikada Osiyoda mos ravishda 40 va 70 mln., Avstraliya va Okeaniyada - taxminan 20 mln. kishi. Pravoslavlar va boshqa sharqiy cherkovlar izdoshlari Janubi-Sharqiy Yevropa, Rossiya va Shimoliy-Sharqiy Afrika aholisi orasida keng tarqalgan.

Protestantlarning eng yirik gurullaridan baptistlar - 75 mln., lyuteranlar - 70 mln., anglikanlar - 67 mln., reformatlar va presviterianlar - 52 mln., metodistlar - 43 mln., pyatidesyatniklar - 8 mln., legova guvohlari - 5 mln., "qutqarish armiyasi" izdoshlari - 5 mln., mormonlar - 4 mln., kongregasionalistlar - 3 mln., yettinchi kun adventistlari - 3 mln. kishini tashkil etadi. Sharqiy cherkovlar vakillari orasida - taxminan 20 mln. monofisitlar va 100 ming. kishi nestorianlardan iborat.

Musulmonlar orasida tug'ulishning yuqoriligi tufayli keyingi yillarda ularning soni nasroniylardan oshib ketdi (1,5 mlrd. kishi atrofida). Ularning taxminan 90 foizi sunniylar, 9,5 foiziga yaqini shialar va 0,5 foizi xorijiyatlardan iborat. Islomga e'tiqod qiluvchilar asosan Shimoliy Afrika va Osiyoda (uning sharqiy qismi bundan mustasno) jamlangan. Boshqa barcha dinlarning izdoshlari - asosan Osiyo aholisi. Induistlar taxminan 550 mln., buddistlar - 300 mln. (ular orasida maxayanistlar ■* 60% atrofida), konfusiylar - 200 mln., sintoistlar - 100 mln., daosistlar - 30 mln., sikxlar - 15 mln., jaynlr - 4 mln., zoroastrizm tarafdorlari - 300 ming, yazidlar - 100 ming kishiga teng. Iudaistlar 15 mln. kishi atrofida bo'lib, ularning yarmidan ko'prog'i Amerika xalqlari hissasiga to'g'ri keladi.

Afrika, Osiyo va Okeaniyada saqlanib qolgan mahalliy dinlarga sig'inuvchilar sonini aniqlash ancha murakkab. Ularni hisoblashda muayyan dinga mansublik haqidagi malumot doim ham xaqiqatga to'g'ri kelmaydi. Bundan tashqari, mazkur mintaqalar aholisi statistik jihatdan ham yaxshi o'rganilmagan. Nihoyatda taxminiy hisob-kitoblarga ko'ra, mahalliy dinlarga sig'inuvchilar soni dunyo bo'yicha 100 mln. kishi atrofida.

Aholi diniy tarkibi haqidagi ma'lumotlarning noaniqligi tufayli, turli dinlarga sig'inuvchilar soni bo'yicha o'sish dinamikasini belgilash ancha murakkab. Shunga qaramasdan, musulmonlar va induistlar sonining jadal o'sishi, boshqa dinlarga e'tiqod qiluvchilar o'sish sur'atining esa pastligi yoki hatto kamayishi kuzatilmoqda. Buning sababi, induizm va islom hukmron bolgan davlatlarda aholi orasida tug'ilish sur'atlarining yuqoriligi bilan bogliq. Bundan tashqari, islom Aftikada janubga, uning tropik qismiga tomon jadal siljimoqda, induizm esa Hindiston qabilalari orasida keng tarqalmoqda.

Yer sharining yirik mintaqalari bo'yicha diniy guruhlar tarqalishi quyidagi ko'rinishga ega:

MDHning katta qismini pravoslav diniga mansub kishilar guruhleri (Rossiyaning katta hududlari, Ukraina, Belarus, Moldova va Gruziya) tashkil etadi. Armanistondagi xudojo'ylar monofisit arman-grigorian cherkoviga mansub, Litvada katolik dini, boshqa Boltiqboyi davlatlarida - lyuteranlik keng tarqalgan.

Islom diniga Markaziy Osiyo va Qozog'iston, Kavkazning katta qismi, Tatariston va Boshqirdiston aholisi e'tiqod qiladi. Ozarbayjonda asosan shia oqimiga mansub musulmonlar, boshqa hududlarda - sunniylar ko'pchilikni tashkil etadi. Buddizm-lamaizmga Buryatiya, Tuva va Qalmig'iston tubjoy aholisi e'tiqod qiladilar. Xudojo'y yahudiylar - iudaistlardir.

Yevropa shimolida protestantlik, Skandinaviya davlatlari, Finlyandiya va Islandiyada - lyuteranlik, Angliyada - anglikanlik, Shotlandiyada - presviterianlik ustunlik qiladi. Belgiya, Lyuksemburg, Fransiya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Avstriya va Maltada katolik dini tarqalgan. Markaziy Yevropada katoliklar va protestantlar soni deyarli teng, biroq Germaniyada protestantlar orasida lyuteranlar, Shveysariya va Niderlandiyada esa - reformatlar ustunlik qiladi. Gresiyada ko'pchilik xudojo'ylar pravoslavlardan, Turkiya Yevropa qismida esa - musulmonlardan iborat. Polsha, Chexiya, Slovakiya va Vengriya aholisi orasida katoliklar, Bolgariya va Ruminiyada - pravoslavlar, Germaniyada - protestantlar (asosan lyuteranlar), Albaniyada - musulmonlar (sunniiylar) ko'pchilikni tashkil etadi. Sobiq Yugoslaviya respublikalarida ko'proq pravoslavlar, qisman katoliklar va musulmonlar mavjud.

Osiyo aholisi diniy jihatdan nihoyatda xilma-xil. Islom barcha Old Osiyo mamlakatlarida (Isroil, Kipr va Livandan tashqari), Pokiston, Bangladesh, Maldiv orollari, Indoneziya va Malayziyada yetakchilik qiladi. Kipr, Sharqiy Timor, Hindiston, Shri-Lanka, Fimppin aholisining muayyan qismi musulmonlardan iborat. Ko'pchilik mamlakatlarda islomning sunniy mazhabi hukmronlik qilsa, Eronda shialikning mavqei yuqori. Iroq, Yaman Arab Respublikasi va Baxraynda sunniylar va shialar soni deyarli teng. Eron, Hindiston, Pokistonda zoroastriylarning, Eron, Iroq va Turkiyada - yazidlarning kamsonh guruhleri mavjud.

Hindiston va Nepal induizm tarqalgan asosiy hududlardir. Induistlar Shri-Lanka va Bangladesh hamda Indoneziyaning Bali oroh aholisi orasida ham uchraydi.

Hindixitoy mamlakatlari va Shri-Lankada aholining ko'pchiligi huddistlardan iborat (Vetnamda - maxayana mazhabi, boshqalarda - bceravada). Shu bilanbirga, ayrim Sharqiy Osiyo mamlakatlari aholisi

maxayana buddizmidan tashqari, bir vaqtning o'zida boshqa dinlarga: jumladan, Xitoyda - konfiisizlik va daosizmga, Koreyada - konfutsizlikka, Yaponiyada - sintoizmga ham e'tiqod qiladilar. Mug'ulistonning xudoyjo'y aholisi - lamaist buddistlardir.

Osiyoning faqat ikki mamlakati, ya'ni, Filippin (asosan katoliklar) va Kiprda (pravoslavlar) nasroniylar yetakchilik qiladi. Mazkur dinga sig'inuvchilar Livan aholisi yarmidan ozrog'ini tashkil etadi (maronitlar).

Osiyoda qabilaviy ibodat izdoshlari soni izchil kamayib bormoqda. Hozirgi paytda ular faqat Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoning borish qiyin bolgan tog'li o'lkalaridagina saqlanib qolgan.

Afiikanirig barcha arab davlatlarida, Somali va Jibutida islomning sunniy mazhabi hukmronlik qiladi. Sahroi Kabirdan janubda joylashgan bir qator mamlakatlarda (Sudan, Chad, Niger, Yuqori Volta, Mali, Senegal, Gambiya, Gvineya, Gvineya-Bisau, Serra-Leone, Liberiya) musulmonlardan tashqari, mahalliy dinlarga sig'inuvchi muayyan guruhlar saqlanib qolgan. Efiopiya aholisining 2/3 qismi nasroniylikning monofisit mazhabiga mansub. Nigeriyada musulmonlar asosan mamlakat shimolida joylashgan bo'lib, aholining yarmidan ko'prog'ini tashkil etadi. Shu bilan birga, bu yerda nasroniylar va mahalliy dinlarga sig'inuvchi guruhlar ham mavjud. Qit'aning boshqa mamlakatlarida nasroniylar (protestantlar va katoliklar) hamda mahalliy dinlarga sig'inuvchi guruhlar turlicha nisbatda taqsimlangan. Umuman yer sharida saqlanib qolingan mahalliy dinlarga sig'inuvchilarni 80 foizi Afrikada jamlangan.

Deyarli barcha Amerika mamlakatlarida nasroniylik boshqa dinlardan ustunlik qiladi. AQSh va Kanadada protestantlar ko'p bo'lib, ular o'z navbatida xilma-xil diniy oqim va sektalarga bo'linib ketganlar. Janubiy va Markaziy Amerika aholisining ko'pchiligi - katoliklar. Vest-Indiyaning bir orolida son jihatdan katoliklar ustun bo'lsalar, boshqasida - protestantlar. Kuba, Gayana, Surinam hamda Trinidad va Tobagoda katolik va protestantlardan tashqari, induistlar va musulmonlarning malum guruhlari joylashgan. Janubiy Amerikaning ichki hududlaridagi hindu qabilalari mahalliy dinlarga sig'madilar.

Avstraliya va Okeaniyada xudojo'ylarning katta qismini turli oqim va sektalarga bo'lingan protestantlar, ozroq qismini esa katoliklar tashkil etadi. Yangi Kaledoniya, Guame hamda Uollis va Futun orollarida katoliklar protestantlarga nisbatan ko'proq. Fidjida nasroniylar bilaf bir qatorda induistlar va musulmonlar mavjud. Mahalliy dinlarni S tarafdorlari asosan Vanuatu, Papua-Yangi Gvineya va Avstraliya tubjoy aholisi orasida saqlanib qolgan.

4.5. Mehnat resurslari - aholi tarkibi sifatida

Bozor munosabatlarining rivojlanishi ayrim nazariy tushunchalar oxazmunini tubdan o'zgartirib yubordi. "Mehnat resurslari", "ish kucbi" jocabilarni shunday tushunchalar jumlasiga kiritish mumkin. "Mehnat xesurslari" atamasini dastlab akademik S.G. Strimulin o'zining 1922 yili chop etilgan maqolalaridan birida qo'llagan. Uzoq yillar mobaynida undan mamlakat inson resurslarini boshqarish va foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida foydalanildi. Sobiq ittifoq davrida har bir mehnatga layoqath ruqaroning uzrsiz sabab bilan uzoq muddat ishlamay yurishi qonuniy ta'qib ostiga olingan. Mehnatga layoqatli aholi - mehnat resurslarini tashkil etib, u tabiiy, moddiy va moliyaviy resurslar bilan bir qatorda qat'iy statistik hisobga olinishi iqtisodiyotni markazlashgan usulda rejalashtirishning muhim elementlaridan biri edi.

Mustaqillik yillari O'zbekiston Respublikasida ham Xalqaro Mehnat Tashkiloti tavsiya etgan aholini tasniflash tizimiga o'tildi, unga ko'ra aholini tizimiy taqsimlashda mamlakat mehnat resurslari iqtisodiy faol va iqtisodiy nafaol qismlarga ajratiladigan bo'ldi.

Mehnat resurslari aholining o'z ruhiy fiziologik va aqhy sifatleri bilan moddiy ne'matlar ishlab chiqarishga yoki xizmatlar ko'rsatishga qodir bo'lgan mehnatga layoqath qismidir. Ular tarkibiga faqat iqtisodiy faol ahohgina emas, shu bilan birga hozirda ishlamayotgan va ish qidirmayotgan mehnatga qobiliyatli shaxslar, jumladan ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'hm olayotganlar ham kiritiladi. Demak, mehnat resurslari haqiqiy (real) va potensial xodimlardir.

Mehnat resurslarining tarkibi quyidagicha:

- mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi. O'zbekistonda mehnat yoshimng quyi chegarasi 16 yosh bo'lib, yuqori chegara yosh bo'yicha pensiya olish huquqi bilan belgilangan. Bu erkaklar uchun 60 yoshni va ayollar uchun 55 yoshni tashkil etadi. Biroq, unga I va II guruh ishlamayotgan nogironlar, yoshi bo'yicha imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan fuqarolar kirmaydi.

- mehnat yoshidan o'tgan bo'lsa-da ishlayotgan shaxslar va yosh bo'lsa ham ishlayotgan o'smirlar.

Mehnat resurslari balansini tuzishda ish bilan band aholining barcha toifalarini to'liq qamrab olish muhim ahamiyatga ega. Yollanib ishlaydiganlar ham, yollanmasdan ishlaydiganlar ham ishning doimiyliqi, vaqtinchaligi, mavsumiyliqi, tasodifiyligi yoki bir martalik bo'Ushidan qat'i nazar, iqtisodiyotda ish bilan band deb hisoblanadi.

Yollanib ishlaydiganlar - band aholining eng ko'p sonli guruhi bo'lib, mulkchilikning har qanday shaklidagi korxona (tashkilot,

muassasa) rahbari yoki alohida shaxs bilan pul yoki natura hoida haq oladigan mehnat faoliyati shartlari haqida yozma mehnat shartnomasi, kontrakt yoki og'zaki bitim tuzgan shaxslarni o'z ichiga oladi.

Yollanmasdan ishlaydiganlar - 1) individual asosda, doimiy yollanma xodimlardan foydalanmasdan mustaqil ishlaydigan shaxslarni; 2) ish beruvchilarni, shu jumladan fermer va dehqon xo'jaliklari boshliqlarini; 3) oilaviy korxonalarning haq olmaydigan xodimlarini; 4) jamoa mulkdorlar (kooperativlar, shirkatlar kabi) a'zolarini birlashtiradi.

Tarixdan ma'lumki, mehnatga layoqath yosh chegarasi ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga ko'ra huquqiy asosda o'zgarib turgan. Chunonchi, 1929-1933 yillarda 14 yosh - mehnatga layoqatli yoshning quyi chegarasi bo'lgan, 1937 yilga kelib, u 15 yoshgacha ko'tarildi. Urush yillarida ushbu yosh chegarasi yana 14 yoshga tushdi, urushdan keyin u 16 yoshga ko'tarildi va hozirgacha amal qilib kelmoqda. Hozirgi vaqtda "mehnatga layoqath yosh"ning yuqori chegarasi erkaklar uchun 59 yosh va ayollar uchun 54 yosh hisoblanadi.

Erkaklar 60 yoshga, ayollar 55 yoshga yetgandan so'ng ular pensiya olish huquqiga ega. Biroq bu qoidada ham istisno bor. Organizmga yuksak ruhiy fiziologik bosimlar bilan bog'liq kasb faohyatining ayrim turlari uchun pensiya chizig'i 5-10 yilga, ba'zan undan ham ko'proq qisqaradi. Bunda imtiyozli shartlarda qarish pensiyasi tizimi amal qiladi. Ayollar uchun pensiya yosh chegarasi erkaklarnikidan pastroq bo'lsa-da, erkaklarning o'rtacha umr ko'rishi ayollarga nisbatan sezilarli ravishda kamroqdir.

Iqtisodiyotda hozirgi paytda "mehnat resurslari" tushunchasi bilan bir qatorda "ishchi kuchi" atamasi ham ko'p qo'llanilmoqda. Ishchi kuchi - mehnat jarayomda inson foydalanadigan uning jismoniy va ma'naviy qobiliyatlar majmuasi bo'lib, xorijiy adabiyotlarda u ko'pincha "iqtisodiy faol aholi" tushunchasining sinonimi sifatida qo'llaniladi. "Ishchi kuchi" atamasi ko'p hollarda uch ma'noni anglatadi:

- organizm, tirik inson shaxsi ega bo'lgan va har safar u qandaydir iste'mol qiymatini yaratish chog'ida ishga soladigan jismoniy va ma'naviy qobiliyatlar majmui sifatida;
- aholining ish bilan band bo'lgan yoki ish izlayotgan qismi - iqtisodiy faol aholining sinonimi sifatida;
- umuman ishlovchilar yoki muayyan bir korxona ishchilari (kundalik turmushda odatda shunday foydalaniladigan tushuncha) sifatida.

Shunday qilib, mehnat resurslari tushunchasiga iqtisodiyotda ish bilan band bo'lgan xodimlar; band bo'lmasa-da, mehnat qobiliyatiga

ega bo'lgan odamlar, ya'ni haqiqiy hamda potensial xodimlar kiritiladi. Boshqacha aytganda, mehnat resurslari mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga qobiliyatli fuqarolar hamda mehnatga layoqatli yoshdan kichikroq fuqarolar (ishlaydigan o'smirlar) va mehnatga layoqatli yoshdan kattaroq yoshdagi fuqarolar (ishlaydigan pensionerlar) dan iborat boladi.

Ish bilan band aholini va ish izlayotgan ishsizlarni anglatadigan "iqtisodiy faol aholi" - mehnat resurslari haqidagi tasawurlarni aks ettiradigan yana bir boshqa tushunchadir. Bu tushuncha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda anchadan buyon ishlatilib kelinmoqda. Xalqaro andozalarga muvofiq, "iqtisodiy faol aholi" tushunchasi BMT milliy hisob varaqalar va balanslar tizimlariga kiritilgan tovarlar va xizmatlar, ishlab chiqarish uchun muayyan vaqt mobaynida o'z mehnatini taklif etadigan har ikki jinsga mansub shaxslarni o'z ichiga oladi. Bu tushunchani aniqlaydigan ikkita ko'rsatkich mavjud: odatda "faol aholi" deb uzoq davom etadigan vaqtga, masalan, yilga tatbiqan; "hozirgi paytda faol aholi" deb qisqa vaqt bo'lagiga, masalan, hafta yoki kunga nisbatan aytiladi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan ahol toifasiga o'quv yurtlarida kunduzi o'qiydigan o'quvchilar, talabalar, kursantlar; pensiya oluvchi shaxslar; uy xo'jaligi bilan shug'ullanuvchilar; ish qidirmay qo'ygan shaxslar; ishlashga zaruriyati bo'lmagan shaxslar kiritiladi. Ko'rinib turibdiki, "mehnat resurslari" va "iqtisodiy faol aholi" atamaları bir-biridan farq qiladi. "Iqtisodiy faol aholi" tushunchasi "mehnat resurslari" tushunchasidan o'z mazmuni bo'yicha forroqdir.

Aholisi 30 mln kishiga yaqinlashgan O'zbekiston qudrath mehnat saloihiyatiga ega. Mehnat resurslari mamlakat barcha aholisiuing 60 foizdan ko'prog'ini tashkil etadi. Shu munosabat bilan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti LA. Karimov ta'kidlaganidek, ishlashni xohlovchilarning hammasini ish bilan ta'minlabgina qolmasdan, eng maqbul, ijtimoiy yo'naltirilgan ish bilan bandlikni vujudga keltirish uchun zarur sharoitlar yaratish maqsadida mukammal mehnat bozorini shakllantirish, ishga joylashishga muhtoj bo'lgan shaxslarni to'la hisobga olish g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi¹. Ushbu muammolarni hal etishda mehnat resurslarini shakllantirish va taqsimlashning ishga joylashish borasidagi real ehtiyojni aniqlash imkonini beruvchi balans usulidan foydalanib, aholi bandligini hisobga olishni takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002 yil 31 yanvardagi 42-sonli "Aholining ish bilan bandligini hisobga olish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Qarori

¹. H.A. KapHMOB. y36eKHCTOH XXI acp 6ycaracaaa: xaB(J)CH3JiHKKa Taxana, Gap^apopJiHK HiapTJiapH Ba TapaKKner KacpoJiatJiapH. T.: ^36eKHCTOH ", 1998, 6 622.

qabul qilindi. Bu Qarorda oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida mehnat resurslari balansini tuzish hamda ishga joylashishga muhtoj shaxslarni aniqlash uslubiyatini o'rgatish nazarda tutilgan.

Mehnat resurslari balansini tuzish hamda ishga joylashishga muhtoj shaxslarni aniqlash chog'ida asosiy axborot manbalari davlat statistikasi (mehnat va aholi bo'yicha) ma'lumotlari, ma'muriy hisobga olish (masalan, mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlari, uy-xo'jaliklari, personal ro'yxatlar) ning har xil turlari, shuningdek, ish bilan bandlik masalalari yuzasidan ishchi kuchini tanlab tekshirishdan iborat bo'ladi. Ushbu xilma-xil manbalar ulardagi axborotning xususiyati va mazmuni, ma'lumotlarni to'plash shakllari va usullari bo'yicha bir-biridan farq qilishi mumkin.

Mehnat resurslarining hisobot balansi har qaysi yil yakunlariga qarab O'zbekiston Respublikasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri bo'yicha tuziladi, shahar va qishloq aholisiga bo'linadi (1-jadval).

1-jadval

Mehnat resurslari balansi shakli

<i>Ko'rsatkichlar</i>	Jami	Shahar	Qishloq
I. Hama mehnat resurslari			
Shu jumladan:			
Mehnat voshidagi mehnatga qobiliyatli aholi			
Ishlayotgan o'smirar va pensionerlar			
II. Mehnat resurslarining taqsimlanishi			
II.1. Iqtisodiy faol aholi			
Shu jumladan:			
1. Ish bilan bandlar			
Shulardan:			
Rasmiy sektorda			
Norasmiy sektorda			
2. Ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar			
Shulardan:			
Rasman ro'yxatdan o'tgan ishchilar			
Mehnat organlarida ish izlayotgan sifatida hisobda turuvchilar			
Mehnat organlarida ro'yxatdan o'tmasdan mustaqil ravishda ish qidirayotganlar			
II.2. Iqtisodiy nafaol aholi			
shu jumladan:			
Ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan shaxslar			—
Yoshi bo'yicha imn'yozli shartlarda pensiya olayotgan shaxslar, nogironlar			
Ko'p bolali onalar, bolasi 3 yoshga to'lgunga qadar parvarish qilib ishlamayotgan avollar			
Lxtiyoriy ravishda ishlamayotgan va ishlashni hohlamaydigan boshqa shaxslar, shu jumladan uy mehnati			
Izoh: 1 va 2 gurub nogironlar			

Mehnat resurslarining miqdori mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyath aholi soni bilan mehnat yoshidan kichik va katta bo'lib, ishlayotgan shaxslar sonining yig'indisi sifatida aniqlanadi: $MR = MYoM + IO'P$

bunda: MR — mehnat resurslari;

MYoM — mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli ahoh;

IO'P — ishlayotgan o'smirlar va pensionerlar.

MYoM soni mehnat yoshidagi aholi sonidan (16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar sonidan) har ikki jinsga mansub mehnat yoshidagi ishlayotgan I va II guruh nogironlari hamda imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan ishlayotgan pensionerlar sonini chegirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi: $MYoM = E_{(JM0)} + A_{(16\cdot55)} - Nog$,

bunda: $E_{(16\cdot60)}$ — 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar;

$A_{(63)}$ — 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar;

Nog - mehnat yoshida bo'lib, ishlayotgan I va II guruh nogironlari hamda imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan ishlayotgan pensionerlar

Axborot olish manbai:

$E_{(1660)}$, $A_{(16\cdot55)}$ — aholining jins va yosh tarkibi bo'yicha statistika ma'lumotlari;

Nog — Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazkxgining mehnat yoshidagi nogironlar soni hamda imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan pensionerlar to'g'risidagi ma'lumotlari;

IO'P — korxonalarining 16 yoshga to'lmagan ishlayotgan o'smirlar va pensionerlar haqidagi statistika hisobotlari.

Iqtisodiy faol aholi soni quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi: $IF = IB + II$,

bunda: IF — iqtisodiy faol ahoh qismi;

IB — ish bilan bandlar;

II — ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar.

Hisobot davrida ish bilan bandlar soni quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqariladi:

$$IB = Ir + Idx + Inr$$

bunda: Ir — iqtisodiyot rasmiy sektorida (korxonalar, tashkilotlar, muassasalarda) ish bilan band bo'lganlar.

Idx — dehqon xo'jaliklarida ish bilan band bo'lganlar.

Inr — iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lganlar.

Axborot olish manbai:

Ir - korxonalar va tashkilotlarning mehnat bo'yicha statistika hisobotlari, soliq organlarining ma'lumotlari;

Idx — statistika organlarining bisob-kitoblari va ishchi kuchini tekshirib chiqish malumotlari;

Inr — ishchi kuchini tekshirib chiqish ma'lumotlari.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lganlarni aniqlash. Iqtisodiyot norasmiy sektorida ish bilan band bo'lganlar jumlasiga rasmiy statistikada hisobga olinmagan, doimiy, vaqtinchalik, bir martalik va mavsumiy ishlarni yollanib bajaradigan, shu jumladan, mazkur ishlarni amalga oshirish uchun respublikadan tashqariga chiqib ketadigan shaxslar, o'z biznesini yuritadigan, sheriklar bilan yollanmasdan ishlayotgan shaxslar, ta'qiqlanmagan, lekin ro'yxatga olinmagan faoliyatdan daromad topadigan (masalan, chorva mol boqish, savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanish, xususiy tarzda odam tashish va boshqa faoliyat turlari bilan band bo'lgan) shaxslar kiradi.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lgan shaxslar soni O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan maxsus ishlab chiqilgan dastur bo'yicha yilning har choragida ishchi kuchini tekshirib chiqish asosida aniqlanadi.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lgan aholi sonini ishchi kuchini tanlab tekshirish ma'lumotlari asosida aniqlash uchun:

A) Iqtisodiyotning norasmiy sektorida tegishli faoliyat turlari bilan shug'ullanayotgan shaxslar sonining so'rab chiqilgan mehnat yoshidagilar sonidagi salmog'i quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$SS_s = SM_i; SM \cdot 100,$$

bunda: SS, — iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning konkret (i) turi bilan shug'ullanuvchi so'rab chiqilganlarning salmog'i;

SM_i — iqtisodiyotning norasmiy sektorida konkret (i) faoliyat turi bilan shug'ullanuvchi so'rab chiqilganlar miqdori;

SM — mehnat yoshidagi so'rab chiqilganlar miqdori, jami.

B) Olingan salmoqlar bo'yicha iqtisodiyotning norasmiy sektorida konkret faoliyat turi bilan band bo'lgan aholi soni quyidagi formula asosida hisoblab chiqiladi:

$$NRB_j = MYoT \cdot SS_i; 100,$$

bunda: NRB_i — iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning konkret (i) turi bilan band bo'lganlar soni;

MYoT — mehnat yoshidagi aholi soni;

MYoT bo'yicha axborot manbai - aholining jins va yosh tarkibi to'g'risidagi statistika ma'lumotlari.

V) Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lganlar umumiy sonini aniqlash uchun faoliyatning har bir konkret turi bo'yicha NRB haqidagi ma'lumotlar qo'shiladi:

$$NRB = \sum NRB_i,$$

bunda: NRB - norasmiy sektori Sa ish bilan band bo'lganlar soni.

Mehnat resurslari balansida ish bilan band aholi soni amaldagi milliy tasniflagichlarga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlari (iqtisodiy faoliyat turlari) bo'yicha taqsimlanadi va bunda quyidagilar ajratib ko'rsatiladi:

* Sanoat.

* Qishloq xo'jahgi.

* Qurilish.

* Transport va aloqa.

* Savdo va umumiy ovqatlanish.

* Moddiy-texnikaviy ta'minot, sotish va tayyorlash.

* Moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlari.

* Uy-joy-kommunal xo'jaligi va maishiy xizmat ko'rsatish.

* Ta'lim, fan, madaniyat, san'at.

* Noishlab chiqarish sohasining boshqa tarmoqlari. Bunday qilish aholining- iqtisodiy faollik darajalarini, mehnat resurslarining faoliyat turlari bo'yicha taqsimlanishini tahlil qilish va baholash imkonini beradi. Bu esa ish bilan bandlikni davlat tomonidan tartibga solish choralarni ko'rish uchun zarurdir.

Ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar sonini aniqlash. Bunday shaxslar soni mehnat yoshida ish bilan band bo'lmagan, mehnat organlari tomonidan ishsiz (O1) maqomi berilgan shaxslarni; mehnat organlarida ish qidirayotganlar (IQ) sifatida ro'yxatga olinganlar; mehnat organlariga murojaat qilmasdan mustaqil ravishda ish qidirayotganlar (IQm)ni o'z ichiga oladi.

Axborot olish manbai:

O1 va IQ bo'yicha — mehnat organlarining hisobot ma'lumotlari;

IQm bo'yicha — ishchi kuchini tekshirib chiqish ma'lumotlari;

IQ sonini aniqlash uchun balans tuzilgan paytda mehnat organlarida hisobda turgan shaxslar sonidan shu paytda rasman ishsizlar maqomi berilgan shaxslar, shu jumladan, ishsizlik bo'yicha nafaqa olayotgan, jamoat ishlarida band bo'lgan hamda mehnat organlari yo'llanmasi bo'yicha kasb-hunar tayyorgarligidan o'tayotgan, qayta ta'lim olayotgan va malakasim oshirayotgan shaxslar chegirib tashlanadi.

Mustaqil ish qidirayotgan shaxslar (IQm) sonini hisoblash uchun:
1) ishchi kuchini tekshirib chiqish natijalariga ko'ra ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj aholining salmog'i aniqlanadi:
$$IBJS = (IBt - INAt) : SS \cdot 100,$$

bunda: IBJS - ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtojlar salmog'i;

IBt — ishchi kuchini tekshirib chiqish natijasida aniqlangan ish bilan band bo'lmaganlar soni, jami;

INAt — ishchi kuchini tekshirib chiqish natijasida aniqlangan iqtisodiy nafaol aholi, jami;

SS — mehnat yoshidagi so'rab qilinganlar soni.

2) ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslarni umumiy soni quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$IBJ = MAT \cdot IBJS : 100,$$

bunda: IBJ — ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar soni;

MAT — mehnat yoshidagi aholi soni;

IBJS ~ tekshirish natijasida aniqlangan ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar salmog'i.

3) mustaqil ravishda ish izlayotgan shaxslar soni ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar soni bilan mehnat organlarida ish izlayotganlar sifatida ro'yxatdan o'tgan va rasman ishsiz maqomini olgan shaxslar o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi:

$$IQm = IJM - IQ - RI,$$

bunda: IQm — mustaqil ish qidirayotganlar;

IJM — ishga joylashishga muhtojlar;

IQ — mehnat organlarida ish qidirayotganlar sifatida ro'yxatga olinganlar,

RI — rasman ishsizlar.

Iqtisodiy nafaol aholi. Mehnat resurslarining balansini tuzish vaqtida iqtisodiy nafaol aholining soni hamma vaqt mehnat resurslari soni bilan iqtisodiy faol aholi soni o'rtasidagi farqdan iborat bo'ladi:

$$INA = MR - IF,$$

bunda: INA — iqtisodiy nafaol aholi;

MR — mehnat resurslari soni;

IF — mehnat resurslarining iqtisodiy faol qismi.

Mehnati resurslari balansi ma'lumotlari turli tahliliy maqsadlar uchun, masalan, mehnat resurslarining shakllanish omillarini, ularning ish bilan bandligini va ishsizlikni aniqlash, shuningdek, mehnat bozorining ahvoli va ish bilan bandlik sohasidagi vaziyat, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va joylashishi haqida jamoatchilikka axborot berish uchun xizmat qilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi mehnat qonunchiligidan farqli o'laroq, xalqaro statistikada mehnatga laqayotli aholining yosh chegarasi 16-65 yosh qilib belgilangan. Bu yoshdagi kishilar guruhi Yer shari aholisining 2/3 qismiga yaqinini tashkil etadi. Biroq, dunyoning turli mintaqalarida ushbu ko'rsatkich o'zaro farq qiladi.

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, bu sohada eng quy* ko'rsatkichlar Afrika mintaqalariga tegishli (Shimoliy Afrika mustasno). Agar bu jarayonlar alohida mamlakatlar misolida o'rganilsa, ko'rsatkichlar

yanada pastroq ekanini guvohi bo'lamiz. Xususan, Burkina-Faso, Malavi, Zambiya, Chad, Uganda, Niger kabi davlatlarda mehnat resurslari salmog'i jami aholining yarmidan ham kamrog'ini tashkil etadi. Buning sababi, mazkur mamlakatlarda aholi tabiiy o'sishining yuqoriligi va kuchli "demografik portlash" jarayoni ro'y berayotganligi bilan bog'liq.

2-jadval

**2008 yilda dunyoning yirik mintaqalarida mehnatga yaroqli
yoshdagi aholi**

	i
Dunyo bo'yicfaa	65
Shimoliy Afrika	62
G'arbiy Afrika	53
Sharqiy Afrika	53
Markaziy Afrika	52
Karib rayoni	64
Janubiy Amerika	65
G'arbiy Osiyo	62
Markaziy va Janubiy Osiyo	63
Janubi-Sharqiy Osiyo	65
Sharqiy Osiyo	71
Shimoliy Yevropa	66
G'arbiy Yevropa	66
Sharqiy Yevropa	70
Janubiy Yevropa	67
Avstraliya va Okeaniya	66

Aksincha, Sharqiy Osiyo (71%) aholi tarkibida mehnat resurslari ulushini yuqoriligi bilan ajralib turadi. Mazkur mintaqada aholi soniga ko'ra dunyoda birinchi o'rinni egallovchi Xitoyning joylashganligi va unda tug'ilishni cheklash yuzasidan olib borilayotgan faol demografik siyosat natijalari buning sababidir. Bundan tashqari, Fors ko'rfazida joylashgan davlatlar - Baxrayn (76%), Quvayt (75%), Katar (82%), BAA (80%) da ham mehnat resurslari salmog'i katta. Hozirgi paytda jahon bozorida uglevodorod resurslariga bo'lgan talabning ortishi iqtisodiyoti neft qazib chiqarishga ixtisoslashgan ushbu mamlakatlarning gullab-yashnashiga olib keldi. Iqtisodiy va demografik rivojlanish teskari mutanosiblikda ekanligi bizlarga yaxshi ma'lum. Shunga ko'ra, mazkur davlatlarda tug'ilish darajasi yil sayin pasayib bormoqda.

Iqtisodiy o'sish jarayonlari jamiyatdagi bir qator miqdor va sifat o'zgarishlar orqali ro'y beradi. Bular orasida ahoh bandligi bo'yicha iqtisodiyot tarmoqlari tarkibidagi o'zgarish muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyoti tez yuksalayotgan mamlakatlar uchun bandlik va yalpi Qiahsulot ishlab chiqarish tarkibida qishloq xo'jaligi salmog'ining Pasayishi xosdir. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, AQShda 1920 yilda 70

foiz ishchi kuchi qishloq xo'jaligida faoliyat yuritgan, 1940 yilda 20 foizga tushib qolgan, 2000 yildan u 3 foiz atrofida. Yaponiyada qishloq xo'jaligida band bo'lgan ishchi kuchi salmog'i 1879 yildagi 72 foiz o'rniga, 1930 yilda 30 foizga, 1990-yillarda 8 foizga tushdi. Belgiyada 1846 yilda qishloq xo'jaligida 51 foiz ishchi kuchi band bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1947 yilda 12,5 foizni, 1970 yilda 7 foizni tashkil etdi. Bu raqamlar shuni ko'rsatadiki, mamlakat iqtisodiy rivojlanish darajasi u yerdagi aholi bandligining tarmoq tarkibi bilan uzviy bog'liq. Bu fikrlarni quyidagi jadval ma'lumotlari ham tasdiqlaydi (3-jadval).

3-jadval **Ayrim MDH**
davlatlarida iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha aholi bandligi (2004 yil)*% hisobida

№	Mamlakatlar nomi	Iqtisodiyot-dagijami bandlik	Shu jumladan:			
			sanoat	qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	qurilish	xizmat ko'rsatish sohalari
1.	Armaniston	100,0	12,2	46,9	3,1	37,8
2.	Belarus	100,0	26,7	10,2	7,9	55,2
3.	Moldova	100,0	11,9	42,6	4,4	41,1
4.	Ozarbavjon	100,0	6,9	39,5	5,0	48,6
5.	Rossiya	100,0	21,5	10,4	7,9	60,2
6.	Tojikiston	100,0	5,6	60,4	3,3	30,7
7.	Ukraina	100,0	20,1	19,7	4,5	55,7
8.	O'zbekiston*	100,0	13,5	27,5	8,6	50,5
9.	Qirg'iziston	100,0	8,0	49,9	3,5	38,6
10	Qozog'iston	100,0	12,1	33,5	5,3	49,1
					1	

* - Statisticheskii sbornik (Statkomitet SNG). Moskva, 2005. S.144 ** - O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'ititasming 2008 yil yakuni bo'yicha ma'lumotlari.

Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha aholi bandligi tarkibida qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi salmog'i eng past bo'lgan mamlakatlar jumlasiga Belarus (10,2%) va Rossiya Federasiyasi (10,4%) kiradi. Bu esa MDH tarkibidagi mazkur mamlakatlarning iqtisodiy salohiyati boshqalarga nisbatan yuqori ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Buning sababi shundaki, agrar sohada mehnat unumdorligini oshirish uchun juda katta imkoniyatlar yashiringan. Fan-texnikaning yuksahb borishi bilan muayyan miqdordagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish uchun kam sonli xodimlar mehnati ham kifoya qiladi. Boshqa tomondan, oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli bo'yicha to'yish chegarasi mavjud bo'hb, bu narsa qishloq xo'jalik ishlab chiqarish hajmini ham cheklaydi.

V.BOB. Aholini hududiy tashkil etish

5.1. Aholi punktlari tuzilishi, funktsional turlari va shakllari.

Qishloq va shahar aholisi

Yer sharibo'ylab aholining joylanishi malum bir o'lchamga tipdagi xilma-xil shakllarga ega aholi punktlari tizimi hamda to'rim' vujudga keltiradi. Demak, odanilarriing doimiy yoki vaqtincha to'planadigan, mujassamlashadigan (konsentrasiya) joyi - aholi punktlari, deb nomlanadi. Bu aholi punktlari odamlarning yashash joyi, moddiy va ma'naviy boyliklarni ishlab chiqaradigan va iste'mol qiladigan markazlari, avlodlarning takror barpo bo'ladigan ijtimoiy hayot o'chog'i hisoblanadi.

Aholi joylashishining hududiy ko'rinishi, ya'ni shakli-aholi punktlaridir. S.A. Kovalyov aholi va aholi punktlarini - inson tomonidan yaratilgan odamlar hayoti uchun zarur bo'lgan moddiy shart - sharoitga ega malum bir hududda yashovchi aholining joylanishi, deb ta'riflaydi (1963.6-bet).

Aholi va aholi punktlarining joylanishida aniqlangan hududdagi aholi punktlari yig'indisi ularning bir - biri bilan aloqasi orqali to'rini tashkil etishini ham anglatadi. Mamlakat xo'jaligi va xalqlarning yashash sharoiti uchun aholi punktlari to'rining kengayishi, rivojlanishi va joylanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, aholi va xo'jalikni geografik nuqtai-nazardan baholashda barcha aholi yashash punktlari tiplari va turlarini o'rganish zarurdir.

Aholni geografik o'rganishda ikki yo'nalish mavjud. Birinchidan, demografik yo'nalish ya'ni aholining o'sishi, yoshi va jinsi, milliy tarkibi, takror barpo bo'lishiga ko'proq e'tibor berilsa, ikkinchisida yuqoridagi geografik jarayonlarning natijasi bo'lmish aholi punktlari, ularning to'ri alohida tadqiq etiladi (Soliev, Qarshiboeva, 1999).

Jamiyat hayotining asosini moddiy boyliklar ishlab chiqarish tashkil etadi. Har qanday ishlab chiqarish faoliyati biron-bir aholi manzilgohining vujudga kelishiga, rivojlanishiga zamin bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Muruntov oltin konining topilishi natijasida Zarafshon, Uchquduq shaharlari vujudga keldi yoki Qarshi va Mirzachol hududida yangi yerlarning o'zlashtirishi qator aholi punktlari barpo bo'lishiga sabab bo'ldi. Xilma-xil ishlab chiqarish faoliyati aholi va aholi punktlari o'lchami va shakliga turlicha ta'sir etadi. Jumladan, Muruntov oltin konining topilishi shu hududda aholining mujassamlashuviga (konsentrasiya) olib keldi. O'z navbatida ijtimoiy-iqtisodiy sohalarining boshqa turlari rivojlanishiga ham turtki bo'ldi.

Turli yiriklikdagi aholi punktlari, vdarning yirik murakkab tizimlari aholning hududiy tashkil etish shakllaridir. Uning ijtimoiy tashkil etish shakllariga har-xil yosh va jins, millat, elat, kasb-hunarga mansub

kishilar uyushmasi kiradi, ulaiga makon jihatdan umumiylik shart emas. Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida aholi punktlari muhim o'rin egallaydi. U xalq xo'jaligining hududiy tizimida tabiiy resurslar, ijtimoiy ishlab chiqarish va infratuzilma tarmoqlarini bir-birlari bilan bog'lovchi ko'priklar vazifasini bajaradi.

Yer sharidagi har bir aloliida hudud aholi va aholi punktlari tarixiy, tabiiy shart-sharoit va etnografik jihatlaridan kelib chiqib xilma-xil o'ziga xos ko'rinishlarga ega. Jumladan, tabiiy shart-sharoit aholi punktlari joylashuviga ham bevosita, ham bilvosita ta'sir etadi. Qachonki, aholi punktlari uchun joy tanlanayotganda bevosita tabiiy sharoit bilan (rel'ef, suv bo'y, shamol yo'li, seysmik, eroziya va boshqalar) Mubolashmaslikning iloji yo'q. Agarda aholi punktlari ishlab chiqarish faoliyati nuqtai-nazardan vujudga kelsa, tabiiy sharoit bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Har qanday aholi punktlarini geografik jihatdan majmua tadqiq etishda avvalo unda yashovchilarning soni va tarkibi, bandligi, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi tutgan mavqeyi, (madaniy, iqtisodiy va siyosiy) boshqa aholi punktlari bilan aloqasini mukammal bihsh talab etiladi va o'z navbatida yuqorida keltirilgan tarixiy, tabiiy va etnografik tomonlarini ham hisobga olish muhim ahamiyatga kasb etadi.

Aholi punktlari rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillardan yana biri bu ijtimoiy-iqtisodiy omillardir. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar tufayli vujudga kelgan aholi punktlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yuksalgan sayin rivojlanib boraveradi. Masalan, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi undagi mavjud tur xil aholi punktlarining ham eniga, ham bo'yiga o'sishiga olib keladi. Bir vaqtlar Sirdaryo, Jizzax va Navoiy viloyatlari respublika viloyatlari tarkibida umuman bo'lmagan bo'lsa, keyinchalik, yuqoridagi sanab o'tilayotgan omillar tufayli kichik-kichik qishloqlar o'rnida yoki umuman aholi yashamaydigan joylarda yangidan yangi aholi punktlari barpo qilindi va ular bugungi kunda bir necha o'nlab aholi punktlarini o'zida mujassamlashtirgan yirik viloyatlarga aylandi.

Aholi va aholi punktlarining joylanishi shakllari xilma-xil bo'lganligi bois ularni yirik ikkita tipga ajratishadi, tarqoq (dispers) va guruhlangan shakllari.

Tarqoq joylashgan aholi punktlari - yakka holda qurilgan yashash joyi bo'lib, ular ko'proq xizmat yuzasidan (fermerlar) tashkil qilinib, bir-biridan ma'lum bir masofadagi uzoqlikda joylashadi.

Guruhlangan holda joylashgan aholi punktlari - tur xil kattalikdagi shahar va qishloq aholi punktlari ko'rinishda bo'ladi. Shu boisdan ham bunday guruh ko'rinishidagi aholi punktlari ikkita - shahar va qishloq aholi punktlariga bo'linadi. "Qishloq, odatda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda shaharga nisbatan passiv, zaifroq aholi punkti hisoblanadi.

Shaharlarni ko'p funksional, kattaligi, innovatsiya, investitsiya va infratuzilma salohiyatining kuchliligi, iqtisodiyotning ko'p tarmoqliligi va yuqori darajada rivojlanganligi, aholi yashashi, o'qishi, davolanishi, ishlashi uchun imkoniyatlarning keng ekanligi, ularning ta'sirchanligi hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizim yoki majmualarda yetakchi rol o'ynashini ta'minlab beradi.

Qishloq shaharga malum darajada bo'ysinadi, uni qishloq xo'jaligi xom ashyosi bilan, aholisini toza havo, suv, iqtisodiyotini ishchi kuchi bilan ta'minlab turadi. Shahar esa qishloqqa malakali kadrlar, qishloq xo'jaligiga mashina, asbob-uskunalar, mineral o'g'itlar, qurilish materiallari, zamonaviy servis xizmatini yetkazib beradi"¹.

Shahar va qishloq aholi punktlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular o'rtasida aniq chegara o'tkazib bo'lmaydi. Sababi, shahar-qishloq oralig'ida ham qator aholi punktlari mavjudki, ular bir ikkinchisi bilan rutashib ketgan. Ammo, shunga qaramasdan, shahar va qishloqni bir-biridan ajratuvchi maxsus mezonlar ham borki, bu mezonlar turli davlatlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

5.2. Qishloq aholisi va aholi punktlari geografikasi

Qishloq aholi punktlarining aniq bir ta'rifi yo'q, ammo aytish mumkin-ki, shahar aholi punktlari talablariga javob bermaydigan barcha aholi punktlari qishloqlar hisoblanadi. Shuningdek, uncha katta bo'lmagan, sanoat, transport o'rmon xo'jahligi, dam olish uylari, sanatoriyalar qoshida paydo bo'lgan kichik posyolkalar qishloq aholi punktlariga tegishli bo'ladi. Dunyo bo'yicha qishloq aholi punktlarining umumiy soni mavjud emas. Har bir davlat o'zining ma'muriy-hududiy tuzilishidan kelib chiqib qishloqlarni ajratishadi. Masalan, O'zbekistonda rasmiy shahar yoki shaharcha maqomini olmagan, aholisi 2000 kishigacha bo'lgan, aholisining deyarli barchasi qishloq xo'jahligida va u bilan bog'liq tarmoqlarda band bo'lgan aholi punktlarini qishloq aholi punktlariga kiritish mumkin.

Shaharlar qaysi funksiyani bajarmasin, qaysi kattalik va salohiyatga ega bo'lmasin qishloq aholi punktlarisiz, ya'ni qishloqlarsiz shaharga aylanmaydi. Bu o'rinda aholi punktlarining ikkinchi yirik tarmog'i qishloqlarni, qishloq aholi punktlarini geografik o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yer shari aholisining 50 foizi (2009 y.) shaharlardan tashqarida qishloqlarda yashaydi. Jamiyat taraqqiyoti va hududiy mehnat

■ 'CewHeB A, Ha3aroB M. Y36eKHCTOH KHuwotyapn (KHUDIOK acoitiap reorparpiwch).- T.: "fan va texnologiya"- 2009. B.18-19.

taqsimotidagi o'zgarish Jar tufayli kisMarning hududiy ijtimoiy va tarixiy shakl topgan birligi qishloqlar vujudga kelgan.

Qishloq aholi punktlari unda yashovchilar soni, joylashgan geografik o'ra, bajaradigan funktsiyasiga ko'ra shaharlardan farq qiladi. Qolaversa, shaharlar uchun qo'yilgan talablarning birortasiga qishloqlar javob bermaydi.

A.S. Soliev ta'biricha, qishloq aholi geografiyasi shaharlar geografiyasiga (geourbanistikaga) qaraganda uncha "omadi kelmagan" ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Qishloq aholi punktlarining rivojlanishi qishloq xo'jaligi tarmog'i bilan chambarchas bog'liq. Biroq, aholisi qishloq xo'jaligida band bo'lmasdan sanoatda, transportda va boshqa tarmoqlarda ishlaydigan aralash funktsiyali qishloq aholi punktlari ham mavjud. Shu boisdan dunyodagi davlatlar aholisini hududiy bo'yicha qaralganda qishloq aholisi alohida statistik ko'rsatkichni qishloq xo'jaligida band bo'lganlar boshqa ko'rsatkichni tashkil etadi. Masalan, O'zbekiston aholisining 48 foizi qishloqlarda yashaydi, 28 foizi qishloq va o'rmon xo'jaligida band.

Aksariyat qishloq aholi punktlari bevosita yer bilan chambarchas bog'langan. Yer qishloq aWMng asosiy ishlab chiqarish vositasi, uarni boqadigan zamini hisoblanadi. Biroq yerlardan foydalatiishdagi va qishloq xo'jaligi ixtisoslashuvdagi tafovutlar iqlim, rel'ef hamda tabiiy sharoit bilan uzviy bog'langanligi tufayli bir-biridan keskin farq qiladi. Bu esa qishloqlardagi ishlab chiqarish tiplarining ham xilma-xilligiga olib keladi. Qishloq joylarda qishloq xo'jaligida bevosita band va malum bir qismi esa qishloq xo'jaligida band bo'lmagan aholi ham yashaydi. Shu boisdan, qishloq xo'jaligida band bo'lmagan qishloq aholisini uchta guruhga ajratish mumkin: 1) qishloq xo'jaligiga xizmat qiluvchi tarmoqlarda (savdo, xizmat ko'rsatish, maorif, sog'liqni saqlash va boshq.) band bo'lganlar; 2) shaharga yaqin bolgan korxona va muassasalarda ishlovchilar; 3) qishloq joylarda joylashgan sanoat va boshqa korxonalarda bandlar. Qishloq aholisining bunday o'ziga xos xususiyati turli davlatlarda bir-biridan tubdan farq qiladi. Jumladan, iqtisodiyotining asosini qishloq xo'jaligi tashkil etadigan mamlakatlarda aholining katta qismi qishloq xo'jaligi bilan bog'langan bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda esa, aksincha, qishloq joylardagi aholi qishloq xo'jaligi bilan juda kam shug'ullanishadi.

Tabiiy sharoit qishloq aholisi punktlaridagi xo'jalik tarmoqlarining ixtisoslashuviga hamda shu asosda kichik-kichik ixtisoslashgan qishloqlarning paydo bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Masalan, dehqonchilik, qoramolchilik, o'rmon xo'jaligi, tog'-kon va hokazo.

Barcha qishloq aholi punktlari shaharlar singari o'z bajaradigan funktsiyasiga qarab uchta asosiy guruhga birlashtiriladi.

1. Qishloq xo'jaligi
2. Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan
3. Aralash qishloq aholi punktlari

Qishloq xo'jaligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan, aholisi qishloq xo'jaligi maxsulotlari yetishtirish va uni qayta ishlash bilan band bo'lgan aholi punktlari qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan aholi punktlari, deb yuritiladi. Bunday qishloqlar aholisi odatda dehqonchilik, bog'dorchilik, uzumchilik hamda chorvachilik bilan shug'ullanadi.

Ma'lumki, yer yuzi qishloq aholisining asosiy qismi qishloq xo'jaligida band. Qishloq xo'jaligining zonal ixtisoslashuvi, qishloq aholi punktlarining zonal farqini keltirib chiqaradi. Bu esa nafaqat qishloq aholi punktlari kattaligi, funktsional tiplari, balki ularning joylanishiga ham ta'sir etadi. Masalan, o'rmon zonalaridagi aholining o'rmon xo'jahida bandligi, cho'l zonasidagi qishloqlarning mayda va tarqoqligi, aholisining chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanishi va boshqalar. Qishloq xo'jaligi funktsiyasini bajaruvchi aholi punktlari unchalik katta bo'lmaydi. Rivojlangan mamlakatlarda jami aholi punktlarining 30 foizidan 70 foizigacha, rivojlangan davlatlarda deyarli 100 foizini tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan ikkinchi guruh aholi punktlari miqdori jihatdan o'sib bormoqda. Bu aholi punktlari yana bir necha guruhlarga ajratiladi:

1. sanoat korxonalari posyolkasi
2. transport
3. o'rmon sanoati
4. baliqni qayta ishlash
5. dala-hovli va hokazolar

Mazkur qishloq aholi punktlarida xizmat ko'rsatuvchi soha tarmoqlar o'sha joy geografiasiga mos va xos holda rivojlanadi. Aytaylik, kichkina temir yo'l stansiyasi yoki kon atrofida juda katta qishloq aholi manzilgohi vujudga kelmaydi, ba'zi posyolkalar vaqtincha ham hisoblanadi (dala hovh, sanatoriya, stansiyalar).

Qishloq aholi punktlarining ikkinchi guruhiga bir qismi aholi qishloq xo'jaligida, qolgani sanoat, transport, qurilish va xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lgan qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan aholi punktlari kiradi. Bunday aholi punktlari odatda, "temir yo'l bekatlari, meteorologik stansiya, rekratsiya va turistik sohasi, qazilma boyliklar, suv omborlari va kanallar asosida shakllangan. Bu qishloqlarning aholisi ham uncha ko'p bo'lmaydi". Ko'pgina tuman ma'muriy markazlari ushbu guruhga kiradi. Aynan, mana shunday ma'muriy markaz funktsiyasini bajaruvchi punktlar qishloq aholi punktlari orasida o'zining yirikligi,

agrar-industrial xususiyati bilan asosiy o'ritmi egallaydi. Shuningdek, ushbu aholi punktlari nafaqat ma'muriy - tashkiliy markaz, balki, madaniy, savdo-sotiq markazlari hamdir. Qolaversa, bunday qishloq aholi punktlarida xom ashyo va mehnat omihga tayanilgan iqtisodiyot tarmoqlarining kichik korxonalari joylashadi, ya'ni o'rmon, yog'och tayyorlash, ovchilik, transport xizmati (temir yo'l, quvur o'tkazish va.hak.). Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan qishloq aholi punktlarida yashovchilar aholiga rekrasiya xizmat ko'rsatishni, tabiatni asrash, qo'riqxonalarini qo'riqlash kabi vazifalarni ham bajaradi.

Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan aholi punktlari eniga va bo'yiga qarab o'sib bormoqda. Chunki, aksariyat mamlakatlarda qishloq aholisi salmog'ining kamayishi, suburbanizatsiya masshtabi kengayishi, transport va xizmat ko'rsatish sohaslarining ko'payishi ushbu turdagi aholi punktlari nisbiy va mutloq miqdori ortishiga olib kelmoqda. Ammo, bunday aholi punktlari kichik, mayda qishloqlardan iborat bo'ladi. Sababi, uncha katta bo'lmagan temir yo'l stansiyasi, foydali qazilma koni, kichik davolanish, dam olish maskanlaridan boshqa qishloqning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan omillar yetarli bo'lmagan holda aholi manzilgohi kichikligicha qoladi. Hatto, foydali qazilma konlari ba'zidatashkil topgan kichik qishloqlar vaqtinchalik xususiyat kasb etadi. Kon-qazilov ishlari yakunlanishi bilan bu qishloqlarni ko'chirishga to'g'ri keladi.

Aholisining aksariyati qishloq xo'jaligida, malum bir yashovchilar sanoatda, transportda, qurilishda, xizmat ko'rsatish yoki boshqarishda ishlaydigan qishloq aholi punktlari aralash qishloqlar, deb ajratiladi. "Aralash tipdagi qishloqlar ikki sohaslarning rivojlanishi yoki, odatda, qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sanoat korxonalar negizida vujudga kelgan. Bunday qishloqlarning demografik salohiyati nisbatan katta bo'lishi mumkin. Demak, qishloqlarning katta-kichikligini ularning bajaradigan funksiyasi belgilab beradi. Bu aholi punktlari geografiyasining eng muhim qonuniyatlaridandir"¹. Bu tipdagi aholi punktlari o'rtasida eng ko'p tarqalgani agrar-industrial punktlar hisoblanadi. Holbuki, aralash qishloqlar funktsional jihatdan agrar-industrial, mahalliy ma'muriy, madaniy-maishiy markaz, shahar atrofi hududlariga ajratiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda qishloq aholi punktlaridan eng avvalo iqtisodiy jihatdan foyda beradigan, ya'ni fermer xo'jaliklariga e'tibor qaratiladi. Ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan xo'jaliklarda ishlovchi va yashovchilar uchun barcha sharoitlar, ya'ni ijtimoiy infratuzilma tarmoqlari tezlik bilan yo'lga qo'yiladi, rivojlantiriladi. Kommunikatsiya

¹CojineB A, Ha3apoA M. ^36eKHCTOH KmiuiOKnapH (KHIIIOKxoiwaw reopra(J)iiHCH) - T.: "fan va texnologiya"- 2009. B.11.

tizimi, maktab, bog'cha, sog'liqni saqlash, uyda xizmat ko'rsatish kabi qator xizmatlar amalga oshiriladi.

O'tgan asrning ikkinchi yarmidayoq qishloqlarda ishini tashkil etish maqsadida G'arbda nemis geograflari V. Rristallyor va AXYosh "markaziy o'rinlar" g'oyasini o'ylab topishgan edi. Warning g'oyasiga binoan, shu rayondagi boshqa barcha aholi punktlapini xizmatlar va mahsulotlar bilan ta'minlaydigan aholi manzilgohi markaziy o'rinda bo'lishi lozim. Eng kichik markaziy joy, deb aholisi 1000 kishidan iborat, kunlik ehtiyoj uchun kichik bozor, militsiya uchastkasi, mayda ustaxonalari bor posyolkani hisoblashdi. Navbatdagi yirikroq markaziy joyda bank, boshlang'ich maktab, kutubxona, ixtisoslashgan do'konlar joylashadi. Har bir keyingi markaziy joy bajaradigan funksiyasiga ko'ra eniga va bo'yiga kengayib boraveradi yoki bu aholi punktlapida turli soha va tarmoqlarning murakkab tizimlari o'rin olgan bo'ladi.

Qishloq aholi punktlapini klassifikasiyalashganda aholiyligi ko'rsatkichidan foydalaniladi. S.A. Kovalyov tomonidan qishloq aholi punktlapi aholiyligiga ko'ra quyidagicha klassifikasiyalangan (1963. 36 bet).

1) aholisi 10 kishidan kam aholi punktlapi (yakka hovli, yakka yashash joyi);

2) 100 kishigacha yashovchilari bor kichik aholi punktlapi;

3) 200-500 kishigacha, bunga fermer xo'jaligi, birxo'jalik brigadasi misol bo'la oladi;

4) 1000-2000 aholisi bor qishloq aholi manzilgohi, bular endi nisbatan yirik hisoblanadi. Xo'jalik markazi, qishloq markazi misol bo'la oladi;

5) 3000-5000 aholisi bor yirik qishloq aholi manzilgohi. Bularga shahar darajasidagi qulayliklarga ega aholi punktlapini kiritish mumkin.

Qishloq aholi punktlapmi geografik tadqiq etishda ularda yashovchi aholi soniga, o'sishi, joylashishi, zichligi va taqsimlanishiga alohida e'tibor berish talab etiladi. Demografik jarayonlarni aholining mexanik harakati, tarkibi kabi xususiyatlarini ham tahlil qilish aholi geografiasining muhim vazifalaridan biridir. Aholisining rivojlanishi va joylanishiga daxldor jarayonlarni geografik nuqtai-nazardan o'rganish o'sha hududdagi qishloq aholi punktlapi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini belgilash, muammolarini hal etish imkonini beradi. Bundan tashqari, qishloqlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida ularning iqtisodiy geografik o'rni muhimdir. Holbuki, qishloq aholi punktlapi aholisi hayotida uning ahamiyati shaharlar singari o'ta yuqori emas. Qishloq aholi punktlapi, ayniqsa qishloq xo'jaligi uchun yer hosildorligi alohida rol o'ynaydi.

"Qishloqlar shaharlarga nisbatan tabiiy sharoit bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Modomiki, qishloq xo'jahgi bevosita geografik sharoit ta'sirida rivojlanar ekan, uning qishloqlar geografiyasiga ta'siri ham hech qanday shubha qoldirmaydi. Qolaversa, mahalliy qurilish materiallar-qum, shag'al, ohak, tosh va boshqalar ham qishloqlar qiyofasining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Soy va boshqa gidrologik shahobchalar, tor tog' vodiylarida joylashgan qishloqlar uylari terrasimon, aholi punktlari esa cho'zinchoq, tasmasimon hududiy shaklga ega bo'ladi"¹. Umuman olganda tabiiy sharoit xususiyatlari, ya'ni suv bo'ylari, vodiy, demografik sig'im kabilar qishloqlar katta-Mchikligini belgilovchi omillardan hisoblanadi.

Chunki, qishloq aholisi yashashi, tumush tarzi, moddiy ta'minoti kabi masalalar bevosita yer bilan chambarchas bog'liq. Shuningdek, shahar aholi punktlaridan farqli ravishda qishloqlar uchun tabiiy mulit, tabiiy sharoit xo'jahk yuritishi (dehqonchilik, chorvachilik, o'rmon xo'jaligi, tog'-kon sanoati), umuman qishloq aholi punktlari shakllanishida yetakchi omil hisoblanadi. Tabiiy muhit, sharoit qishloq aholisi joylanishida, xo'jalik yuritishida, aholi manzilgohi uchun joy tanlanishida yaqqol kuzatiladi. Masalan, Mirzacho'lining iqlimi, tabiiy sharoiti dehqonchilik, xususan paxtachilik va polizchilik uchun qulayligi, aholini hududiy tashkil etishga sabab bo'ldi. Natijada, qishloq aholi punktlari shakllandi, rivojlandi. Qolaversa, qadimdan aholi suv bo'ylarida, yashash uchun qulay joylarda o'rnatilgan, tabiiy sharoiti yaxshi hududlarda turh kattahkdagi aholi punktlarining tarkib topishiga va to'planishiga olib kelgan.

Yuqorida aholisining soniga qarab qishloq aholi punktlari tabaqalarga ajratilgani hamma vaqt va hamma joyda bir xil degani emas. Qolaversa, bunday tabaqalanish bugungi qishloq aholi punktlari talabiga javob bermaydi. Sababi 10 kishigacha bo'lgan aholi manzilgohi hozir deyarh uchramaydi. Odatda, ovchilik, qoramolchilik kabi tarmoqlarda aholi tarqoq holda joylashishi kuzatiladi. Bunday aholi punktlaridagina yashovchilar soni 10 kishigacha boradi. Shu boisdan, boshqa adabiyotlarda qishloq aholi manzilgohi aholisining quyi chegarasi 200, ayrimlarida 500 kishi, deb qabul qilingan. Barcha hollarda ham tabaqalashtirish qishloq aholi punktlari sharoitlaridan kehb chiqqan holda amalga oshiriladi. Jumladan, qishloq aholi punktlarini ularning katta-kichikligiga qarab quyidagi sinflarga (klasslarga) bo'lishimiz mumkin:

kichik - aholisi 200 kishigacha;

o'rta - 201 - 500 kishigacha;

¹CwmeB A, HarapoB M. y36eKHcroH KHiiraoKMapH (KHUDIOKxoftiap reorpa^Hscn).- T.: "fan va texnologiya"- 2009. B. 10.

katta - 501 - 1000 kishigacha;
yirik - 1001 kishi va undan ko'p. Bizning respublikamiz qisMoqlarining aholiyligi ham aynan shu mezonga birmuncha mos keladi. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2008 yilda 11831 ta qishloq aholi punktlari bo'lgan, ulardagi aholi soni 17374,0 ming kishini tashkil etgan. Mazkur qishloq aholi punktlarining 54 foizi kichik, o'rta va katta qishloqlardan iborat, qolgani yirik qishloqlardir. Mamlakat qishloq aholisi demografik salohiyatining yildan-yilga ortib borishi qishloqlarning tobora yiriklashuviga, ular orasidagi masofalarning yaqinlashishiga, kichik va mayda qishloqlarning qo'shilib ketishiga olib kelmoqda. Bu esa katta va yirik qishloqlar miqdori ortishiga sabab bo'ladi.

Kelajakda qishloq aholi punktlarini shahar aholi punktlariga nisbatan alohida olib tadqiq qilish dolzarb masaladir. Chunki, qishloq aholi punktlarini aholi geografiasini fani doirasida o'rganib, shahar aholi punktlariga nisbatan ba'zi tomonlari alohida tadqiqot talab qilishini guvohi bo'lamiz. Kelajakda, aksariyat qishloqlar nafaqat mahsulot yetkazib beruvchi, balki uni qayta ishlovchi, xizmat ko'rsatuvchi vazifalarni ham bajarilishini unutmazlik lozim.

5.3. Urbanizatsiya jarayoni va shaharlar geografiasini

Shaharlar yirik aholi punktlari bo'lib, unda yashaydigan kishilar qishloq xo'jaligi bilan band bo'lmasdan, boshqa ijtimoiy - iqtisodiy, madaniy sohalarda shug'ullanishadi. Shaharlar turli makon va zamonlarda iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqamv markazi rolini o'ynagan. Shahar aholi punktlari o'lchami jihatidan yirik va unda yashovchi aholi, qishloq aholi punktlaridagiga nisbatan ko'p sonli hagi hamda zichligi bilan tavsiflidir. Shaharlarning qudrati ularda mujassamlangan iqtisodiy, intellektual va demografik salohiyat bilan belgilanadi.

Dunyo miqyosidagi shaharlarni aholiyhgiga ko'ra maqom berishda aniq chegaralangan bir xil miqdordagi senz mavjud emas. Har bir davlatdagi shaharlar bajaradigan funktsiyasi va aholi punktlarining roli va aholi soniga qarab ajratiladi. Masalan, Daniya va Islandiyada aholisi 200 kishi va undan ko'p bo'lgan aholi punktlari shahar, deb ataladi. Bundan tashqari Yaponiyada-30 mingdan oshiq, Niderlandiyada 20 ming, Turkiyada -10 ming, Hindiston va Pokistonda - 5 ming, Meksikada - 2,5 ming, Fransiyada 2 ming, AQShda 2,5 ming, Xitoyda 3 ming, Germaniyada 5 ming kishi va undan ko'p aholi yashaydigan aholi punktlari shahar qatoriga kiritiladi. Rossiyada - 12

ming, O'zbekistonda esa 7 ming aholisi bor punktlap shahar hisoblanadi. Ammo, dunyoda shunday aholi punktlapi borki, ular faqat ma'muriy markaz bo'lganligi bois shahar, deb nomlanadi. Chunonchi, ayrim mamlakatlardagi barcha aholi punktlapining ma'muriy markazlari, poytaxtlari shaharlar sirasiga kiritiladi. Masalan, Jazoir, Ekvador shular jumlasidandir.

Aholi punktlapi shaharga aylanishida ularning iqtisodiy salohiyati, funktsiyasi ham muhim mezonlardan biri. Shahar aholi punktlapida yashovchilar qishloq xo'jaligi tarmoqlarida band bo'lmashgi yoki juda kam sonlini tashkil etishi kerak. Masalan, Rossiya shaharlaridagi aholining atigi 15 foizga yaqini qishloq xo'jaligida band bo'lishi mumkin. Hindistonda esa mehnatga layoqatli erkaklarning 3/4 qismi qishloq xo'jaligida band bo'lmagan aholi punktlapida yashasa bunday punktlap shaharlar sifatida qabul qilinadi.

O'zbekistonda ishchi, xizmatchi va ularning oila a'zolari shahar aholisining 2/3 qismidan ko'prog'ini tashkil etishi hamda bunday aholi punktlarida sanoat korxonalari (og'ir industrial), kommunal xo'jalik tashkilotlari, davlat uy-joy fondi, o'quv yurtlari, madaniy-ma'rifiy, tibbiy, savdo va maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari mavjud bo'lishi lozim. Bu mezon ham barcha davlatlarda bir xil emas.

Sobiq SSSR davrida aholi punktlariga shahar maqomini berish bo'yicha bir qator qonun-qoidalar qabul qilingan. Bunday qonun-qoidalar ayrim respublikalarda o'zaro farq qilar edi. Masalan, Ukrainada aholi soni shaharlar uchun 10000, shahar ti pidagi posyolkalar (ShTP) uchun 3000 kishi q'ib belgilangan. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich tegishlicha 7000 va 2000 kishini tashkil etadi.

Aholi punktida istiqomat qiluvchilarning ko'pchilik qismi mehnatning qanday turi bilan bandligi darajasi ham shaharcha maqomini berishda muhim belgilaridan hisoblanadi. Chunonchi, Gruziyada ham, Turkmanistonda ham aholi punkti shahar maqomini olishi uchun, u yerda 5000 kishidan kam bo'lmagan aholi istiqomat qilishi kerak. Lekin, Graziyada aholining 75% dan ortig'i ishchi, xizmatchi va ularning oila a'zolaridan iborat bo'lishi talab etilsa, Turkmanistonda buning uchun 66 % aholi kifoya.

Shahar aholi punktlapining shahar, deb nomlanismda unda yashovchilar miqdori ham muhim ko'rsatkichlardan biridir. Mamlakatlar, mintaqalar aholisining hududiy tarkibida shahar aholisining va shaharlarning o'sib borishi - urbanizasiya jarayonining rivojlanishiga olib keladi.

Urbanizasiya - (lotincha urbanus - shahar) - shaharlashish, ya'ni shaharlarning o'sishi va ko'payishi. Bu jarayon fan-texnika inqilobi davrida

keskin kuchayib, shahar aholsining ko'payishiga, shahar turmush tarzining keng tarqalishiga sabab bo'ladi¹.

BMT bergan statistik ma'lumotlarda hozirda dunyo aholsining teng yarmi shaharlarda yashaydi, ya'ni 2009 yilda yer shari aholisining 50 foizi shaharlarga to'g'ri keladi va bu ko'rsatkich 2030 yilda 60 foizni, ya'ni 3 milliarddan 5 milliardgachani tashkil etadi. Bunday shahar aholisining o'sishi faqat tabiiy ko'payish hisobiga ro'y beradi. 2000-2030 yillar orasida yihga 1,8 foizdan ortib boradi, bu global o'sishdan ikki marta ko'p degani. Shuningdek, bugungi kunda dunyoning 20 ta shahrida 10 million kishi yashamoqda (15 tasi rivojlanayotgan davlatlarda) bu jahon aholisinhig 4 foiziga teng. 2015 yilda shunday liga shaharlar 22 taga yetadi va ularda 5 foiz dunyo aholisi yashaydi².

Davlatlar o'rtasida shahar aholisi ustun bo'lgan mintaqalarga rivojlangan davlatlarni kiritish mumkin. Masalan, Yevropa aholisining 71 foizi shaharlarga to'g'ri keladi, Osiyoda bu ko'rsatkich 42 foiz (2009 yil), Yaponiya (86 foiz), Koreya respublikasi (82 foiz), Singapur (100 foiz), Malayziya (68 foiz), Eron (67 foiz), Quvayt (98 foiz) va qator G'arbiy Osiyo mamlakatlari aholisining hududiy tarkibida shahar aholisi ustun.

Dunyodagi shahar aholsining soni to'xtovsiz o'sishida davom etmoqda. Jumladan, 1900 yilda shahar aholsi jami aholining 3 foizini, 1860 yilda - 6,4 foizni, 1990 yilda - 19,6 foiz, 1990 yilda 43 foiz, 2005 yilda esa 48 foiz, 2009 yilda 50 foizni tashkil qilgan. Bundan aholining shaharlarda konsentrsiyalashuvi ya'ni, mujassamlashuvi tezlashganini kuzatamiz. Urbanizasiyaning umumiy ko'rsatkichi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasini belgilaydi va o'z navbatida ular orasidagi aloqadorlik mohiyatini ifodalaydi. Chunonchi, agar urbanizasiya darajasi taxminan 70-75 va undan ortiq bo'lsa, u holda mamlakat sanoat jihatidan yuksak darajada rivojlangan industrial mamlakat; 50-70 % industrial-agrar; 30-50 %- rivojlanayotgan agrar-industrial va 30 foizdan past, sust rivojlangan agrar mamlakat hisoblanadi.

Binobarin, urbanizasiya darajasi bo'yicha mamlakatlarni solishtirganda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- shahar tashkil qihsh mezonlari (masalan, aholi soni);
- shaharlarning umumiy soni va zichligi;
- yirik shaharlarning mavjudligi;
- shahar aglomeratsiyalarining rivojlanganligi;
- qishloq-shahar va mayatniksimon migratsiya;

¹ FynoMOB n. aC5ipo<JHfl aTaMajiapH Ba TyiuyHHanapH H30X3H JiyratH. -TounceHT "frcHTyBiii", 1994. B. 112.

²HapoaoHacf.ieHHeMfirpa2004Bix>sy. -2004. C. 29-30.

-aholining bandlik darajasi va tarkibi va x.k.

Bulardan shahar aholi salmog'i urbanizasiya darajasini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, u yer sharining barcha hududlarida urbanizasiya jarayoninmg borishini ko'rsatadi. Jumladan, urbanizasiya darajasining ahamiyatli tomonlarini quyidagilarda yaqqol ko'rish mumkin:

1-. Urbanizasiya darajasi 10% bo'lsa, bunday hudud urbanizasiyalashmagan bo'ladi. Qishloq aholi punktlari bilan shahar aholi punktlari orasidagi farq deyarli bo'lmaydi. Qishloq turmush tarzi aks etadi va shahar aholi soni yoki shaharliklar liissasi juda sekinlik bilan ko'payadi;

2. Agarda urbanizasiya darajasi 25 % dan past bo'lsa, qishloq aholi punktlari ustunligi seziladi, hudud kuchsiz urbanizasiyalashgan hisoblanadi. Ammo shahar turmush tarzi aks eta boshlaydi, oqibatda shahar aholisi tezlik bilan ko'payadi, ommaviy shaliar aholi punktlari paydo bo'la boshlaydi. Shahar va qishloq aholi punktlari o'rtasidagi farq kattalasha boradi;

3. Urbanizasiya darajasi 50 % ga yetsa, shahar ahohsining qishloq aholisidan ustunligi seziladi, hudud o'rta urbanizasiyalashgan hisoblanadi. Shahar aholi soni va o'sish sur'ati katta bo'ladi, shahar aholi punktlari qishloqlardan yaqqol ajralib turadi;

4. Urbanizasiya darajasi 75 % ni tashkil etganda shaharlar qishloqlardan aniq farq qiladi, shahar turmush tarzi qishloq joylarga ham tarqala boshlaydi. Shahar ahohsining hissasi va aholi o'sish sur'ati birdan sekinlashadi;

5. Mintaqa, mamlakat, hudud ahohsida shahar aholisi hissasi 90 % bo'lsa, to'liq urbanizasiyalashgan hisoblanadi. Shahar turmush tarzi barcha qishloq aholi punktlariga tarqaladi, qishloq bilan shahar orasidagi farq yana butunlay yo'qoladi. Aholi soni va salmog'i juda sekinlik bilan o'sadi, hatto ba'zi hollarda kamaya boradi¹.

Yevropa mamlakatlarida bugungi kunda aynan shahar aholisi salmog'ida kamayish hodisasi ro'y bermoqda. Yevropa davlatlari deyarli hammasida shahar aholisi jami aholining 50 foizdan ko'pini tashkil qiladi (2009 y.). Faqatgina, Albaniya, Bosniya va Gersgovina aholisining 46 foizi shahar aholisi hisoblanadi. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan Yevropa davlatlaridan Daniya (72 foiz), Shvesiya (84 foiz), Angliya (80 foiz), Germaniyani (73 foiz) to'raligicha urbanistik tavsifga ega deyish mumkin.

Urbanizasiya darajasining keskin farq qilishida ijtimoiy-iqtisodiy omillar muhim o'rin tutadi. Biron-bir mamlakat, mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi qanchalik yuqori bo'lsa, o'sha joyda urbanizasiya darajasi, shahar aholisi salmog'i katta bo'ladi. Ayrim hollarda tabiiy omillar tufayli ham urbanizasiya darajasi ko'tarilishi mumkin. Masalan, istiqbolli foydali qaziima konlari, qulay iqtisodiy geografik o'rin va x.k.

¹ KonmiOB B.A. Teorpa^HaHacwieHiw.yqe6Hoenoco6He. -M.: MapKeraHr. 1999-C.117.

Shulardan iqtisodiy geografik o'rni (IGO') shahar va shahar aholi punktlari tarkib topishida muhim omil hisoblanadi. Ma'lumki, IGO' mikro, mezo va makro darajada ajratib ko'rsatiladi. Shahar aholi punktlari paydo bo'lishida, IGO'ning mikrodarajadagi ahamiyati katta mavqega ega bo'ladi. Uning mezo va makrodarajadagi ahamiyati esa keyinchalik shaharchalarning rivojlanishi va yirik markazlarga aylanishida muhim o'rin tutadi. Binobarin, ayrim shaharlarning mikrodarajadagi o'rni noqulayligi uning asta-sekin yo'q bo'lib ketishiga olib kelishi mumkin. Shaharlarning mezodarajada o'rni qulayligi uning yirik va katta shaharlarga aylanishiga zamin bo'lishi mumkin. Agarda bu aksincha bo'lsa, shahar kichiklik xolatida qolaveradi. Shaharlar IGO'nini to'rtta bosqichga ajratish tavsiya etiladi.

mikro o'rni- yaqin shahar atrofiga nisbatan o'rni;

mezo o'rni- mamlakat katta bir qismiga yoki uncha katta bo'lmagan davlatga nisbatan o'rni;

makro o'rni- yirik davlat chegaralariga nisbatan o'rni;

mega o'rni- dunyo miqyosidagi yoki uning yirik regionlariga nisbatan hitgan.

1-jadval

Yer shari mintaqalarida urbanizatsiya darajasi

mintaqalar	Shahar aholisining hissasi, foizda			
	1900 yil	1950 yil	2000 yil	2009 yil
Shimoliy Amerika	39	64	78	79
Lotin Amerikasi	13	41	77	77
Xorijiy Yevropa	35	54	76	71
Avstraliya va Okeaniya	30	62	74	67
Xorijiy Osiyo	5	17	38	42
Afrika	3	15	37	38
Danyo bo'yicha	14	29	48	50

1. Manbalar. Kopilov VA. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. -M.: Marketing, 1999.-s.119. World Urbanization Prospects: The 2002 Revision.-www.Un.org/. <http://Population> Reference Bureau. 2009 World Population Data Sheet

o'rni. Makrodarajadagi o'rin shaharlar rivojlanishida, yuqori bosqichlarga chiqishida alohida ahamiyatga ega. Biroq, bu o'rin shaharlar taraqqiyotida ijobiy xususiyat kasb etmasa, ular hayot faoliyati o'zgarishsiz qolaveradi. Ko'plab kadimiy shaharlarning geografik o'rni ular umrini belgilashga xizmat qilgan, desak xato bo'lmaydi. Chunki, aynan shu geografik o'rindagi noqulayliklar yer yuzidan ko'plab shahar va shaharchalarning yo'qolib ketishiga sabab bo'lgan. N.N.Baranskiy shaharlarning iqtisodiy geografik o'rni ular uchun muhim iqtisodiy ahamiyatga ega. Uni tabiiy geografik o'rindan, ya'ni tabiiy ob'ektlarga nisbatan tutgan o'midan farqlay bilish kerak. Chunki, dengiz qirg'og'i, tog' tizmalari shahar iqtisodiyotiga ta'sir etishi yoki etmasligi mumkin, deydi. Shaharlarning iqtisodiy geografik o'rni (IGO') birqancha komponentlardan tashkil topadi. Bular esa o'z navbarida yana bir necha elementlarga bo'linib ketadi. Jumladan:

1. Shaharlarning tabiiy geografik o'rni:
  - Tabiat zonalariga nisbatan o'rni;
  - Tabiiy resurslarga nisbatan;
2. sanoat -geografik o'rni:
  - xom ashyo manbalariga nisbatan, ya'ni elektro energiya, yoqilg'i va hakoza;
  - qayta ishlash sanoti markazlariga nisbatan;
3. shaharlarning agro-geografik o'rni:
  - qishloq xo'jaligi xom ashyosi ishlab chiqaradigan rayonlarga nisbatan;
  - oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi rayonlarga nisbatan;
4. transport-geografik o'rni:
  - ichki muhim transport magistrallariga nisbatan;
  - xalqaro ahamiyatga ega transport tizimiga nisbatan;
5. bozor-geografik o'rni:
  - maxsulot tayyorlashga ixtisoslashgan tarmoq rayonlariga nisbatan;
  - ist'emol mollari bilan ta'minlaydigan rayonlarga nisbatan;
6. geodemografik o'rni:
  - aholi o'sishi bilan bog'liq rayonlarga nisbatan o'rni;
  - fan, ta'lim va madaniyat markazlariga nisbatan
7. siyosiy-geografik o'rni
  - mamlakat poytaxtiga nisbatan;
  - davlat chegaralariga nisbatan;
8. harbiy-geografik o'rni:
  - mudofaa ahamiyatiga ega ob'ektlarga nisbatan;
  - siyosiy (harbiy) konflikt o'choqlariga nisbatan. Shaharlarning mazkur geografik o'rinlari qulayligi ularning turli soha va tarmoqlar bo'yicha rivojlanishiga imkon beradi. Har bir shahar uchun eng muhim geografik o'rni bu transport tarmoqlariga nisbatan joylanishi bolsa ham turli hududlarda IGO' ahamiyati bir-biridan malum darajada farq qiladi. Shaharlar hoh u yirik, hoh mayda bo'lishidan qat'iy nazar har birining bajaradigan o'z funktsiyasi bor. Shaharlarning funktsiyasi-aholining shahar hosil qiluvchi tarmoq va sohalardagi ishlab chiqarish faoliyati hisoblanadi. Shaharlarni shahar hosil qiluvchi funktsiyasiga ko'ra ikkita asosiy guruhga ajratish mumkin:

II, Ishlab chiqarish (industrial)

- 1) sanoat
- 2) transport
- 3) savdo-sotiq

III. Noishlab chiqarish

- 1) harbiy
- 2) madaniy

3) kurort

Shuningdek, ba'zi olimlar shaharlarni quyidagi funktsional tiplarga ajratishni ma'qul ko'radi.

Siyosiy-ma'muriy markazlar, poytaxt shaharlari.

Ko'p funktsiyali shaharlar-viloyat markazlari.

Ko'p tarmoqli yirik sanoat markazlari.

Asosan bir yoki ikki sanoat tarmog'iga ixtisoslashgan shaharlari.

Transport markazlari.

Agroindustrial shaharlari.

Tuman markazlari.

Rekreatsiya shaharlari.

Ilmu-fan markazlari, universitet shaharlari va x.k.

Shaharlari mazkur yuqorida keltirilgan funktsiyalari bo'yicha bir-biridan malum darajada farq qilishadi. Masalan, dunyoda AQShdagi Detroyt, Rossiyadagi Tolyatti shaharlari avtomobilsozlik, Fransiya'dagi Dyunkerk, Ukrainadagi Odessa, Rossiyaning Vladivostok, Murmansk transport, ya'ni port shaharlari; Angliya'dagi Kembrij, Germaniyaning Xaydelburg, Dubna o'quv, ilmiy markazlar; Hindistonning Varanasi, Saudiya Arabistonining Makkasi diniy markazlar vazifasini bajarishi bilan ajralib turadi. Ko'pgina shaharlari bitta emas, birqancha funktsiyani bajaradi, bunday shaharlari "polifunktsional" shaharlari hisoblanadi.

2-jadval

Shaharlarning funktsional tipologiyasi

Shahar funktsional tiplari	Funktsional tipning turlari	shaharlari
Ma'muriy-markazlar	Poytaxt	Toshkent O'zbekiston poytaxti
	Viloyat markazi	Termiz Surxondaryo markazi
	Tuman markazi	Usmat shaharchasi Baxmal tumani markazi
Sanoat markazlari	Qazib olish sanoati markazi	Rossiyada Surgut
	Mashinasozlik markazi	Italiya'da Turin
	Metallurgiya markazi	Polshada Katovise
Transport markazlari	Dengiz portlari	Niderlandiyada Rotterdam
	Temir yo'l uzellari	Ukrainada Jmerinka
Noishlab chiqarish markazlari	Kurort markazlari	Turkiya'da Antalya
	Ilm va fan markazlari	Buyuk Britaniya'da Kembrij
	Moliyaviy markazlar	Shveysariya'da Syurix

Shuningdek, ayrim shaharlari ma'muriy markaz vazifasini bajarishadi xolos, ya'ni Kanberra, Toshkent mamlakat ma'muriy markazlari bo'lsa, Jizzax, Termiz shaharlari viloyat markazlari, Shaxrisabz, Usmat tuman markazlari vazifasini bajaruvchi shahar va shaharchalardir. Xo'jalik nuqtai nazaridan ba'zi shaharlari sanoat, transport, dam olish va turizm, ilm-

fan markazlari hisoblanadi. Shaharlarni vazifasiga ko'ra bunday ajratish odatda ular aholisi bandligi xususiyatidan kelib chiqadi.

Shaharlar katta-kichikligiga qarab ham funktsional tiplarga ajratiladi. Shaharlarning katta-kichikligi ular aholisi soniga qarab belgilanadi. Odatda, shaharlar aholisi soniga ko'ra quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

I. kichik shahar: 20 ming kishi

II. o'rta shahar: 20 mingdan 100 ming kishigacha

III. katta shahar: 100 mingdan 500 ming kishigacha

IV. yirik shahar: 500 mingdan 1000 ming kishigacha

V. millioner shahar: 1000 ming va undan ortiq

VI. o'ta millioner shahar: 10 mln va undan ko'p kishi. Shaharlarning funktsional tuzilishi shahar

hayotining barcha

jabhasida yaqqol seziladi, shu bois shaharlarni turli yo'nalishda tadqiq etishda buni albatta hisobga olish lozim. Shaharlarning funktsional tuzilishi aholi takror barpo bo'lishi sur'atiga, aholi demografik tarkibiga, aholi bandligi, aholi migratsiyasi xarakteriga, aholi ijtimoiy tarkibiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Aholining yirik shaharlarda to'planishi yirik-katta shaharlarning vujudga kelishiga ham sabab bo'lmoqda. Yirik shaharlar mayda va o'rta shaharlar hisobiga tobora gigant shaharlarga aylanmoqda.

Ishlab chiqarish, madaniy-maishiy, kommunal-xo'jalik aloqalari o'zaro tutashgan holda vujudga kelayotgan shahar aholi punktlarining yangi turi fanda aglomeratsiya, deb nomlanadi.

Aglomeratsiya-aholi punktlarning bir-birlariga qo'shib ketib, ulkan shahar, yagona iqtisodiy hudud hosil qilishi. Aglomeratsiyalarda aholi zich o'mashgan, xilma-xil ishlab chiqarish tarmoqlari, xususan sanoat korxonalari, ilmiy va o'quv muassasalari to'plangan bo'ladi. Aglomeratsiya so'zi fransuz adabiyotlarida uchraydi, inglizlar buni konurbasiya, amerikaliklar metropohslar, deb atashadi.

Shahar aglomeratsiyasi ishlab chiqarish kucruarining rivojlanishi va joylanishi tufayli turli funktsional tip va yiriklikdagi shaharlarning vujudga kelishi va ularning bir joyda to'planishidan, xususan shaharlarning qulay iqtisodiy geografik o'rin tufayli eniga va bo'yiga kengayib borishidan hamda yirik shahar atrofida va unga yaqin joyda shahar va shaharchalarning tarkib topib qo'shib ketishidan paydo bo'ladi.

Shahar aglomeratsiyasi quyidagi shart va sharoitlarga tayangan holda shakllanadi:

-shahar atrofida bitta yoki ikkita yirik shahar bo'lishi lozim;

-uning atrofida kamida ikkita shahar va shaharchalar bo'lishi shart;

-markaziy shahar (aglomeratsiya yadrosi) va yo'ldosh shaharchalar orasidagi masofa eng ko'pi ikki soatlik vaqt doirasida bo'lishi zarur;

¹ FyjoMOB n. 3CJ'p04)iw araMaaapi Ba TyMyHiaaapn H3OXJH jiyarTH. ToiuKeKi "yKHryBiH" 1994. B.7.

-aglomeratsiya shahar va shaharchalari o'rtasida mayatniksimon (tebranma) migratsiya aloqasi rivojlangan bo'lishi shart;

-atrofidagi shaharlar aholisi eng kam aglomeratsiya ahoksining 10 foizirri tashkil etishi zarur va x.k.

Dunyoda birinchi shahar aglomeratsiyasi XIX asming ikkinchi yarmida yirik shaharlar (London, Parij, Nyu-York va boshqa.) yoki unga yaqin joylashgan alohida uncha katta bo'lmagan shaharlar atrofida shakllangan. Aglomeratsiyaning birinchi tipi yagona markazga asoslangan monosentrik xususiyatga ega bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tipi polisentrik, ya'ni mavqei jihatdan teng bo'lgan ko'p markazlardan iborat bo'lgan. Bulardan monosentrikaglomeratsiyalar tipikengtarqaldi. Holbuki, hozirda polisentrik tipi ham ko'p sonlidir. Shu o'rindakeltirish joizki, aglomeratsiyalar bir markazli (monosentrik) va ko'p markazli (polisentrik) xususiyatga ega boladi. Farg'ona-Marg'ilon, Angren-Olmaliq aglomeratsiyalari polisentrik, Toshkent, Samarqand, Andijon, Namangan, Qarshi, Nukus, Urganch va boshqa aglomeratsiyalar monosentrik hisoblanadi.

Shahar aglomeratsiyasi - mehnat, madaniy-maishiy, rekrasion, infratuzilma, ishlab chiqarish va boshqa aloqalari bilan o'zaro birlashgan shahar aholi punktlari guruhiga aytiladi. Dunyoda eng yirik aglomeratsiyalar 20 dan ortiq bo'lib, ularning ko'pi AQShda (Chikago, Nyu-York, Los-Anjeles), Hindistonda (Dehli, Bombey, Kalkutta), Yaponiyada (Tokio, Osaka-Kioto-Kobe) va Braziliyada (San-Paulu, Rio-de-Janeyro) joylashgan. Pokiston (Karachi), Buyuk Britaniya (London), Eron (Tehron), Argentina (Buenos-Ayres), Fillipin (Manila), Xitoy (Shanxay), Fransiya (Parij), Bangladesh (Dakka), Rossiya (Moskva) kabi mamlakatlarda aglomeratsiyalar soni atiga bittadan, xolos. Shahar aglomeratsiyalari vaqt o'tishi bilan rivojlangan davlatlarga nisbatan rivojlanayotgan davlatlarda tobora o'smoqda.

Aglomeratsiya chegaralari odatda, markaz shahar bilan uning atrofidagi shaharlar o'rtasidagi mehnat, madaniy-maishiy aloqalar issamaradorligi bilan belgilanadi. Bu aloqalar chegarasi hozirgi zamonaviy (transport rivojlangan bir vaqtda 50-60 km oralqdagi radiusni tashkil setadi. Ko'pgina hollarda bu shahar aglomeratsiya chegarasi ma'muriy chegaralar bilan mos kelmaydi.

Shahar atrofidagi aholi punktlarining shahar markazidan va uning atrofidan kelayotgan aholi hisobiga tezroq rivojlanishi shahar Aglomeratsiyasining o'z chegarasidan tashqariga chiqishiga olib kelmoqda. [Bu jarayon fanda suburbanizasiya-deb ataladi (suburbanizasiya llotinchadan subur-shahar atrofi). Shahar markazidagi ekologik vaziyat, ip'ziga xos murakkab turmush tarzi, narx-navoning balandligi, linoyatchilikning o'sishi, sohning yuqoriligi kabi noxush holatlardan charchagan, zerikkan odamlarning shahardan tashqariga ko'chib o'tishi ha. shahar markaziga ishga kelib-ketishi suburbanizasiya jarayoning

rivojlanishida yetakchi omillar hisoblanadi. Eng awalo bunda aholining moddiy jihatdan o'ziga to'q qatlami shahar atrofiga kelib joylasha boshlaydi. Keyinchalik o'rta qatlam va o'z navbatida aholi bilan baravariga ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari ham kehb o'mashadi, rivojlanadi. Vaqt o'tishi bilan shahar va shaharchalar, o'zaro hududiy tutashib, qo'shilib ketadi va uni ayrim joylarda urbanizasiyalashgan hududlar deyishadi (London, Rur havzasi konurbasiyasivax.k.). Urbanizasiyalashgan hududlar 3-5 ta aglomeratsiyaning birlashishidan tarkib topadi.

3-jadval

Dunyoning yirik megalopolislari

Megalopolis (mamlakat)	yirik aglomeratsiya	aglomeratsiyalar soni	aholi soni	uzunligi
Shimoliy-sharqiy, Atlantik	Nyu-York	40	45 mln kishi	800 km
Ichki, Ko'l bo'yi (AQSh, Kanada)	Chikago	35	35 mln kishi	900 km
Janubiy-G'arbiy, Tinchokean (AQSh, Meksika)	Los-Anjeles	15	20 mln kishi	800 km
Tokaydo (Yaponiya)	Tokio	20	55 mln kishi	700 km
Angiiya (Buyuk Britaniya)	London	30	30 mln kishi	400 km
Reyn (Germaniya, Niderlandiya, Belgiya, Fransiya)	Reyn-Rur	30	30 mln kishi	500 km

Manba: Persik.E. N. Goroda mira, -M.: Mejdunarodnie otnosheniya; 1999.

Shahar aglomerateiyalarining o'zaro qo'shilib ketisidan hosil bo'lgan shahar aholi punktlari urbanizasiyalashgan zonalar yoki megalopolislar (ushbu tushunchani ilk bora frantsuz urbanisti Jan Gotman 1950-yillarda AQShning shimol-sharqiga nisbatan ishlatgan), deb yuritiladi. Hozirda dunyo bo'yicha, Shimoli-sharqiy Atlantika (AQSh) 40 ta aglomeratsiyani, Ichki, Ko'l atrofi (AQSh, Kanada) 35 ta, Janubiy-G'arbiy, Tinchokean (AQSh, Meksika) 15 ta, Tokaydo (Yaponiya) 20 ta, Angiiya (Buyuk-Britaniya) 30 ta, Reyn (Germaniya, Niderlandiya, Belgiya, Fransiya) 30 ta aglomeratsiyalarni o'ziga qamrab olgan yirik megalopolislardir. Kuchsiz urbanizasiyalashgan hududlarda ham megalopolislar tashkil topmoqda. Masalan, Braziliyada San-Paulu-Rio-de-Janeyro-Belu-Orizonti megalopolisi. Rossiyada Moskva va Nijniy Novgorod o'rtasidagi megalopolislar shular jumlasidandir.

G'arbiy Yevropadagi megalopolislar o'lchamiga ko'ra kichik bo'lib, bulardan London, Birmingem, liverpul va Manchester aglomeratsiyalaridan hosil bo'lgan Angiiya megalopolisida 35 mln kishi joylashgan.

Dunyo olimlarining prognoziga ko'ra alohida megalopolislar o'zaro birlashib yagona Oykumenopolislarni tashkil etadi. Oykumenopolis nazariyasini grek urbanisti K.Doksiadis tomonidan ilgari surilgan-Oykumenopolislarda yer sharining eng ko'p aholisi yashaydi.

1. KapHMOB HA %6eKHCX0H XXI acp oycarachfla: xaKpcnajTHKKa *raxpyip*, 6apK;apopjiHK uiapxJiapn Ba xapaKKjiex Ka<pojiaxjrapn. TouiKeHT, 1997.
2. ^36eKHCXOH PecnySjiHKacH OHJia KOfleKcn. ToureeHT, 1998.
3. A6iiypaxMOHOB K.,X. MexHax HKxncofiHeTH (Hasapna Ba aMajinex) Ojinii yKyB ropxnapH yqyH aapcJiHK. TOIYKCHT, 2004.
4. AftpanexoB A.M. Ta6jmca ncHHCJieHHH cpeAHepofIOBbix xeMnoB pocxa, npnrocTa n CHICKCHHA. M, 1967.
5. AЛHCOB H.B., XopeB B.C. SsoHOMmecKaa n cormanHaH reopacpHH MHpa. M, 2000.
6. AcaHOB T. P. AXOЛTK reopacpnaen. TouiKeHT, 1978.
7. Axa-MHpa3aeB O.B. TeHxiiiKe B., Mypxa3aeBa P. y36eKHcxaH MHopaHaH HOHaJiHbif: HCT3pnKa~fleMopa<pmecKHH acneKT. TauiKeHT, 1998.
8. Ara-Mnp3aeB O.B. HaponoHacejieHne y36eKHcxaHa. Hcxopna n coBpeMeHHOCTL. TauiKeHX, 2009.
9. EopHcoB B.A. AeMopa(pH)». *YneQuviK* ww By30B. M, 1999, 2004.
10. BoapcKHH A.C., Bajienxen *JIM*., KBama A.JL OCHOBH aeMopa<pHH. M, 1980.
11. BpyK C.H. HacejieHHe MHpa. 9THo#eMopa(pjraecKHH cnpaBoaHHK cnpaBoiHHK. M, 1986.
12. BypneBa M.P. PoagiaeMocTb B y36eKHCTaHe. TaiioceHX. 1997.
13. BypneBa M.P. fleMopaцpHH acoiaп. YKyB KyraaHMa. TOIYKCHT, 2001.
14. BypneBa M.P. y36eKHCTonna oHJiaaeMopa4>nacn. TouiKeHT, 1997
15. BypneBa M.P., ToacneBa З. AXOЛTK reopa(pHacn. TounceHT, 1999.
16. BypneBa M.P., ЗpaM0Ba Л. *Jlyne* axojincn, TouoceHX, 2008
17. BajieHxeii^ H., KBama AC. OCHOBH ^eMopaipHH. M, 1989.
18. Bonpochi BocnoH3Bo^CTBa HaceaeHna n aeMopatpnaecKaa nojinrnKa, M, 1987.
19. BcecoKBHaa nepenncb HaceaeHna. M, 1979, 1989.
20. To3yjioB A.H. IJepeneci HaceaeHna CCCP n KaroiTajracnraecKHx CTpaH. M, 1936.
21. I'y3eBaTM fl.H. TIoppaMMbi Koinpojia Haa poxaaeMOCTio B pa3BWBaK>mnxcfl cxaHax. M, 1969.
22. ,HGMopa(pHHeCKHH aHaH3 po^cnaeMocxn. M., 1974.
23. #eMOipa(pHaecKHH exepaHHK y36eKHCTaHa 2002. TaiHKeHX, 2003.
24. fleMopa<pHMecKHH nporH03i>. M., 1973.
25. #eMopa<pi«ecKHH-3HHHKJioneHHeCKHH caoBapb. M., 1985.
26. fleMopa^na ceMbH. TaunceHT, 1980.
27. .TJeMopaцpnaecKoe noBeaeHne HaceaeHna. TauiKeHT, 1987.

28. JKeKyjiHH B.C. BBeaeHua B reorpa<pHK>, CaHKT-IIeTepoypr, 1989.
29. KanbUioB B.H. reoracbna HacejieHHa. M., 1999.
30. KapaxaHOB M.K. HeKanHrajiHCTHHeCKHH nyn. paaBHTua H nnoSjieMH HapoflHOHacejieHHH. TauiKeHT, 1983.
31. KoBajieB G.A. Ceju>cKoe paccejie. M., 1963.
32. KoBajieB C.A., KoBajrcKaa H.5I. FeopacpHa HacejieHHa. M., 1971.
33. KOЗЛОВ B.H. ЗTHpaeCKaa AeMoppa<)Ha. M., 1977.
34. MaKcaKOBa JI.n. MHpairHa HacejieHHa Pecny6jiHKH y36eKcxaH. TauiKeHT, 1983.
35. MeфIKOB B. M. fleMopacpHa. M., 2000.
36. MurpaiiHa HaceneHHa. TauiKeHT, 1981.
37. MyjuismKaHOB H.P. ,OeMoppa(pHHeCKoe paaBHTue y36eKCKoe CCP. TauiKeHT, 1983.
38. HacejieHHe MHpa. M., 1989.
39. HapoflOHacejieHHe MHpa 1998. OOH, 1999.
40. HaponoHacejieHHe cpaH MHpa. M., 1974.
41. HapoflonacejieHHe MHpa B 2009 ro,ay. IOHOIIA.
42. OCHOBM TeopHH HapoflOHacejieHHH. M., 1977.
43. Ilpecca P. HapoaoHacejieHHe H ero HcneHue. M., 1966.
44. PoacnaeMocT. M., 1976.
45. PoxaaeMocxb couHOJioiaieCKHe H aeMopacbeqecKHe acneKTH. M., 1988.
46. CoJineB A, KapuiH6oeBa JI. HKTHcoflHH reorpa<bHaHHHr Ha3apHH Ba aManHH MacajiaJiapH. TOIYKCT, 1999.
47. CojmeB A., Ha3apoB M. y36eKHCTOH KHuraocraH. TouiKeHT, 2009.
48. ToxHeBa 3.H. y36eKHCTOH axojiHCH. - <2>aH Ba TexHOJioM.: TauiKeHT, 2010.
49. ToxneBa 3.H. HKTHCOflHH Ba fleMopacpHKpaTHCTHka. - TaunteHT, 2002.
50. ynpaBJieHHS pa3BHaeM HacejieHHa. TauiKeHT. 1985.
51. ypiiaHHc B.H. HcTopna O/XOTO noKojieHHa. M., 1968.
52. ynpaHHc B.H. HcropHa aMepHKaHCKHX ueH3OB. M., 1970.
53. ypiiamic B.H. HapoflOHacejieHHa: HccjieaoBaHHa, ny6jicu;HCTHka. M., 1976
54. ypiiaHHc B.H. CBOJUoua nno^ojiaCTejnHOCTH XH3HH. M., 1978.
55. IYejieCTOB R.K. ^eMoppa^Ha: HcropHa H coBpeMeHHocT. M., 1983
56. IYejieCTOB fl.K. HcropHHeCKaa JieMopacpHa. M., 1987.
57. IHyBajioB K). JI. Teopra^Ha Hacejieriita. M., 1977.
58. SKOHOMHeCKoe o6o3peHMe N°1. TauiKeHT, 2001.
59. y36eKHCTOH MHLIHH 3HUNKJioeaHacH. TouuceHT, 2001.
60. <http://www.kyrsak.ru/DowiuoadFiles.htm>
61. Population Reference Bureau. 2009 Word Population Data Sheet

MUNDARIJA

SO'ZBOSHI

.....	
3	
I.BOB.Aholi geografiyasi va demografiya asoslari o'quv	
kursiga kirish.....	5
1.1. Aholi geografiyasi va uning predmeti, vazifalar.....	5
1.2. Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi	9
1.3. Demografiya fani va uni aholi geografiyasi tadqiqotlarida	
tutgan o'rni	15
1.4 Aholi geografiyasi va demografiya fanlarining shakllanish	
va rivojlanish tarixi	19
II. BOB. Aholi soni va takror barpo bo'lishi	29
2.1. Aholini hisobga olish.....	29
2.2. Aholining takror barpo bo'lishi.....	35
2.3. Aholi migratsiyasi	41
2.4. Aholi soni dinamikasi va joylashuvi	50
III.BOB. Demografik tahlil asoslari.....	73
3.1. Demografik vaziyat va demografik tahlil	73
3.2. Tug'ilishning demografik tahlili	74
3.3. O'lim va hayot davomiyhgi.....	82
3.4. Demografik prognoz va dunyo demografik rivojlanishining	
global muammoiari	88
IV.BOB. Aholi tarkibi	97
4.1. Ahohningjinsiy, yosh va oilaviy tarkibi.....	97
4.2. Aholining etnik tarkibi.....	104
4.3. Yeryuzidairqlarningtarqalishi	115
4.4. Dinlar geografiyasi	122
4.5. Mehnat resurslari - aholi tarkibi sifatida.....	129
V.BOB. Aholini hududiy tashkil etish	139
5.1. Aholi punktlapi tuzilishi, funksional turlari va shakllari. Qishloq	
va shahar aholisi.....	139
5.2. Qishloq aholisi va aholi punktlapi geografiyasi	141
5.3. Urbanizasiyajarayonivashaharlar geografiyasi.....	147
Adabiyotlar	157
*i Mundarija	159